Васіль Ткачоў

МІШЭНЬ

Аповесці, апавяданні, п’еса

Мінск
Выдавецкі дом «Звязда»
2020

УДК 821.161.3-93
ББК 84(4Беи)
Т48

Выпуск выдання ажыццёўлены па заказу
і пры фінансавай падтрымцы
Міністэрства інфармацыі Рэспублікі Беларусь

Для дзяцей старэйшага школьнага ўзросту

Ткачоў, В. Ю.

Т48 Мішэнь : аповесці, апавяданні, п'еса : для дзяцей ст. шк. узросту / Васіль Ткачоў. — Мінск : Звязда, 2020. — 288 с.

ISBN 978-985-575-244-9.

У новую кнігу пісьменніка Васіля Ткачова ўвайшлі аповесці «Скачы ад печы, жэўжык!» і «Вятрак — птушка вольная», у аснову якіх пакладзены суровыя падзеі Вялікай Айчыннай вайны і першых дзён пасля вызвалення беларускай вёскі ад нямецка-фашысцкіх захопнікаў. У гэты няпросты час духоўную падрыхтаванасць да подзвігу праяўляюць і дзеці, якім наканавана было лёсам рана мужнець, станавіцца дарослымі.

У аповесці «Мішэнь», апавяданнях і п'есе «Дзіцячае шампанскае, альбо Пазакласны ўрок» аўтар звяртаецца да сённяшняга дня падлеткаў. Фарміраванне здаровай і сацыяльна адказнай асобы — на гэтым акцэнтуе асноўную ўвагу пісьменнік.

Творы Васіля Ткачова служаць высокім ідэалам чалавечнасці, дабрыні і свабоды.

УДК 821.161.3-93
ББК 84(4Беи)

ISBN 978-985-575-244-9

Аповесці

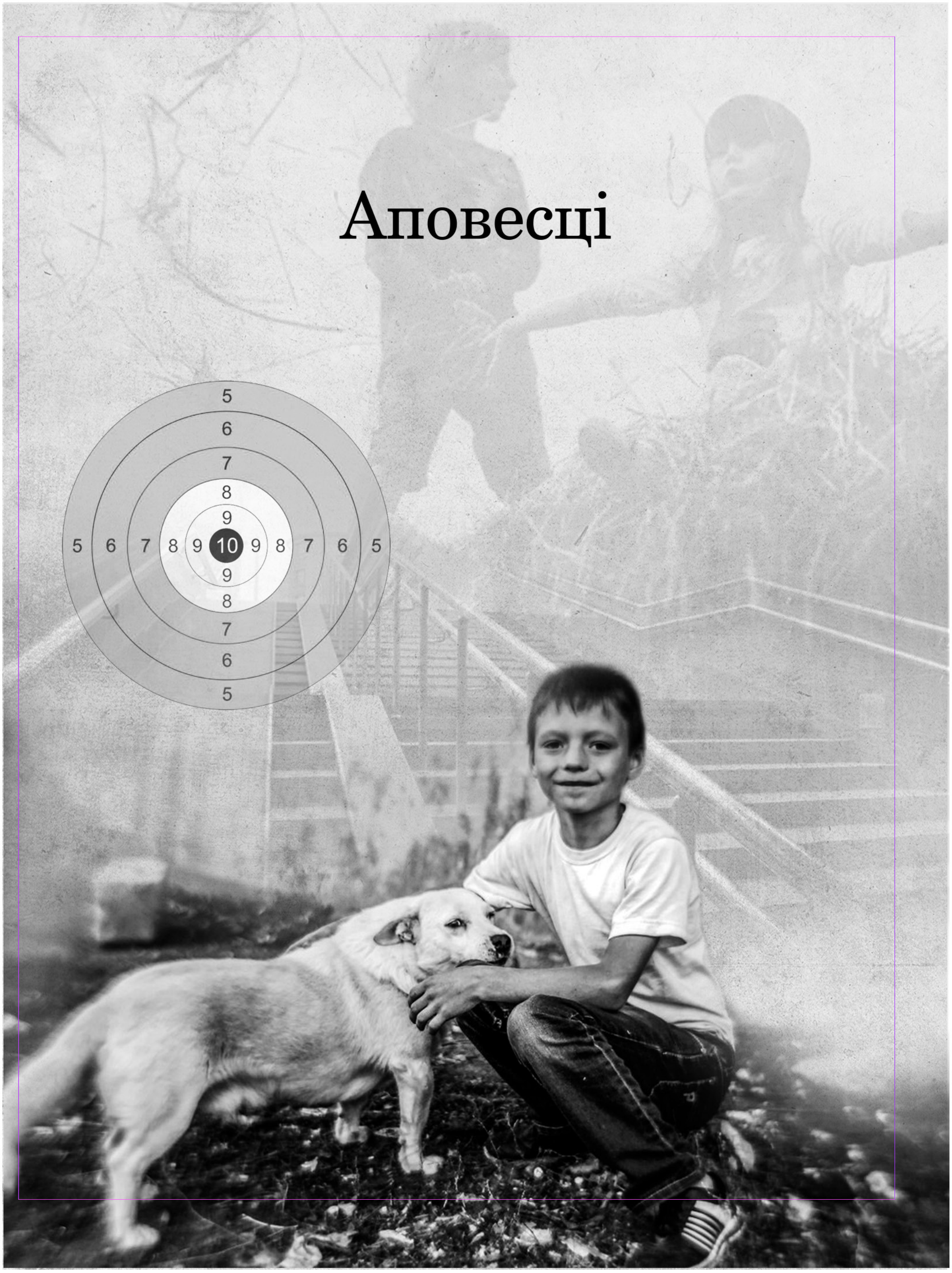

СКАЧЫ АД ПЕЧЫ, ЖЭЎЖЫК!

Частка першая
НА ПАПЯЛІШЧЫ

1. ВЯСНА-КРАСНА, А НЕШТА СУМНА...

У нашай Гуце немцы доўга не забавіліся — паелі курэй, папілі яйкі, а як толькі пачало грукацець недзе зусім паблізу, павыводзілі з двароў свае фурманкі, выцягнулі іх уздоўж вуліцы, пагергеталі — і пацягнуліся ў той бок, адкуль і прыйшлі. Дзед Грышка здзёр з галавы сваю аблезлую, бы хвост у пляшывага ката, шапку і памахаў ім услед:

— Шуруйце, чэрці акаянныя! Мы не надавалі кухталёў, то ўсё роўна на сваё напарацеся! Быць не можа, каб ліха вас абмінула! Бог ёсць!..

А Петрык шпурлянуў нават камень услед немцам. Камень далёка не заляцеў, але ўсё ж... Хай ведаюць! Петрыку, можа, крыўдна больш, чым нам: немцы, не натрамбаваўшы свае вантробы курамі ды яйкамі, з'елі Петрыкаву карову-першацёлку, а ён і адпомсціць не паспеў. Крыўдна.

— Нічога, хлопцы, скора нашы прыйдуць, тады дадуць вам пастраляць, — супакоіў дзед Грышка, папраўляючы на галаве шапку. — Ох, ужо і настраляецеся! А мне дасцё хоць пальнуць ці не, цікава-інцярэсна, га?

— Дадзім, — адмахнуўся Петрык.

— А ты ж, дзед, на вочы слабы, — сказаў я. — Яшчэ ў нас бабахнеш!

— Я, браткі, хоць і сляпы крыху, але нюх добры маю — у каго трэба, у таго пацэлю, — засмяяўся дзед Грышка і перахрысціўся. — Дык не забудзьце ж пазваць мяне, калі страляць будзеце!

І ён патупаў па вуліцы, дробненька шоргаючы лапцямі. Эх, дзед! Пастраляць захацеў. Дык прыходзь сёння пад вечар у Дзянісаў бор, і мы дадзім табе вінтоўку і патроны. Страляй... Калі бабка Антося дазволіць. А хочаш і аўтамат прапануем. У нас шмат што ёсць, толькі ж пахваліцца табе не можам — ад нашага склада, калі дарослыя на след патрапяць, можа адзін круглы пшык застацца. Не-е, нельга табе, дзед, страляць з нашай зброі: хоць ты і стары, і мудры, але можаш незнарок разбалаболіць, і тады наша таямніца не будзе таямніцай. Ды і ад матак дастанецца — бацькі нашы ваююць — за прыхаваны ў лесе арсенал. Хоць мне што? Мне няма каго баяцца. Я — адзін... Сам па сабе, нават бяздомны. У хату нашу трапіў нямецкі снарад, і на яе месцы засталася толькі вялізная яма. Разам з хатай не стала і мамы. Каб не быў і я ў Дзянісавым бары, магчыма, не было б на гэтым белым свеце і мяне. А мне вельмі хочацца жыць — я павінен абавязкова дачакацца з вайны свайго тату, паглядзець на яго ў салдацкай форме і, вядома ж, з ордэнамі і медалямі на гімнасцёрцы. А ў яго ўзнагарод павінна быць багата: Сталетавы не гультаі якія-небудзь! Шкада толькі: мама ўжо не дачакаецца тату. Эх, жыццё!..

Дзед Грышка ўшыўся на свой падворак, неўзабаве прапаў з вачэй, а Петрык тузануў мяне за рукаў:

— Патэпалі, Колька!

Куды трэба было тэпаць, я ведаў: з таго дня, калі не стала мамы і хаты, я жыў у Петрыка. Цётка Матруна чым магла карміла нас, а калі заслугоўвалі, то па чарзе дзяжыла ручніком, які чамусьці заўсёды вісеў у яе на плячы: «А куды ж вы лезеце, шалапутныя? Ці жыць надакучыла, папытаць бы? Папомніце мой ручнік! Ён цяжкаваты! Ім снапы малаціць можна! А вось вам! А вось! І табе, Колька, не крыўдуй, за кампанію... Заместа маткі. Мы з ёй дружылі-і!» Яна малаціла нас ручніком, мы прыкідваліся, быццам нам і сапраўды балюча немаведама як, круціліся, што тыя ўюны на патэльні,

войкалі-ахалі, а сустрэўшыся позіркамі з сябруком, перамігрваліся: усё нармальна!

— Дык ты ідзеш? — напомніў Петрык.

— Ага, — сказаў я і паплёўся за ім.

Неўзабаве нам сустрэлася Кацярына. Параўняўшыся з ёй, мы спыніліся. Нам шкада было гэтай маладой прыгожай жанчыны. Але ж чым дапаможаш ёй? Заставалася толькі паспачуваць. Гады немцы! Гэта ж яны расстралялі на вачах у Кацярыны яе сям'ю за сувязь з партызанамі. Пасля таго яна і пачала насіць на руках галавешку, гушкаць яе, нібы дзіця. Кацярына і цяпер пяшчотна гладзіла рукой кавалак абгарэлага паленца, закалыхвала яго:

— А-а-а-а-а! А-а-а-а-а! А-а-а-а-а-а!

Мне расхацелася ісці да Петрыка. Я павярнуў назад і пацёгся, не стрымліваючы слёз, якія пяклі, бы вуголле, шчокі, да той глыбокай ямы, што засталася на месцы нашай хаты.

Я доўга стаяў над ямай, у якую з раўчукоў нацякло шмат вады, і ў яе люстэрку бачыў сябе, з непаслухмяным чубам і мурзатым тварам, а таксама бярозку, якая ўся была паранена асколкамі — дасталася ад таго снарада і ёй. А потым убачыў у люстэрку вады і Петрыка. Ён нічога не сказаў, проста стаў побач.

— Вясна-красна, а нешта сумна... — ціха прамовіў Петрык потым.

— Сумна... — выдыхнуў я.

Дзед Грышка бы з-пад зямлі вырас, змахнуў з галавы сваю аблезлую шапку, крэкнуў і сказаў:

— Памаўчыце, памаўчыце, хлопцы. Тады-сяды трэба і памаўчаць.

Вялікая, бы гарошына, сляза скацілася па маршчыністым твары і разбілася на мысцы ягонага лапця...

2. ПЕЧ

Першы з вайны вярнуўся дзядзька Хвядос. Высокі і хударлявы, ён, нібы бусел, хадзіў па сваім двары, высока падымаючы ногі. Я глядзеў на яго са схованкі, зажмурваў вочы, і тады здавалася,

што гэта зусім і не дзядзька Хвядос, а мой тата. Але варта было расплюшчыць вочы, і я зноў бачыў нашага суседа. Гэтым разам ён нясе бярэмя дроў і прыкметна кульгае: кажуць, пасля ранення ў адным з апошніх баёў нага ягоная не згінаецца ў калене. Дзядзька Хвядос у вайсковай форме, на гімнасцёрцы злёгку патрэньквоюць медалі. Ён не-не ды і запавольвае хаду, дзівіцца на неба, падоўгу глядзіць на дрэвы — слухае, мусібыць, спеў птушак і гаворыць сам сабе: «Прыгажосць!» Прытупаў да печы — гэта ўсё, што засталося ад ягонай хаты, згарэла пасля таго, як снарад трапіў у нашую, — кінуў дровы на зямлю, а потым зняў пілотку, выцер узмакрэлы лоб. Агледзеўся. Уздыхнуў. Я хацеў падысці да дзядзькі, але не асмельваўся. Ён раптам похапкам падняў з зямлі вілкі, выцягнуў з печы чыгунок, зняў вечка, пацёр, задаволена ўсміхаючыся, далонямі.

— Глядзі ты! — размаўляў сам з сабой дзядзька. — На хвілінку якую адвярнуўся, а вады амаль не засталося. На дне толькі кропля... — Ён прытуліўся шчакой да печы, пагладзіў яе рукамі. — Жывая, жывая, значыць, ты, печ. Малайчына. Гэта я табе, Хвядос, гавару. Ага. Вось адпачну трошкі — як думаеш, мае салдат права адпачыць? — і возьмемся за справу. За мірную справу. Не, ты не падумай толькі, быццам твой гаспадар стаміўся. Хто мяне, Хвядоса, надламаць можа? Вайна? Не-е-е, не дачакаецеся. Хаця і хапіла, хапіла ліха. Пакуль ты адна ў мяне і засталася, печ. Пакуль... А вернецца з вайны сын мой, Сцяпан, будзем утрох жыць. Ты пахавальнай не вер. Ты ж Сцяпана помніш. Ён вернецца!

Слухаў я дзядзьку Хвядоса і бачыў Сцяпана як жывога. Такі ж высокі, такі ж прыгожы. А ў горле засеў камяк... Я расшпіліў верхні гузік на сарочцы, але ўсё роўна дыхалася цяжка. Загухкаў кашлем. Спалохаўся, што выдаў сябе, але не — дзядзька Хвядос сеў на бервяно, пачаў згортваць самакрутку, не перастаючы размаўляць з печчу:

— А тады Сцяпан жонку ў хату прывядзе, яна дзяцей нараджае. Без людзей — што за зямля? Без добрых людзей. Так, адна назва. Усё, усё будзе. Наладзім жыццё. — Ён устаў, прыкурыў ад вугельчыка. — Вось... А пакуль пачакай. Пачакай пакуль. Бачыш, як яно ў жыцці

бывае? Усё, здаецца, можна знішчыць... Усё... Нават чалавека. А вось печ — не... Не прыгадаю, каб печ па цаглінках рассыпалася. Не прыгадаю. Хат няма, а яны, печы, стаяць. Дзе там снараду цагліны тыя разняць. А ведаеш, чаму так? Бо ты — святое тварэнне, вечнае. Агонь у тваім нутры, печ. Мірны агонь. І патушыць яго — рукі кароткія!..

Дзядзька Хвядос тыцнуў кудысьці ўбок дулю, і я здагадаўся, каму яна прызначалася. Атрымлівайце ад салдата!

Раптам Хвядос павярнуўся да куста, у якім я сядзеў, бы мыш пад венікам, баючыся дыхнуць і варухнуцца, і загадаў:

— Вылазь, Мікола, ды ўзбірайся на печ. Там мая шынелька. Там — цёплая чарэнь: я сёння бульбу варыў. Падам і табе. Вылазь, вылазь. Мяне няма чаго баяцца. Гэта немец мяне баяўся. А ты ж — свой, тым больш — сусед.

Мне нічога не заставалася, як паказацца. Дзядзька Хвядос пацісную маю далонь:

— Ну, будзем здаровы. Бачу, бачу, што з вашай хатай. Няма і ў мяне пакуль даху над галавой. Таму, сусед, давай разам жыць будзем. Калі не супраць. На печы. Згода?

— Давайце, — кіўнуў я.

— Скачы ад печы, жэўжык. Яна, як і хлеб, — усяму галава. Залазь. Азяб, бачу.

На печы і сапраўды было цёпла. Але ж і на двары не холадна. Наўсцяж буялі кветам пладовыя дрэвы. Свяціла сонейка. Таму я, спярша паляжаўшы на дзядзькавым шынялі, устаў і дзівіўся, што робіцца вакол. З печы далёка відаць. Убачыў Петрыка. Ён нёс у хату ад калодзежа кадку з вадой. Мне зрабілася няёмка: што ж атрымліваецца, я здрадзіў яму, цётцы Матруне? Дзядзька ж Хвядос прапанаваў жыць разам. На печы. А чым кепска? Ды і хата ж мая побач. Хата была, а вось агарод і сад засталіся. І тады атрымаецца, што я патроху вяртаюся на сваё селішча. А прыйдзе з вайны тата, мы і хату агораем. А Петрыку і цётцы Матруне дзякуй. Толькі як сказаць ім, што я пакідаю іхнюю ўтульную і хлебную хату? Няпроста. Аднак трэба.

А тым часам дзядзька Хвядос паляпаў па рэйцы, што вісела непадалёк ад печы на слупе. І паклікаў:

— Мікіта-а! Зазірні-тка да мяне. Лізавета-а! Хопіць табе на агародзе калупацца! Давай сюды! Варка-а! Дзе ты там, дзеўка?

Бач ты: дзеўка! Цётка Варка — і дзеўка? Але хай будзе і так, няма калі спрачацца з дзядзькавымі параўнаннямі, бо з розных бакоў да печы неўзабаве падыходзяць усе, каго ён паклікаў.

— Абжываешся, сусед? — кіўнуў на печ Мікіта.

Дзядзька Хвядос замітусіўся:

— Ды вось... трэба. Вы падсядайце, падсядайце бліжэй да чыгунка.

Цётка Лізавета выцерла аб спадніцу рукі, паскардзілася:

— Колькі і вясны тае, а ўжо пустазелле прэ — ратунку няма.

Варка заглянула ў чыгунок, і твар яе засвяціўся:

— Ніяк бульбы наварыў, Хвядос?!

— Бульбы. Вы частуйцеся, частуйцеся. І есці хочацца, а ў рот не лезе. Калі ж адзін. Прывык на фронце гуртам.

— Там — калектыў! — з веданнем справы засведчыў Мікіта.

— Дружна жылі, — кіўнуў дзядзька Хвядос. — Ага. Гэта праўда. Іначай як бы мы таго фрыца адолелі?

Варка пальцамі націснула на бульбіну, тая і рассыпалася.

— Гляньце, разварылася як! — выпнула наперад грудзі яна. — Гляньце!

Лізавета асцярожна папытала:

— Хвядос, няйначай, з сабой яе прывёз, бульбу? З вайны?

— Угадала, суседка, — згодна апусціў вейкі дзядзька Хвядос. — Прывёз. Не тое каб ад голаду — харч такі-сякі ў меху быў — а так... захацелася ў руках яе патрымаць. Дай, думаю, памяняю боты на бульбу. Старгаваўся. І пакуль ішоў да хаты са станцыі, амаль увесь час перабіраў бульбу рукамі. Прысяду адпачыць, а рука сама лезе ў мех, роднае чуе. Налюбавацца не мог бульбай.

Мікіта ўзяў бульбіну, патрымаў крыху ў руцэ і адразу ж паклаў назад у чыгунок, ссунуў бровы і сказаў сумна:

— Паражылі... Хапіла... Эх, жыццё-бляшанка, маць яго за нагу! Нічога, нічога, бабы. Будзе мір на зямлі. Будзе. Насып, Хвядос, тытуню.

Дзядзька Хвядос палез у кішэню па тытунь, а Лізавета папракнула:

— Што ж вы, мужыкі, курыць адразу? А бульба?

Мікіта, атрымаўшы порцыю тытуню, павесялеў, засмяяўся:

— А вы, бабы, не бульбу ясце!

— Як — не бульбу? — Варка затрымала каля роту бульбіну, паморшчылася. — Як — не бульбу? А што ж гэта тады, Мікіта?

Мікіта кашлянуў у кулак і сказаў:

— Вы ж боты Хвядосавы страўляеце, галовы вашы садовыя!

Усе дружна засмяяліся. І я таксама. Мне было цікава слухаць, аб чым гамоняць старэйшыя. Я сядзеў на печы, звесіў з чарэні ногі і смачна еў бульбіну, якую падаў мне дзядзька Хвядос.

Калі смех прыціх, Мікіта сеў, залізаў языком шоў на самакрутцы, ціха мовіў:

— Былі боты, ды сплылі. А цішыня — вось яна... Бярыце, карыстайцеся, людзі. Калі салдат боты памяняў на бульбу — будзе цішыня...

Лізавета змахнула слязу са шчакі:

— Дай ты божанька, дай ты родненькі!..

Мікіта пыхнуў дымком, вочы павесялелі і ён ахвотна працягваў:

— Багата шкоды нарабіў хрыц. Паньюць яшчэ і рукі, патрашчаць і косці, пакуль да ладу прыб'ёмся. Сам не ведаю, з чаго жыццё пачынаць. Я мех жыта закапаў пры немцы ў свіране... калгасны мех. Цяперака думаю — пара, можна вымаць. Зазірнуў туды — дулю з макам. Усю зямлю пераштыкаваў — няма-а! От! Падгледзеў хто, ці як разумець?

Дзядзька Хвядос трывожна глянуў на Мікіту:

— А хто б мог?

— Хочаш вер, хочаш не, — аблізала губы Варка, — а я на Тамаша думаю. Паглядзіце, як ён змяніўся ў апошні час. Быццам другі чалавек. Быццам падмянілі. Людзей староніцца, хаваецца. Як кот, які смятану з'еў.

Мікіта зацягнуўся дымком, годна адказаў:

— За руку не цапнуў.

А Лізавета ела бульбу, хістала галавою, прыцмокваючы языком:

— А і смачныя ў цябе боты, Хвядос! Век, здаецца, такіх не ела!

Дзядзька Хвядос на тое адказаў:

— Ты еж, еж, Ліза. І ты, Варка, не сядзі. Націскайце.

— Ды мы ж... Ці багата нам трэба? — быццам апраўдвалася Варка.

— Да гэтай бульбы ды скварачку б! — уздыхнула Лізавета.

Мікіта прыцмокнуў:

— О-о-о-о!

А дзядзька Хвядос хітравата прыжмурыў вочы:

— Скварачку, гаворыце? Не зашкодзіла б. Але ў мяне больш ботаў няма...

Варка раптам разанула паветра рукой:

— Ай! Пачакайце. Я зараз.

І знікла. Хвядос правёў жанчыну позіркам, спытаў:

— Аўдавела?

— Даўно, — нахмурыў бровы Мікіта.

— Усё роўна чакае, — скасіўшы вочы у той бок, дзе схавалася за парканчыкам Варка, мовіла Лізавета. — А раптам? Верыць і чакае. А можа, і вернецца. У Зімніцы вунь адзін вярнуўся. Пахавальную атрымала баба, значыць, а ён праз год вярнуўся. Ой, лепш не ўспамінаць. Ідзе ў вёску, вечарам якраз, уяўляе, бедалага, як любая жонка кінецца ў ягоныя абдымкі. Падступіўся да акна — паляпаць, мусібыць, сабраўся, знак падаць, каб тая ад нечаканасці прытомнасць не згубіла — і вачам не верыць: сядзіць баба за сталом з другім мужыком, вячэраюць. Вось. Ды што гаварыць? Такі ўжо ў нас, баб, лёс: не ведаеш, дзе згубіш, а дзе знойдзеш.

— Няўжо было? — падалося, аслупянеў Хвядос.

Мікіта кіўнуў:

— Лізавеціна праўда. Я і мужыка таго ведаю — Панасам зваць.

— Пачакайце, а баба тая з кім засталася?— запытаўся Хвядос.

Лізавета вырачыла вочы на Хвядоса:

— З кім засталася? Каб не Колька, я б табе сказала. А ты б на месцы бабы як зрабіў?

Дзядзька Хвядос прытуліўся тварам да печы. Маўчаў.

— Ну даруй мне, Хвядос! — апраўдвалася Лізавета, бо адчувала, што не тое ляпнула. — Ну дурніца я, дурніца!

— Я б і слова кепскага не сказаў сваёй Агрыпіне, — Хвядос, як і раней, пяшчотна гладзіў печ. — Каб толькі дачакалася...

— Ты не сказаў бы, ты з душой, — не гледзячы на Хвядоса, прамовіла Лізавета. — Ну і язык у мяне... цьфу!

— Дык і Панас той таксама не стаў вінаваціць маладзіцу, — сказала і зачырванелася Лізавета. — Яна плача, заходзіцца не сваім голасам, а Панас супакойвае: «Ну, што ты? Ну, што ты? Ты не вінаватая, — кажа, — маладзіца. Вайна ўсё...» Ты правільна сказаў, Хвядос. Вайна... Яна наблытала... А новы мужык — ён не з мясцовых быў — сабраў транты, папрасіў прабачэння ў Панаса, раз ужо такая справа атрымалася, і пайшоў сваёй дарогай. Багата нас, баб, засталося. Знойдзе сваё шчасце. Ну, мужыкі, чаму галовы павесілі? Варка нешта нясе.

— Чакала... берагла... — сказала, з'явіўшыся, Варка і паклала на зямлю скрутак. — Не спатрэбілася. Бярыце, людзі, ежце.

Дзядзька Хвядос дастаў са скрутка кавал сала, патрымаў у руках, а тады паглядзеў на Варку:

— А можа — дарэмна, га?

Варка заматляла галавой:

— Не дарэмна. Чуе маё сэрца: не дарэмна.

Мікіта ўзяў нож, пачаў стругаць сала і, расцягваючы гукі, забубніў:

— Ёстваю няхай, га! Сала-а! Такія вось нашы справы, ядры ў корань. Радасна, бо цішыня наўсцяж, дыхнуць боязна, не спудзіць бы яе, і горка-балюча, як успомніш, што за спінаю засталося. А што яшчэ чакае нас наперадзе?

Варка і Лізавета раптам заплакалі, потым абняліся і румзалі яшчэ гучней. На што Хвядос сказаў:

— Няхай паплачуць. Няхай. Слёзы для душы — як той дождж для зямлі ў сухмень. З карысцю. Няхай паплачуць.

Жанчыны, можа, і далей бы плакалі, лілі слёзы, але з'явілася Кацярына з галавешкай на руках, і Варка з Лізаветай сцішыліся, зашморгалі насамі і пачалі прамакаць хусткамі слёзы на тварах.

Кацярына ж па чарзе паглядзела на кожнага, а потым пачала гаварыць гучна і пераканаўча:

— Седзіце? Сядзіце, сядзіце, людзечкі. А я бягу. Спяшаюся я. Няма мне калі з вамі бавіцца. Міколка мой з вайны вяртаецца. На шляху сядзіць, пераабуваецца. Нагу нацёр. Зараз пабягу, чамадан памагу яму несці. Вельмі цяжкі чамадан у яго. І чаго ў ім толькі няма — вы б пабачылі! Падаруначкі дзеткам з вайны нясе. Сяргейку пілотку і гімнасцёрачку пад ягоны акурат расточак. Ганначцы сукенку ў гарошынкі вось такенечкія, — яна зрабіла з пальцаў кружочак, — а меншанькай, Волечцы, — чаравічкі. У іх яна будзе на выгане гусянятак пасвіць. І ўсім-усім цукерак шмат... і падушак, і ў паперках што... сядзіць Міколка, стаміўся. Ён заступіцца, ён не дасць дзетак у крыўду. А я яму яблыкаў нясу.

Мікіта скрывіўся, ёрзнуў на бервяне:

— Кацярына, ты пасядзі, адпачні з намі. Бульбы паеж.

Кацярына не пагадзілася:

— Некалі мне. Міколка чакае.

— Пасядзі, пасядзі з намі, — прапанавала Кацярыне і Варка.

Кацярына пагрозліва тарганулася, сказала Варцы гнеўна і рашуча:

— Ты ў сваім сэрцы смерць носіш!

— Каця! — прыкрыкнула Варка і пазначыла сябе шчопацем рукі. — Што ты гаворыш? Ой, людзі!

— Твой муж дзе? А мой дамоў вяртаецца. Жывы. Назусім. Жывы-ы!

Дзядзька Хвядос сказаў ціха і памяркоўна:

— Няхай ідзе. Няхай сустрэне.

Аддаляючыся ад людзей, Кацярына азіралася і шаптала:

— Міколка чакае... На шляху сядзіць... Нагу нацёр... Жывы... Жывы Міколка...

Мікіта злосна плюнуў:

— Праклятушчая вайна! Што зрабіла з чалавекам? Што нарабіла з людзьмі?

Лізавета заплакала, давячыся слязамі, але нагадала дзядзьку Хвядосу пра тое, аб чым я добра ведаў. Але няхай лепш яна раскажа.

Я, мусіць, і не змог бы: расплакаўся б, гэта дакладна. А Лізавета толькі шморгала зрэдчас носам і гаварыла ледзь не ў самае вуха Хвядосу:

— Ну хто б на яе месцы перажыў смерць дзетак? Яна ж, Кацярына, сувязной ў атрадзе была... у Мікіты... Прыйшла дамоў, а яе чакалі... Данёс нехта... Дзетак па расточку во так паставілі... і з большанькага, Сяргейкі, пачалі... Дапытваліся ўсё, дзе партызаны... А калі да меншанькай чарга дайшла, тут Кацярына і зусім не вытрымала, у ногі немцам кінулася, крычаць пачала. А тады адразу быццам анямела. І пра дзяцей забылася. Устала і пайшла... Забілі, гады, без кулі чалавека.

Варка ўздыхнула:

— Божачкі, і як яна далей жыць будзе?!

— Не убераглі мы яе, Кацю, — паскроб лысіну Мікіта. — Мая віна ў тым, што дзяцей не паспелі схаваць. Можа ёй... вось такой і лягчэй пасля ўсяго, што здарылася?

Хвядос нялюба глянуў на Мікіту, ледзь не сілком вырваў у таго з рота недакурак, зацягнуўся:

— Разумны ты чалавек, Мікіта, а глупствы кажаш. Як гэта лягчэй? Няшчасны яна чалавек, Кацярына. А ўяві, Мікола вернецца, калі на фронце ацалее. Ні дзяцей, ні жонкі... Маўчыш? Ну правільна, я і сам не ведаю, што тут сказаць можна. А што тут казаць! Трэба рабіць нешта... неяк дапамагчы ёй на гэтым свеце ўтрымацца.

— Дзякуй за бульбу табе, Хвядос, — Лізавета борздзенька падалася да свайго селішча.

Хвядос сказаў ёй услед на поўным сур’ёзе:

— Што мне? Ты, маладзіца, печы вунь скажы добрае слова. Ёсць печ — будзе і бульба, будзе і хлеб...

3. ЖАНІХ

На печы я абжыўся, а сама печ стала цэнтрам вясковага жыцця — як раней клець каля калгаснай канюшні, у якой віселі хамуты, сядзёлкі, лейцы і самая розная іншая вупраж. Коні, як і мужчыны, на

фронце, калі толькі не пабілі іх, а вупраж дзе, толкам ніхто, здаецца, і не ведае. Акрамя, можа, Мікіты. Той, хоць і будзе ведаць, але язык за зубамі ўмее трымаць: камандаваць партызанскім атрадам не кожнаму даверацць. Дзед Грышка, аднак, пра Мікітаў атрад не дужа высокага аўтарытэту: «Гэта каб яны мяне ўзялі ў штат, неслухі, я б іх адукаваў. А так!..» Потым ён пачынае хваліцца, як даваў перцу супастатам у імперыялістычную. Можа, і даваў, але хто бачыў? Таксама скажаш, дзед! Ці не хлусіш? Ды і дзе твае медалі? Калі б добра ваяваў, то не хваліўся б, а ўзнагароды на пінжак — і ўсе бачаць без тваіх слоў, што ты не абы-хто, а герой.

Вось і ў той дзень каля печы сабраліся вяскоўцы. Прытупаў і дзед Грышка, ён гопнуўся на бервяно, паклаў на калена шапку і паскардзіўся:

— Няма здароўя. Зусім зачах. Цікава-інцярэсна. А бывала ж!..

Пра тое, што з дзедам было раней, не цяжка здагадацца: быў і ён арлом. Хоць і цяпер стары не-не ды і пусціцца ў скокі, бы малады жарабок. Бывае. Толькі крэкча тады, сапе,ываліўшы з рота язык: «Ой, паміраю, ратуйце...» Але не памірае — жыве. І добра, што жыве, бо без дзеда Грышкі было б сумна ў нашай Гуце.

— Ну, што яшчэ скажаш? — глядзіць на старога дзядзька Хвядос. — Што здароўя няма, мы чулі.

— А тое скажу, што пакуль твой Сцяпан немцу мырмалку трэ, то да ягонай нявесты Раюхі нейкі танкіст з перавязанай галавой капыты падбівае, э-ге, — сказаў дзед і нацягнуў на галаву шапку. — Прымай меры. Спакусіць. З тым і пракандыбаў, каб паведаміць. Не спазніся.

Хвядос нічога не адказаў дзеду Грышку, моўчкі ўзяў чыгунок, наліў у яго вады і вілачнікам прыткнуў да дроў, што браліся ў печы полымем.

— Дык ты чуеш ці не? — напомніў Грышка. — Дзейнічай, кажу! Іначай капут будзе!..

Пачутае і мяне кранула. Як жа так? Няўжо дзед Грышка не хлусіць? І хто ён, гэты танкіст, адкуль узяўся? Яшчэ не хапала, каб забраў Раісу, Сця-панаву нявесту. Я сам не аднойчы бачыў, як да

вайны Хвядосаў сын гужам увіваўся за прыгажуняй Раісай, а яна заўсёды яму ўсміхалася — так, як нявеста жаніху. А тут такое сказануў стары! І Хвядос, бачыце, нават брывом не павёў, быццам не яго тычыцца. Харош бацька. Я не вытрымаў, пабег шукаць таго танкіста, каб хоць глянуць, што там за шышка такая. Не можа быць, каб ён быў вышэйшы за Сцяпана.

— Гайда за мной! — махнуў я і Петрыку, які, убачыўшы мяне, вытыркнуў рыжую і лахматую галаву з-за паркана.

Петрык не стаў дапытвацца, куды я спяшаюся, а адразу ж увязаўся за мной. Толькі калі дагнаў, спытаў:

— К...куды?

— Зараз убачыш!

А вось і двор Раісы. Ціха. Нідзе, здаецца, не відаць танкіста. Толькі не: рыпнуў, рыпнуў гармонік. Так і ёсць... не хлусіў дзед Грышка. Рып той даляцеў з расчыненых сянец. І адразу ж на ганку з'явілася Раіса, а за ёй — танкіст. Канешне ж, малы, са Сцяпанам не параўнаць. Сцяпан у танку не памесціцца. Расцягваючы мяхі, танкіст ледзь не упаў на калена, пачаў маліць:

— Ну, Рая, ты чуеш ці? Павярніся хоць. Ты размаўляць можаш? У цябе язык ёсць?

— Ёсць! — гучна адказала Раіса і паказала на імгненне танкісту язык.

Мы з Петрыкам прытаіліся за сцяной хаты, толькі крадком выглядвалі на падворак. Месца бяспечнае: калі будуць яны выходзіць з двара, то акурат напоруцца на нас. Няёмка падглядваць. Але ж няма ў нас іншага выйсця: трэба выручаць неяк дзядзьку Хвядоса. Толькі я так падумаў, як убачыў, што ў нашым кірунку ідзе бабка Антося... з хамутом на шыі, а ў руках валачэ граблі і вілы. Ступае цяжка, быццам на катаргу. Трэба хавацца. Мы заскочылі ў агарод. Адсюль яшчэ лепш бачна, што робіцца на двары. Можна і да танкіста прыцаніцца: жаніх ён ці так сабе... адно званне?

Танкіст жа рашуча заявіў:

— Я на Курскай дузе, калі знаць хочаш, у танку гарэў!

Раіса на гэта яму адказала — бач ты, і Курская дуга для яе нішто! — з лёгкай вясёлай усмешкай на прыгожым твары:

— Кастусёчак, ну чаго ты да мяне прыліп? Ты ж расточку маленькага...

А я што гаварыў? Хіба ж можна параўнаць яго са Сцяпанам! Прыдумаеце таксама. Ніколі!

Танкіст жа пацягнуўся, бы толькі што прачнуўся, і кісла паморшчыўся:

— Я... я... я падрасту. Падрасту я. Верыш? Я ўсё зраблю, каб табе спадабацца. Усё, чуеш? Моркву буду есці кожны дзень. Самую вялікую.

Раіса цярэбіць нервова пальцамі хустку, нізка схіляе галаву, а потым часта круціць ёю: не, не, не. Ура-а! Малайчына, Раіса. Цяпер будзе чым хоць парадаваць дзядзьку Хвядоса: не ўгаварыў, хоць і стараўся надта — ажно з гімнасцёркі вылузваўся! — танкіст нашу прыгажуню.

Танкіст, ці хай будзе Кастусёчак, роспачна ўздыхнуў, сеў на прызбу, якая яшчэ нават і не падсохла добра, таму будзе на яго салдацкіх галіфэ сырой зямліцы, будзе, і зайграў. Вальс. Пра дунайскія хвалі. Прыгожая музыка, так і слухаў бы. Але нельга губляць пільнасць, вуха востра трымаць трэба. Рыпнуўшы гармонікам, Кастусёчак утаропіў позірк на Раісу і ўзяўся тлумачыць той, што ён за цаца:

— Падумаеш — маленькі. Хм-м. Ды я ж гарманіст! Гарманіста на рост не ацэньваюць. Таксама мне мерку знайшла. Гарманіст вышэй за ўсіх ростам быў і будзе. Як зайграю — усе дзеўкі збягуцца. Хочаш, зайграю?

— Зайграй, — абыякава паціснула плечуком Раіса.

І ён, наколькі можна, расцягнуў мяхі. А сам, блазнуючы, вядома ж, задраў галаву і паклікаў:

— Гэй, дзеўкі, гэй, маладухі-весялухі!

Тут я заўважыў, як на двор заходзіць бабка Антося ўсё з тым жа хамутом на шыі. Танкіст, убачыўшы яе, адвярнуўся і прабурчаў:

— Вось... адна прыклыпала... маладуха-весялуха.

Раіса пырскнула смехам і затуліла рот далонню. Бабка Антося тым часам зняла хамут з шыі і амаль подбегам накіравалася да танкіста. Спынілася каля яго, спытала:

— Саколік, саколік, а калі ты з фронту?

— Нядаўна.

— Можа, ты сыночка майго сустракаў? — дастала фотакартку, падала танкісту. — Лагойка Пятро Рыгоравіч. Пецька. Рыжанькі такі... Прыгожанькі...

Нам таксама цікава зрабілася: во было б здорава, каб гэты самы танкіст абрадаваў зараз старую Антосіху. Толькі ён зморшчыўся і вярнуў картку назад:

— Не, матка, не сустракаў.

— З восені весткі няма, — сумна ўздыхнула бабка Антося.

— Не сустракаў, маці, — сказаў зноў танкіст і зайграў такую ж сумную мелодыю, як і твар у старой.

На музыку сабраліся людзі. Яны заходзілі на двор Раісы, як на свой. Заўсёды баявая Лізавета і на гэты раз ляпнула рукой танкіста па плячы, а потым падала яму далонь:

— Здарова, танкіст!

Танкіст ляніва паціснуў шурпатую Лізавеціну руку і не знайшоў нічога іншага, каб адказаць ёй:

— Прывітанне, лётчыца!

Жанчыны засмяяліся, загаманілі.

— Дзе гармонік узяў? — Лізавета сядзела ўжо побач з танкістам.

— Немец адзін знаёмы падарыў, — не міргнуўшы і вокам, сказаў танкіст. — Бачу, не верыш? А што? І сярод немцаў людзі ёсць. Кажуць. Я, праўда, не сустракаў. Ну дык, жанчыны, для вас! Так і быць!..

І танкіст налёг на гузікі. Гармонік, здавалася, вось-вось і сам пусціцца ў скокі. За пальцамі танкіста не ўсачыць: носяцца-слізгаюць па гузіках, як ашалелыя. Ліха! Жанчыны адна за адной кінуліся танчыць, і неўзабаве на дварэ курэў пыл, як на вясковай дарозе, калі па ёй пракапыціць статак кароў.

— Райка, пайшлі! — Лізавета тузанула дзяўчыну за руку, тая не ўтрымалася і таксама пачала мясіць свой двор босымі нагамі: чаравікі пашкадавала, разы два тупнула-гэцнула ў іх, а потым скінула іх з ног.

Разам з усімі кружыла і бабка Антося, толькі яна больш фанабэрылася, чым танцавала, пыхкала, бы самавар, а тады і зусім спынілася, махнула рукой і загадала:

— Гарманіст, прыпеўкі давай! Гарманіст!.. Э-эх! — і заспявала. — Не хацела выхадзіць, стаяла сцяснялася, а гармоня заіграла, я не ўтрымалася! Э-эх!

Варка часта-часта і неяк смешна затупацела кароткімі нагамі і таксама ўспомніла прыпеўку:

— Ох, вясна, вясна ідзе аж да Урала. Дзевачкі, вайна, вайна, а маладасць прапала!

— Пайшла плясаць, дома нечага кусаць — лебяда ды коркі... на нагах аборкі! — гэта ўжо Лізавета.

Я штурхануў Петрыка ў плячо:

— Ідзеш? Да печы?

Петрык зморшчыўся:

— Пачакай. Тут жа цікава...

Толькі нядоўга мы яшчэ тут бавіліся. Пасля таго як Раіса спела пра міленькага свайго, якога чакала з вайны, а маці ёй сказала, каб выбірала сабе іншага жаніха, яна шмыгнула з двара некуды на агарод, пранеслася міма нас, і тады танкіст згроб гармонік, паклаў яго на лаўку і кінуўся ўслед, папярэдне не забыўшыся сказаць жанчынам маларадаснае для іх:

— Канцэрт пераносіцца! Артысту няма калі!..

Двор апусцеў. Толькі гармонік ляжаў на лаўцы. А што, калі раптам?.. Я не бачыў, дзе Раіса, дзе танкіст: не палезеш жа тым на вочы. Але каб танкіст не нарабіў якіх-небудзь глупстваў, я вокамгненна аказаўся каля гармоніка, узвалок яго на калені і пачаў рыпаць. На ўсю моц. Так я і дам табе, танкіст, быць з Раісай за пуняй. Не атрымаецца. Хоць ты і заслужаны баец і гарэў у танку.

А Раіса паказалася зусім з іншага боку, глядзела на мяне з Петрыкам і ўсміхалася. Значыць, у яе ўсё добра.

Пакуль не было відаць жаніха, мы ціхенечка падаліся з двара...

4. ВАЖНЫ ГОСЦЬ

Трывожна шуміць Дзянісаў бор. Тут наша схованка. У глыбокай яміне, якую самі выкапалі па чарзе адной рыдлёўкай, пад шыгаллем ляжыць зброя. Хто ж ведаў, што вайна так хутка скончыцца і мы не паспеем ёю пакарыстацца? Рыхтаваліся да бою, а як жа! «Трымайцеся, фрыцы!» Петрык прыцягнуў нават варожы кулямёт і скрынку патронаў: партызаны так моцна прыціснулі немцаў на ўзлеску агнём, што тыя, драпаючы, пагублялі не толькі зброю, а і вузлы з нарабаваным у людзей. Уяўляю, як шуравалі яны! Канешне ж, пыл курэў! Без аглядкі!

Ранкам мы з Петрыкам пабеглі ў Дзянісаў бор, засунулі пад шыгалле рукі: на месцы зброя, на месцы. Фу-у! Ды і куды яна магла падзецца? Хто ведае, акрамя саміх нас, што яна тут? Аднак пакуль самі не пераканаліся, было трывожна: жывыя ж людзі, не карчы балотныя якія-небудзь. Петрык з сумам заўважыў:

— Ну, і што будзем рабіць з гэтымі ствaламі?

Я не ведаў, што яму адказаць. А і праўда: што рабіць з нашай зброяй, якая, пэўна ж, сваё ўжо адваявала? Як адваяваліся, падобна да таго, і мы.

Мы яшчэ раз пабедавалі, што, мусіць, больш не спатрэбіцца нам зброя, і моўчкі падаліся ў вёску. Настрой — горш не прыдумаеш: пра нашы геройскія ўчынкі і ўспамінаць не хацелася. Ды і якая і каму карысць ад таго, што ты ўспомніш? Толькі ворагам, можа, гэта і на руку. Але дзе ж яны, тыя ворагі? Па якіх дарогах бягуць-уцякаюць? І што нам да іх рук? Гіблыя, адным словам, справы. Нікудышныя.

Яшчэ здалёк мы ўбачылі дзядзьку Хвядоса. Ён, прыгорблены, стаяў на двары каля печы, абапёршыся на вілачнік і пра нешта думаў. Пачуўшы нашы крокі, падняў галаву, усміхнуўся:

— А, гэта вы, жэўжыкі! Дзе ж вы ходзіце столькі часу? Я ўжо і думаць пачаў пра кепскае. Ну ды нічога, нічога: з'явіліся — і на тым дзякуй. Прагаладаліся?

Пытаецца! Але Петрык, як заўсёды, захацеў быць добранькім:

— Мы елі...

Дзе? Што? Калі? Во хлус дык хлус. Хоць я разумею Петрыка: пачне зараз частаваць абедам дзядзька Хвядос, а ён адразу ж пачырванее, засаромеецца. Нібы дзяўчынка. Толькі што з таго — голад не цётка, есці хочацца, як не круці-вярці, а мне неяк дык і ўсё роўна, хто накорміць — ці дзядзька, ці цётка. Хоць, вядома ж, потым трэба будзе пастарацца, каб нечым аддзячыць, бо, як сказаў вясковы грамацей дзед Грышка, бясплатны сыр бывае толькі ў мышалоўцы. А дзед ведае, што гаворыць. Петрык жа хуценька разабраўся ў сітуацыі — варта было яму зірнуць толькі раз на мой кіслы твар — і ціха, каб не пачуў дзядзька, шапнуў мне:

— У нас суп з квасолі... Яшчэ смачней, чым што.

А дзядзьку Хвядосу не было калі і падслухоўваць таго Петрыка — ён ужо глядзеў на незнаёмага чалавека ў доўгім — ледзь не да самых пят — плашчы і ў новай кепцы-васьмiклінцы, які моўчкі і задужа ўважліва разглядваў усё, што траплялася яму на папялішчы. Нарэшце пачаў выцягваць з-пад абгарэлых бёрнаў кола ад воза. Не атрымлівалася — перашкаджаў плашч, тады незнаёмец зняў яго, паклаў на печ, краем звесіўшы долу. Выглянуў з-за печы і дзядзька Хвядос. Убачыўшы яго, незнаёмец павітаўся:

— Шчасця вам у хату!

— Дзякуй, — крыху неяк сарамліва адказаў дзядзька. — Дзякуй. З прыцэлам, бачу, наперад глядзіце. А то якая ж у мяне хата? Так вось... печ адна... З ёй і трымаемся.

Незнаёмец нарэшце ўпэўніўся, што кола нікуды нявартае, адстаў ад яго і падышоў бліжэй да гаспадара, глядзеў таму ў вочы, настырна і доўга, быццам спрабаваў прыгадаць, дзе ж ён бачыў Хвядоса, дзе сустракаліся. Не прыгадаў. Таму сказаў коратка, але пераканаўча:

— Печ ёсць — лічыце, і хата ёсць.

— Ды яно быццам і так, канешне... — пагадзіўся , але ўсяго напалову, дзядзька Хвядос. — А вы, калі не вялікі сакрэт, кім будзеце?

Чалавек той адказаў не адразу. Спярша выглядзеў паблізу ад сябе бярозавы цурбачок, а ўжо сядаючы на яго, прамовіў:

— Настаўнік я. Да вайны дзяцей вучыў. У школцы. А цяпер ад райкама партыі.

Яны пазнаёміліся — назвалі сябе.

Пачуўшы пра райкам, Хвядос неяк аслупянеў. Потым ён паскроб каля вуха, і яшчэ, здавалася, больш разявіў рот:

— Ад... ад райкама, кажаце?! — і нацягнуў на галаву пілотку, якую схапіў на каптурку. — Ну-ну. Добра гэта. А я, прызнацца па шчырасці, думаў, што... як бы тут сказаць... каб не апраставалосіцца... ага.

— Калі так думалі, то памыляліся. Ёсць у раёне ўлада. Была і ёсць. Савецкая. Вадой не пачастуеце мяне?

Дзядзька Хвядос замітусіўся:

— Зараз. Мы гэта зараз. Чаго-чаго, а вады хапае.

Ён знік і неўзабаве вярнуўся з поўным — да беражкоў — карцом, падаў Козыраву. Той смачна выпіў, крэкнуў і зноў вярнуўся да ранейшай размовы:

— Цяжкавата, праўда: дзе пешкі, дзе на кані, але ў кожнай вёсцы хочацца пабываць. Дабраўся, дзякаваць Богу, і да вас.

— Вядома, вядома, — трос галавой дзядзька Хвядос.

А Козыраў працягваў:

— Каб знаць-ведаць, што засталося пасля немца...

— А што засталося? — дзядзька Хвядос паказаў рукой на папялішча. — Вось усё, што засталося, перад вамі... як на далоні. Адны галавешкі — такія ж чорныя, як і жыццё людское. Прабачце, можа, што не так сказаў...

Так ці не так, але як на наш з Петрыкам розум, дык і правільна. Няма чаго нос задзіраць, калі порткі дзіравыя. Пагадзіўся з дзядзькам Хвядосам і важны райкамаўскі госць, але выгляду не падаў, а толькі сказаў, што ў нашай Гуце хоць там-сям хаткі віднеюцца, а ёсць жа вёскі... І ён махнуў рукой, бы шабляй:

— Былі!.. Эх, жыццё-бляшанка! Вось мне сказалі: калгасы трэба ўзнімаць. Хлеб вырошчваць. Парсючкоў. Каровамі абзаводзіцца. Дзе толькі іх возьмеш, рагуль тых? Коні... коні ёсць?

Дзядзька Хвядос паскроб пальцам за вухам, хехекнуў:

—Коні? Коні ёсць... Адзін. Белы. І тое не конь — баба...

Козыраў насцярожыўся:

— Баба?

— Кабыла.

— А-а, кабыла! — шырока ўсміхнуўся Козыраў. — Кабыла — гэта, можа, і лепш, га? Як думаеш, Хвядос?

— Калі з боку перспектывы, то канешне... — усміхнуўся дзядзька Хвядос. — Але ўсё ж сілёнкі ў яе не тыя. Хоць і грэх скардзіцца — цягавітая. Быццам разумее ўсё роўна, што сёння ёй больш рабіць трэба... за сясцёр і братоў, якіх на фронт забралі... Камісавалі кабылу — вока ў яе адно. Сляпая.

— Вока? — насцярожыўся райкамавец. — Сляпая?

— Ну... а што? Ёй на танцы не хадзіць.

— Каму? — зусім выкругліліся ў таго вочы.

— Марусьцы.

— Пачакай, якія танцы? Якая Маруська? — яшчэ больш, здавалася, заблытаў госця дзядзька Хвядос.

— Якая Маруська? Кабыла наша...

Пра гэтую кабылу дык і ўспомніць смешна і грэшна. Не ўзялі яе на фронт — калека ж. Выб'юць другое вока, што тады? За аброць вадзіць? Ды і з адным вокам — што з яе за ваяка? Заставайся ўжо, Маруська, дома. А не ж! Як толькі ўсіх коней пагналі на зборны пункт — і яна наўздагон. Праз такі высокі паркан сіганула, што вяскоўцы дзіву даліся. Дагнала. А коней жа тых суправаджаў і дзед Грышка — ці не галоўным яшчэ начальнікам быў там? — то ён пазней мне з Петрыкам расказваў:

— Бач, і ёй на фронт захацелася. Цікава-інцярэсна. Табе, Маруська, і дома клопату хопіць. Нельга табе: інвалід. Білет не той маеш — белы. А з ім — к-хе, к-хе — скубі сабе траўку ў нашай Гуце ды тады-сяды і пуп рыхтуйся напружыць. Не ўсім трэба біць супастатаў ды гарматы цягаць. Камусьці і тут, дома, не менш клапотна. Я, хлопцы, яе сытна накарміў з казённага меха аўсом, пераначавала яна на зборным пункце, а тады зацугляў і прывёў дамоў. Пабачылі б, як ішла — ледзь ногі цягнула, а галаву так і не падняла, у зямельку ўперыла і не падняла: пакрыўдзілася, мабыць. Гонар і ў яе, Марусьκі, ёсць.

Так наша Маруська і адваявалася. А цяпер вось і ёй зацікавіліся, ды яшчэ і на высокім узроўні.

Дзядзька Хвядос чамусьці спытаў у раённага начальніка дазволу паклікаць сюды, да печы, усіх вяскоўцаў. Той пагадзіўся:

— Пакліч. Усіх пакліч, Хвядос.

Неўзабаве над Гутай стаяў звон — гэта біў клецам з бараны ў рэйку дзядзька Хвядос і, павярнуўшыся тварам да госця, быццам супакойваў таго:

— Зараз яны збяруцца. Зараз. Яны падпарадкоўваюцца майму сігналу. Ага.

— Вы яшчэ багатыя, — Козыраў хадзіў туды-сюды, заклаўшы рукі за спіну. — Печ стаіць. Кабыла ёсць. А ў суседзяў, за ляском усяго, а нібы іншая зямля — ні кала, ні двара. Зусім дрэнь у іх справы...

Петрык шапнуў мне:

— Пра Званец гаворыць...

Я кіўнуў: канешне, а якая ж яшчэ вёска за ляском, ды і знайшоўся мне тут знахар — хіба я сам не ведаю. Сядзі лепш і слухай, што важны госць далей скажа. А ён сказаў тое, што мы і самі ведалі:

— І нікога з людзей не сустрэў. Яны, відаць, яшчэ не вераць гэтай цішыні. Баяцца яе.

А тады пачалі падыходзіць Мікіта, Лізавета, Варка, бабка Антося, Раіса, Тамаш. Козыраў кожнаму падаў руку. Тады і мы рашылі вылезці са схованкі. А чаго сядзець там, калі можна быць бліжэй да галоўных падзей, якія, спадзяваліся, былі наперадзе. Ды, калі шчыра, хацелася пераканацца, а ці пацісне райкамавец і нам руку. Але ён, убачыўшы нас, прытуліў да сябе, паклаўшы спярша свае шырокія, бы лапаты, далоні нам на плечы, і гучна сказаў:

— Я вось і кажу тут Хвядосу: багатыя вы яшчэ. Вось, вось яно, ваша багацце, ваш заўтрашні дзень.

Як заўсёды, бліжэй да госця прадзёрся Тамаш, спытаў у Хвядоса быццам ціха, але пачулі ўсе:

— З райкама, гаворыш?

Дзядзька Хвядос кіўнуў: ага.

Пакуль дарослыя разбіраліся, хто адкуль, Петрык памацаў у Козырава кабуру, а тады мне шапнуў:

— Ёсць... Сапраўдны.

А Тамаш тым часам павярнуўся тварам да Козырава, гаварыў яму, а сам, схіліўшы галаву на бок, задаволена паглядаў на землякоў:

— Ты, чалавек, калі ўладу прадстаўляеш, давай... давай, гавару, слова выкладай дзяржаўнае. А хлапцы хоць і багацце, ды самі не шыбка багатыя... Пад штанамі лыткі, а на іх — латкі! Х-хі!

Дарослыя пачалі расказваць райкамаўцу пра нас, пра наша сірочае жыццё, ажно зрабілася няёмка... І добра, што Козыраў супакоіў іх:

— Нічога, нічога... Мала я ведаю сёння шчаслівых людзей... Хаця і шчаслівыя мы, калі падумаць. Вельмі шчаслівыя. Перамога зусім блізка, а вораг да нас ужо ніколі не вернецца!

Лізавета паглядзела на госця, уздыхнула:

— А я, прызнаюся, кожнай ранічкай у той бок трывожна паглядаю, куды яго турнулі: ці не ідзе зноў? Няма... і так добра на душы... так лёгка...

— Ой, не кажы, Ліза! — цяжка ўздыхнула бабка Антося. — І ў маіх жа пячонках супастат сядзіць, век бы яму дзёгаць есці!

— А чым калёсы мазаць будзем? — пажартаваў Мікіта.

Райкамавец жа, не звярнуўшы ўвагі на гэты жарт, паабяцаў зноў, што вораг больш не вернецца, што назад фашыстам дарогі няма. Тамаш, як заўсёды, не пагадзіўся:

— Цвёрда гаворыш?

Таму райкамаўцу давялося нагадаць, што неўзабаве ўся тэрыторыя Беларусі будзе вызвалена ад нечысці і нашы салдаты пяройдуць граніцу.

— Так што, дарагія мае, вось-вось і зусім скончыцца вайна. Жывіце, працуйце спакойна.

— Як працаваць? Усё папалілі, парасцягалі... — махнула рукой Варка і адвярнулася ад райкамаўца, а тады зноў падняла на яго галаву. — Як?!

А Тамаш нагадаў, што адна кабыла ўсяго і засталася — багата на ёй не напрацуеш. Бабка Антося ўсміхнулася:

— І тая мая равесніца.

— Пагэтаму, таварыш, выкладвай, як жыць... — не мог угаманіцца Тамаш. — Паведай, як там жывуць людзі, дзе мы не бачым... А то ў нас тут ні газет, ні радзіваў... Як на неабітаваным астраву... Га?

На кожным сходзе так выбягае наперад стары Тамаш, заўсёды ён задае ўсім самыя дасціпныя пытанні, а тады водзіць галавой па баках: ну як, землякі, я праўду гавару ці не? Мы з Петрыкам любім тады быць каля дарослых: цікава ж Тамаша паслухаць! Ну-ну, давай, падсыпай перцу райкамаўцу, дзядзька! Ці вывернецца ён? Хто каго? Райкамавец жа крэкнуў, паглядзеў ледзь не на кожнага з нашых вяскоўцаў, а тады пачаў гаварыць:

— Грамадзяне! Таварышы! Як гэта добра, што вы сабраліся. Што ж мне вам сказаць? Багата я, даруйце, не скажу. Але ж час зараз у нас такі настаў, калі за новае жыццё трэба брацца, не чакаючы з мора надвор'я. Учора яшчэ ноч была, доўгая і цёмная, а сёння, самі бачыце, дзень настаў... Ціхі, спакойны, мірны дзень.

Зноў падаў голас Тамаш:

— Гэта цяпер ён ціхі. А тады шандарахне, як у сорак першым!

— Не дай Гасподзь! — перахрысцілася бабка Антося.

— За намі справа не стане, — паабяцаў дзядзька Хвядос, які да гэтага больш маўчаў.

На што атрымаў ад Тамаша:

— А ты за ўсіх у ведамасці не распісвайся!

За дзядзьку Хвядоса заступілася Варка:

— Хвядос праўду кажа: за намі не стане!

— Верна-а! — грымнуў магутным голасам Мікіта.

— Вайну вынеслі не на чужым гарбе, што тут языком малоць! — сказала Лізавета.

— І я падстаўляла... — бабка Антося нават крыху прыгнулася, каб паказаць усім, як падстаўляла яна свой горб.

Тамашу і такое не спадабалася, махнуў рукой на старую:

— Ды што ты падстаўляла, мы ведаем!..

Усе засмяяліся, а Тамаш яшчэ больш задраў нос. Мікіта паглядзеў на Козырава, папрасіў таго:

— Давай, таварыш, слухаем.

— Ага, — бы схамянуўся райкамавец. — Не думайце, што партыя і ўрад не ведаюць пра вашу вёску...

— Пра нашу... вёску? — натапырыў ажно, падалося, вушы Тамаш, засмяяўся. — Мужыкі, чулі? Пра нашу Гуту ў Маскве ў тры лапці званілі! Вось у гэтым я сумняваюся.

Дзядзька Хвядос нялюба паглядзеў на Тамаша:

— Ты зноў напоперак усім?

Бабка Антося таксама прыгадала:

— Адзін раз цябе ўжо вытурылі з хаты, калі сход быў. Ці хіба забыўся?

А Лізавета нават штурханула Тамаша ў плячо:

— Ды ўгаманіся ты нарэшце!

Тамаш крыху нават пакрыўджана паглядзеў на райкамаўца, развёў рукамі:

— Бачылі? Культура! Слова не даюць сказаць. А я, можа, усёй душой... усім целам...

Мікіта падцягнуў Тамаша бліжэй да сябе, цыкнуў:

— Не шавяліся! І каб ціха мне!..

Козыраў жа працягваў гаварыць далей, а мы паглядалі на Тамаша, якога моцна трымаў каля сябе Мікіта. Райкамавец сказаў колькі слоў пра нейкі пленум, а тады паабяцаў лесу. Людзі ажывіліся.

— Лесам паможам. Паможам, таварышы, лесам. Так што калі хто хоча адбудоўвацца, можа брацца за сякеру і пілу.

А я ўспомніў пра нашу хату, пра яму, што засталася на яе месцы, і пашкадаваў, што ў мяне няма ні пілы, ні сякеры. Хутчэй бы вярнуўся ўжо тата з вайны. Хутчэй бы. А без яго трэба сядзець і не рыпацца.

— Лес — гэта добра, — ступіла бліжэй да райкамаўца Варка. — Дзякуй, таварыш, за ўвагу. Але вось Тамаш, відаць, праўду кажа, што ні цвікоў нідзе, ні шкла... І нават ніводнага быка няма, каб ягоным пузыром шкло тое замяніць.

Тамаш, пачуўшы, што пра яго размова, вырваўся. Петрык штурхануў мяне ў бок:

— На волі!.. Зараз ён пачне!..

Мікіта ж апраўдваўся:

— Не ўтрымаеш гэтага Тамаша. Стары, стары, а вёрткі, чорт!

Козыраў зрабіў Мікіту заўвагу:

— Вы яго не трымайце. Ён жа не арыштант.

Тамаш адышоў падалей ад Мікіты, скоса глядзеў на яго:

— І я гавару: не арыштант. Таму не лапай, раз не арыштант.

Лізавета ўздыхнула:

— Надакучыў, сілы няма. Слухай, Тамаш... Ты вось гаворыш: ні цвікоў, ні шкла... А сам дзе ўзяў? Людзі не паспелі слёзы з вачэй сцерці, а ты ўжо хату пачаў будаваць.

— А я, можа, у немцаў краў!

Калі Тамаш сказаў пра немцаў, нам з Петрыкам ажно смешна стала, бо мы ўявілі, як бы і сапраўды мог красці стары ў фашыстаў. І не ўяўлялася. Во хлус дык хлус! А Тамаш сыпаў далей:

— Я, можа, жыццём рызыкаваў. Можа, мне яшчэ медаль за гэта дадуць? — Тамаш лыпнуў вачыма і прыпячатаў далонь да сарочкі на тое месца, дзе вісяць медалі ў дзядзькі Хвядоса. — А вы тут антымонію разводзіце!..

Варка злосна прытупнула нагой:

— Ды сціхні ты!

Тамаш жа быццам і супакоіўся, але працягваў чмыхаць:

— Дзе ўзяў, дзе ўзяў... А ты б, Ліза, таксама магла б... ты баба ядраная... ты б вось гэтым вертанула... і не тое займела б... хі-хі-і!

Ад цёткі Лізаветы Тамаш атрымаў у каршэнь і ўвабраў галаву ў плечы. Бабка Антося паглядзела на яго, махнула рукой:

— Ён зараз скажа, што ў яго і дошкі, і цвікі былі яшчэ да вайны.

Козыраў жа папрасіў цішыні. Яму трэба было сказаць, што ў бліжэйшы час дзяржава будзе дапамагаць пайкамі. Растлумачыў:

— Кілаграмаў па восем на сям'ю — яшчэ не вырашылі дакладна па колькі — плануем выдзяляць мукі...

— На ўсіх? — папытала Варка.

— Не, таварышы. На ўсіх — не. Старым паможам, удовам салдацкім, у якіх дзеці на руках... Вось. На ўсіх — не, не атрымліваецца.

Тамаш напомніў пра сябе:

— Паможаце... Цікава, што ж гэта за дапамога? Па восем кіло мукі дасце, а па чатыры бязмены мяса — забераце. Дзе ж справядлівасць тутацькі? За што кроў... ета самае... лілі?

Райкамавец строга паглядзеў на Тамаша, твар у яго зрабіўся чырвоны, бы памідорына, і гучна сказаў:

— Справядлівасць дзе? За што кроў лілі? А як ты яе, справядлівасць, разумееш? Як?

Тамаш крыху здрэйфіў, але стараўся трымацца горда:

— Дай пароўну ўсім — вось... яна самая і ёсць. Калі бярэш, скажам, столькі, то і мукі адсып паболі...

— А хто табе, дзед, павінен даць, адсыпаць? Каго ты маеш на ўвазе? — не пакідаў у спакоі Тамаша райкамавец.

— Цябе. Уладу.

Бабка Антося прашамкала бяззубым ротам:

— Можа, і праўду Тамаш кажа, а?

Усе зрабілі выгляд, што яе не пачулі. А Козыраў гаварыў далей:

— Мяне? А чаму не сябе? Эх, браткі! Ды няма ж у мяне яе, торбы такой, з якой мог бы дастаць я і мяса, і збожжа, і працягнуць усё гэта вам: бярыце, людзі! Няма... Пакуль няма. Але ж не забывайце, што мы пад ружжом яшчэ ходзім, хоць і ціха ў нас. Мы ж яшчэ ваюем, цяжкія баі вядзём яшчэ. Ці мо хутка на нас цішыня падзейнічала, ад вайны адгарадзіла?

— Што вы Тамаша слухаеце! — заступіўся за райкамаўца Хвядос.

— Правільна! — падаў голас і Мікіта. — Лес даюць — трэба будавацца. Не лапцем жа нам боршч сёрбаць! А то ж!..

— Дзе ж лапцяў тых набярэшся, калі наш Іван рашыў у іх усю Еўропу абуць! — быццам бы сур'ёзна сказала Лізавета, але грымнуў смех — сказанае знянацку ўсім спадабалася: трапна!

А тым часам Варка войкнула, быццам нечага напалохалася, затуліла твар далонню, адступіла колькі крокаў назад і прамовіла, глытаючы словы:

— Ой!.. Ідзе... салдат ідзе!..

І ўсе павярнулі галовы на дарогу.

— Ці не з нашых хто? — бліжэй да Варкі стала Лізавета.

— Да Сцяпана падобны... — угледаўся ўдалеч і дзядзька Хвядос.

Раіса не ўтрымалася, кумельгам кінулася наперад, але адразу ж спахапілася, апамяталася і спынілася, часта затрэсла галавой:

— Не... не... не-е...

— Не павінна быць... — няпэўна прамовіў і Хвядос.

Варка пацерла дрыготкімі пальцамі шчаку:

— Вярнуўся... Адваяваўся нехта...

Лізавета ж глянула на райкамаўца:

— А можа, і зусім вайна скончылася? А мы сядзім тут!.. А, райкамавец?

Райкамавец паспеў толькі хлюпнуць носам — не было яму калі баіць з жанчынай: перад ім, роўна ж як і перад усімі гутленцамі, стаяў салдат. Быў ён у пілотцы, гімнасцёрцы і надта запыленых ботах. Я адразу ж убачыў аўтамат у яго за плячыма, які амаль нябачным вочкам цэліў у зямлю. Гляджу, і Петрык уперыў вочы на зброю. Такая рэч і ў нас ёсць. Вось каму б маглі аддаць аўтамат, дык салдату. Толькі навошта яму? Наўрад ці возьме. З двух ствалоў адразу па немцах паліць не будзеш. А салдат частаківаў людзям у знак прывітання — ад хуткага кроку і хвалявання не мог, здавалася, гаварыць на ўсе грудзі. Зазіраў у вочы людзям, быццам некага шукаў. Але, відаць, не мог знайсці таго чалавека сярод нас. І тады ён загаварыў горача і таропка:

— Землячкі! Добры дзень, землячкі!

— Добры, добры дзень табе, саколік! — бабка Антося была тут як тут.

— Вярнуўся... — зноў прамовіла тое ж самае Варка.

— Ён вярнуўся, — замест салдата ўдакладніла бабка Антося.

— Званечан не сустракалі? — глядзеў на нас салдат, чакаў адказу. — Званецкі я, Міхайлы Канцавога сын. Га, людзі? Ну што ж вы маўчыце? Маці маю, Мар'ю Паўлаўну, павінны знаць. Настаўніцай яна была. Га? Дзетак жа вашых вучыла. — Салдат раптам паклаў сваю цяжкую далонь мне на галаву, і я ажно ледзьве не прысеў — ого! — і спытаўся: — Брацікаў маіх не бачыў? Ваську і Мішу? Шыбку ў школе Васька з рагаткі разбіў... у пятым класе. Помніш? Мішка на два годзікі маладзейшы... Людзі! Што ж гэта вы маўчыце? Праездам я. На фронт едзем... У камандзіра адпрасіўся, пакуль хлопцы паабедаюць... Якраз прывал. Не сустракалі нікога з нашых?

Людзі маўчалі. І мы з Петрыкам — таксама. Хоць пра ўсё добра ведалі... Салдат жа не зводзіў з нас вачэй, і, цяжка дыхаючы, гаварыў:

— Была вёска — і няма... Забег, а там — бярвёны абгарэлыя, попел, вуголле чорнае... І печы стаяць... Па бярозцы, што пад акном пасадзіў, толькі і пазнаў хату... Дык што ж гэта? Што ж гэта, людзі? Нікога не бачылі, значыць... Нікога... А дзе ж яны павінны быць? А, людзі?

Першым знайшоўся райкамавец, ён паглядзеў на салдата і ціха прамовіў:

— У памяці нашай, салдат... У памяці...

Давячыся камяком у горле, Мікіта стараўся не сустракацца вачыма з салдатам:

— У свіран усіх... перад адступленнем... Згарэлі твае землякі, хлопец... Вось як... Ага...

Мужчыны, бы па камандзе, знялі картузы.

— Што-о-о?! — салдат нейкімі шклянымі вачыма каторы раз паглядзеў у той бок, дзе была некалі ягоная вёска. — Званечане згарэлі? Яны ж — жалезныя!.. Яны не згараць! Што вы гаворыце такое? Не згараць! Не згараць яны! Не-е-е-е!

І ён, нічога больш не сказаўшы, пабег не ў той бок, адкуль узяўся, а — наперад. Па дарозе сустрэўся яму дзед Грышка, той здзёр з галавы сваю аблезлую шапку, саступіў яму дарогу і адбіў паклон. А потым стары перахрысціўся і папраставаў да нас... Але што спазніўся ён сёння дык спазніўся: мала таго, што не паслухаў райкамаўца, дык той і цяпер мусіў абысціся без дзеда, бо сказаў:

— Камуністаў прашу застацца...

А які ж камуніст дзед Грышка? Усяродку ён, магчыма, такім і будзе, але чым дакажаш? Пакажы дакумент. А яго якраз і няма.

Засталіся Хвядос і Кацярына. Кацярына люляла на руках галавешку:

— А-а-а-а-а-а-а-а-а! А-а-а-а-а-а! А-а-а-а-а-а-а!

Паклыпаў дахаты і Петрык, а я залез на печ — больш ісці мне не было куды. І зусім не вінаваты, што падслухаў, пра што гаварылі райкамавец і дзядзька Хвядос. А спярша апошні скруціў самакрутку, паглядзеў на важнага госця:

— Можа, паспрабуеце майго тытуню? Паёк. З-пад Бранска прывёз. У шпіталі хлопцы накідалі на развітанне. У падарунак быццам. Дзякуй хлопцам — на год, глядзіш, і расцягну.

Райкамавец працягнуў руку і, пакуль Хвядос сыпаў яму на далонь тытунь, скоса паглядаў на Кацярыну. Потым яны селі на бервяно.

— Адзін, значыць, камуніст?

— Пакуль адзін.

— Не густа...

— Скора мужыкі вернуцца... А мяне на фронце прынялі. Пад Вязьмай. Не збіраўся, шчыра скажу, а маёр кажа: «Ты, Сталетаў, варты». Ну раз варты — вам, начальству, лепш відаць.

Нічога не адказаўшы на гэта, райкамавец асцярожна папытаў у дзядзькі Хвядоса:

— Пра Дзмітрыя, сына Тамаша, нічога не чуў? Гавораць... — ён устаў. — Хоць добра. Гэта пакуль што размовы. Хоць і разумею, што полымя без агню не бывае. Але пазней, адчуваю, нам пра гэта ўсё ж трэба будзе гаварыць...

— Як пагнаў калгасную скаціну ў сорак першым, кажуць, дык і не напамінаў пра сябе. А што?

— Разабрацца трэба...

— Гэта праўда. Навошта людзям да часу настрой псаваць? Хопіць для іх і таго болю, які перажылі, сцярпелі. А праўда усё роўна выплыве. Рана ці позна.

— Я пайду. Мне яшчэ ў Хатоўню трэба паспець сёння.

Дзядзька Хвядос таксама падняўся з бярна, падаў райкамаўцу руку. Паціснулі адзін аднаму рукі на развітанне.

— Раз ты адзін камуніст — быць табе старшынёй, — сказаў райкамавец Козыраў. — Нам з табой, Хвядос, цяпер па адной дарозе ісці. Пацягнецца яна ўгару — будзем караскацца... будзем лезці. Уніз жа пакуль ніяк нельга... Да сустрэчы. Вельмі ўдзячны лёсу, што з табой сустрэўся. Чалавек ты, бачу, абачлівы, разважлівы і паважаны сярод вяскоўцаў.

А я глядзеў на неба — хацелася ўбачыць, як пляцяць буслы з выраю. Пакуль не відаць. Рана, мусіць. А што буслы вернуцца, паабяцаў і дзядзька Хвядос. Ён цвёрда сказаў: «Абавязкова вернуцца!»

Больш за ўсё я хацеў, каб нашы буслы вярнуліся. Асабліва пасля таго, калі наведаў нашу вёску райкамавец Козыраў, важны госць.

5. ЦІХА ЯК!..

Ранічкай я звычайна злазіў з печы, мыўся і пытаўся ў дзядзькі Хвядоса, што рабіць будзем. Давай, загадвай. А той сёння паглядзеў на мяне вясёлымі вачыма, не так сур'ёзна, як заўсёды, усміхнуўся і сказаў:

— Табе, Колька, у школу б. Яшчэ наробішся. Яшчэ напрацуешся. А пакуль давай снедаць.

Мы сядалі за самаробны стол і сёрбалі па чарзе з адной місы варыва — драўлянымі лыжкамі, якія дзядзька сам выстругаў з ліпы. Потым ён аблізваў сваю лыжку і глядзеў на неба. Яму, небу, быццам і гаварыў:

— Ціха як!.. І заўтра будзе такая цішыня. Акурат так. Будзе. Мне можаш верыць. Не пусцім супастата да цябе. — І раптам пераводзіў позірк на печ. — Чуеш, печ? І цябе датычыць. Ціха як!.. Гэта не хухры-мухры, а цішыня. Вось яна, на далоні. Бы яблык. Яна — як сон немаўляці... ага... які яшчэ матчыну соску смокча... забаўку... Прывезлі яго з радзільні, паклалі ў люльку — асцярожненька так, як мінёр снарад, на выцягнутых руках — а самі бацькі на кончыках пальцаў ходзяць-клыпаюць. Няхай спіць, няхай... Моцненька, бесклапотна... Бацькам дзіцятка — што нам, людзям, цішыня... Баішся, каб не спалохаць яе, каб не спудзіць... А там мужчыны вернуцца. Яны вернуцца. Вось і Колькаў татка прыйдзе... — Дзядзька Хвядос паглядзеў на мяне, затрымаў позірк. — Ты іх, печ, помніш. Сядзелі яны ў хаце: мужыкі на цябе глядзелі, ты на іх. Неўзабаве вернуцца. Скора. І тады мы зруб узвядзём. З новых бёрнаў. Вунь яны ляжаць. Бачыш? Ляжаць, людзей чакаюць. І дах над табой паставім, печ, каб не сірацела ты больш пад голым небам. Каб па-людску, ага. Тваё месца ў хаце — не на вуліцы... Ты, можа, і крыўдуеш на мяне, што пад небам пакуль... Не трэба. Вось калгас крыху на ногі паставім — і тады адразу, ага... Не крыўдуй. Малайчына, што разумееш. Малайчына.

Дзядзька Хвядос яшчэ доўга размаўляў бы, мусіць, з печчу і са мной, але я ўбачыў, што да нас ідзе Мікіта, таму падзякаваў за крупнік і пачаў прыбіраць на стале. Мікіта, як і нярэдка, грымнуў басам:

— Тамаш не заявіўся?

Хвядос вытрымаў паўзу, сказаў таксама заклапочана:

— Ды не відаць. Як у студню праваліўся.

— Праваліцца ён у студню, чакай! — таптаўся каля печы Мікіта, не знаходзячы сабе месца. — Ну Тамаш! Ну Тамаш!..

— Ды прыйдзе ён, прыйдзе! — супакоіў суседа дзядзька Хвядос. — Куды ж ён можа падзецца?

А Мікіта матляў у паветры вялікім кулаком:

— Не цярпіцца мне тыцнуць яму ў адно месца!

— Тыцнеш, калі так ахвота. Паспееш. Усяму свой час. А вунь, дарэчы, і Тамаш. Дарэмна хваляваўся, Мікіта. Сам ідзе.

— Ды не сам — я выклікаў яго да тваёй печы, — паглядзеў на Тамаша, які тупаў паблізу, Мікіта, а потым захваляваўся, пачаў лапаць сваё адзенне, папраўляць кашулю, падцягнуў порткі. — Сам бы ён прыйшоў, адзін з тых!..

Тамаш, перш чым паказацца каля печы, зачапіўся за корч, ледзьве не ўткнуўся ў зямлю носам, але захаваў раўнавагу, кагосьці аблаяў — гаспадара ці сам корч, было не зразумець — і, сапучы, прагугнявіў:

— Чакаеце? Ну вось ён я! Навошта перадавалі, каб прыбыў? Слухаю, грамадзяне начальнікі.

Мікіта прызнаўся, што гэта ён наказаў, сам, адзін, таму па ўсіх пытаннях параіў звяртацца асабіста да яго. Хоць і каля Хвядосавай печы. Тут, маўляў, зручней размаўляць. І натапырыўся на Тамаша:

— Дык прызнавайся!

Тамаш хоць і не быў палахлівы, але плечы ў яго ўздрыгнулі:

— Гэтыя дошкі... школа калі гарэла... вам іх у мяне не забраць. У полымя лез. Рызыкаваў. Жыццём і ўнукамі. Зразумелі? Во! — ён паказаў Мікіту дулю. — Не выйдзе! Не атрымаецца!

Дзядзька Хвядос параіў Мікіту:

— Пакажы і ты яму. Пакажы.

— А як жа, пакажу, пакажу! Глядзі, Тамаш! Ці не пазнаеш? Мяшок-та мой! — Мікіта выцягнуў з-пад папружкі мех, трасянуў ім у паветры. — Што скажаш, гарлапан?

Тамаш адмахнуўся, бы ад назойлівай мухі, ад таго меха:

— Дык і трасі ім перад сваім носам, калі твой!

— Не-е, я перад тваім патрасу.

Каля мяне ўжо моўчкі сеў Петрык, і мы настроіліся глядзець далей, што будзе паміж мужчынамі. Ну-ну, давайце, працягвайце. Нам цікава. Дзядзька Хвядос падаў знак рукой, каб той дарэмна не псаваў нервы, параіў растлумачыць, што ў рэшце рэшт здарылася:

— Будзе, Мікіта, будзе. Не гарачыся. Раскажы, што і як. Спакойна. Тамаш, бачыцца мне, таксама нічога не разумее... Пра дошкі пачынае гаварыць... Так-так, дык што там у цябе? Якія прэтэнзіі?

Мікіту, мы з Петрыкам гэта добра ведалі, было цяжка спыніць, калі ён набіраў абароты. І не спыняецца, а мы што казалі! Сіпіць, бы раззлаваны гусак:

— Гэта хто нічога не разумее — Тамаш? Ён усё разумее! Толькі морду крывіць, губіну капыліць, бы конь, якога авадзень уджаліў, дурнем прыкідваецца. Дыверсант!

Пачуўшы «дыверсант», Тамаш ажно ўвабраў галаву ў плечы, а вочы ў яго, падалося, зрабіліся зусім маленькімі, як у пеўня. Але ён адразу апрытомнеў, шырока разявіў рот і ваяўніча заявіў:

— Ну ты! А то як шандарахну!.. Прыпісваеш мне тут непатрэбшчыну. Падбірай словы. За гэта могуць далёка схаваць. А ў мяне дома спраў багата. Во так, анёл!

Мікіта стаяў на сваім:

— Што — «ты»! Я ж гэты мех у пуні ў цябе забраў. Маўра твая сказала, каб серп навастрыў. Шукаю яе... якраз міма праходзіў. У пуню зазірнуў, а там — мех мой ляжыць, во гэты самы. Метку бачыш?

Тамаш дзеля прыліку ўзяў мех, пакруціў яго ў руках, пашкрабаў кручкаватым пальцам там, дзе метка, а потым шпурнуў яго Мікіту:

— І на маіх такая!

Мікіта плюнуў, сеў:

— Ну вось і пагавары з ім.

Пагаварыць з Тамашом узяўся дзядзька Хвядос. Ён падняў з зямлі мех, папытаў у Мікіты:

— Дык гэта той мех, у якім было збожжа?

— Ну тое, што на насенне бераглі, — пацвердзіў Мікіта, і звярнуўся да Тамаша: — Навошта збожжа ўкраў, злодзей?

— Прашу не абражаць. А збожжа... Ты пра якое збожжа? Не разумею.

— Калгаснае, — сказаў Мікіта. — Ты абрабаваў усіх нас. Гэта хоць разумееш?

— Не браў, — аднекваўся Тамаш.

— Яно само да цябе ў пуню забегла-закацілася, — на выручку Мікіту паспяшаўся Хвядос.

— Я ж гэты мех закапаў у свіране, — гэта ўжо Мікіта шкамутае далей злодзея, а што Тамаш можа сцібрыць чужое, у гэтым мы з Петрыкам перакананы. — Думаў немцы спёрлі, гады. А гэта ён гад, аказваецца. Пад носам жыве. Не з немцаў. З нашых, здаецца...

Тамаш не на жарт перапалохаўся, заглядваў у вочы то Мікіту, то Хвядосу, шукаў у іх падтрымкі і спагады:

— Вы што, людзі? Жывым — у магілу? За што? Не браў! Калгаснае збожжа? Вы што — падурнелі, розуму пазбавіліся? Гэта ж турма! Астрог! Старшыня! Хвядос! Я ж у немцаў краў. У іх, супастатаў. З-пад носа цягнуў, бо яны — ворагі, так ім і трэба, таму што іх біць і біць трэба. Калашмаціць. Я, можа, гэтым самым прыёмам падрываў іх моц. Мне, можа, за гэта яшчэ медаль павінны... Як, га?

Тамаша спыніў Мікіта:

— Не дрышчы. Якім жа чынам у цябе, калі паслухаць, мой мех апынуўся?

— Не ведаю. Розуму не дабяру. Можа, яны ў цябе, а я — у іх?

— Цьфу ты! — роспачна плюнуў Мікіта. — Вёрткі, і сапраўды што той вужэлак.

— Чаго не ведаю, таго не ведаю. Стану на калені. — Тамаш пляснуўся на калені. — Наце. У доказ маёй нявіннасці. Што яшчэ трэба? Хвядос! Мікіта! Пашкадуйце! Не браў я збожжа! Бог сведка! Божанька, пашкадуй!..

І Тамаш захлюпаў носам, а потым з вачэй яго пакаціліся па шчоках слёзы.

— Падніміся, не поўзай на каленях, — узяў Тамаша за каўнер дзядзька Хвядос, дапамог таму ўстаць.

А Мікіта ўсё трос рукамі:

— Нічога не разумею. Кепскі з мяне дапытчык. Зусім.

Такое прызнанне спадабалася Тамашу, ён ажно выцягнуў шыю:

— Вось-вось. І я не разумею. Можа, хто наўмысна яго мне падсунуў, мужыкі? Каб насаліць? Чаго маўчыце?

Хвядос сказаў няпэўна:

— Не ведаю. Але ўсе доказы супраць цябе.

А Мікіта, што было моцы, зноў патрос мехам:

— Вось яна — галоўная! Ну што, будзем заяўляць?

Тамаш зноў увабраў галаву ў плечы, стаяў і не варушыўся.

— Не хацелася б мне, Тамаш, каб усё вось так... — Хвядос склаў нейкую мудрагелістую штуковіну з усіх пяці сваіх тонкіх пальцаў. — Каб усё вось так кепска. А яно, бачыш, як атрымліваецца. Горш няма, калі свае сваім перашкаджаюць, не дапамагаюць ісці роўна, а, наадварот, яшчэ і ў яміну штурхаюць. І пры гэтым выбіраюць самую глыбокую. Каб гвазданууся дык гвазданууся! Эх!..

Фу-у, што было далей! Падумаць толькі! Тамаш зусім разгубіўся, хапаў засмяглым ротам паветра, а вочы ў яго пабялелі, бы ў варанай рыбіны, ён сударгава махаў некуды рукой, і толькі траха пазней яго нарэшце прарвала:

— Маўра! Каб у цябе бакі разнесла! У хаце сядзіш! Вырадка на свет выпусціла — і ша, і за дзверы, у ціш-спакой, га?! А ты ідзі, ідзі паслухай, што людзі гавораць! Ідзі паслухай, курыца аблезлая!..

Хвядос махнуў у мой з Петрыкам бок, каб мы гулялі падалей ад печы, дзецям няма чаго тут рабіць, дарослыя самі разбяруцца без саплівых, і мы зрабілі выгляд, што зніклі з ягоных вачэй, а самі схаваліся паблізу — не прапускаць жа самае цікавае, не хапала яшчэ гэтага. Дурняў няма. Са схованкі нас не тое што дзядзька Хвядос, а сам Тамаш, калі захоча, не вывудзіць. А ўсё відаць і чуваць. Яшчэ, можа, тут і лепш: толькі не чмыхнуць бы носам, не выдаць сябе. А пакуль уладкоўваліся, чулі, як дзядзька Хвядос прызнаўся, што спярша не верыў, каб мех са збожжам украў свой вясковец, баяўся, што маглі яны з Мікітам наламаць дроў. А тут, бачыце, у Тамаша не вытрымалі нервы, і ён пачаў клікаць Маўру... і дакараць яе за сына,

значыць... Ага, вось дзе сабака закапаны, высвятляецца! Гэта яшчэ больш цікава. Так, так. Толькі б нічога не ўпусціць. Я падміргнуў Петрыку, Петрык мне, і калі Тамаш, хістаючыся, бы п’яны, пакандыбаў да сваёй хаты, мы крадком, прыгнуўшыся, шмыгнулі таксама ад печы. Куды беглі, і самі не ведалі, але, калі спыніліся, зразумелі, што нам трэба быць сёння ў Дзянісавым бары.

Абавязкова!

6. У САКРЭЦЕ

Я, калі адсопся, папытаў у Петрыка, ці ўсё ён зразумеў. Той вытарапіў вочы:

— А што?

— Як — што!? У цябе што, вушэй няма?

Петрык памацаў свае вялікія, бы лопухі, вушы:

— Ёсць быццам.

— Хіба не здагадаўся, чаму Тамаш пачаў лаяць у бок свайго двара, Маўру згадаў? Не зразумею цябе, Петрык: да твайго макацёра даходзіць толькі на другія суткі. Калі не на трэція.

— Так, мабыць, — пагадзіўся Петрык і шморгнуў носам.

— Ён жа сына свайго ўспомніў нядобрым словам. Так?

— Так. Чуў.

— А чаму б ён за яго матку сваю лаяў, калі сын на фронце?

— Правільна: чаму б?

— Не здагадваешся?

— Пачынаю патроху мікіціць. Значыць, сын Тамашоў, Міцька, не ў арміі...

— І я так думаю, Петрык. Ён недзе ў лесе... А збожжа тое ці сам Міцька зацягнуў у лес ноччу, ці Тамаш... А можа, і праўда, ён пра збожжа нічога не ведае? Можа, тут больш Маўра яго вінаватая, га? А Мікіта якраз не таму мехам з меткай і тыцкаў пад нос?

— Адна кодла, — сказаў па-даросламу разважліва Петрык і тузануў мяне за рукаў: ён паказаў вачыма на Тамаша, які, раз-пораз

аглядаючыся назад, порстка шыбаваў да нас... Мы вымушаны былі прыбрацца са сцежкі... Куды ж ён так спяшаецца, шыбуе на злом галавы? Цікавейшай не прыдумаеш загадкі.

Мы прапусцілі Тамаша наперад, а потым крадком, пераскокваючы ад дрэва да дрэва, пачалі прабірацца за ім. Але нядоўга — неўзабаве стары, таксама з перасцярогай павёўшы галавой па баках, падаў голас:

— Ну, дзе ты тут? — і паклаў на зямлю торбу, у якой, канешне ж, нешта прынёс. — Вылазь. Колькі можна па норах хавацца?

Адкуль вылез Міцька, сын Тамаша, мы так і не запрыкмецілі. Бы з-пад зямлі. А можа, з куста неўпрыкмет выпаўз, дзе яго лёжка? Але як бы там ні было, а Міцька стаяў перад бацькам і трымцеў усім целам, нават, падалося, ляскалі зубы:

— Здароў, бацька...

Тамаш не адразу адказаў, спярша змерыў сына з ног да галавы, а тады толькі працадзіў:

— Ну, здароў.

Міцька насупіўся:

— Што гэта з табой?

Бач ты: хаваецца, а яшчэ і незадаволены, яшчэ і бурчыць! Тамаш жа па слова ў кішэню ніколі не лезе, нават на высокіх сходах, а што яму тут адказаць сыну, тым больш такому, які хаваецца ад вайны і людзей, трымціць, бы ліст у вецер. Таму і адказаў, высока задраўшы галаву:

— Са мной, дзякуй богу, нічога. Ты спытай лепш, што з табой. У самога сябе спытай. Так, так! Што, маўчыш, язык пракаўтнуў? Герой!

— Спакойна ты можаш размаўляць? — не пераставаў ляскаць зубамі Міцька. — Як бацька з сынам?

— Бацька з сынам... Высока бярэш, бачу. Высока. А ці ёсць у мяне сын?

Міцька здрыгануўся:

— Што з табой? Раней жа ты такім не быў!

Тамаш нічога не адказаў, толькі ўздыхнуў і роспачна махнуў рукой: ай, гавары не гавары!..

А Міцька працягваў:

— Вы з маткай адзіная ў мяне апора. У мяне ж больш нікога няма. Нікога! Разумееш? Пеўня раніцай чую... Пазнаю: наш! Дым з печы іншы раз даплывае — таксама, здагадваюся, наш дым... Эх, бацька, бацька! Я б кожнага пеўня, можа, які ў нашай Гуце спявае, за роднага прыняў. Я, можа, расцалаваў бы яго...

Тамаш пачаў выкладваць з торбы прынесеныя скруткі, у якіх, здагадваліся мы, была ежа. Петрык, бачу, ажно сліну пракаўтнуў. Я варсануў яго ў бок: не зайздросць чужому, ці, як казала мая мама, на чужы каравай рот не разявай. Петрык толькі ўздыхнуў — ён, відаць, сёння яшчэ нічога не еў... Менш спаць трэба.

— Людзі думаюць, што загінуў ты, — добра быў чуваць нам голас Тамаша. — І я гавару: загінуў, галаву склаў недзе Міцька. Гавару так і сам пачынаю верыць, што няма цябе... Асабліва цяпер, калі ў нашых мясцінах ціха стала, калі немцаў прагналі...

Міцька похапкам запіхваў у рот ежу, прагна глытаў, што і дурню зразумела: не кожны дзень шастае ў лес з торбай Тамаш. І хоць рот у яго быў забіты, папытаў у бацькі:

— А што ж далей? Як мне быць? Думай, бацька, думай.

— Сам натварыў, сам і думай! — пагрозліва параіў Тамаш.

— Што думаць тут? А можа, зразумеюць, даруюць?

— Што жывёліну калгасную кінуў немаведама дзе і каму? Гэта зразумеюць? І даруюць, хочаш сказаць, гэта? Не-е, сыну, не. Людзі нацярпеліся, нагаладаліся і наплакаліся. Ніколі такога не зразумеюць. Ніколі. Што і замест фронту каля бабскай спадніцы прыгрэўся — і гэта, думаеш, зразумеюць? Быццам і шкада мне цябе, але як падумаю, што ты — дэзерцір... — Тамаш памаўчаў. — Цікавіцца пачалі табой, здагадваюся. З раёна нейкі чалавек прыязджаў...

Канешне ж, Козыраў, хто ж яшчэ! Таго чалавека і мы бачылі.

— ...людзей распытваў. А цяпер гэтая гісторыя з мехам...

Міцька разявіў рот:

— А што з мехам?

— Вам бы з маткай той мяшок на галаву нацягнуць, каб вы свету белага не бачылі. Дваім адразу. Цьфу! І ў рэчку, як сляпых кацянят.

Ну для якой трасцы ёй той мяшок спатрэбіўся? Сваіх мала? Пакінула б тут — і канцы ў ваду. Дык не — дамоў пацягнула. Канспіратары хрэнавы! Цьфу!

Бацька з сынам памаўчалі.

Петрык паглядзеў на мяне і ўсім тварам паказаў: вось хто такі Міцька, а! Шапнуў: «Дэзерцір. Чуў. Слова б гэта хоць не забыць». Я паабяцаў таксама яго запомніць.

Міцька зноў паглядзеў на бацьку, плаксіва папрасіў:

— Не пакідай мяне, тата...

Тамаш павысіў голас:

— Што — я? Жыццё цябе, Міця, са сваіх спісаў выкрэсліла, здаецца мне. І мяне заадно. Што мне новая хата, калі я ў ёй картачку адзінага сына павесіць на сцяне не магу. Баюся. Хвядос Сталетаў вунь пад голым небам жыве. На печы. А я зайздрошчу яму.

— Няхай заўтра матка прыйдзе, — папрасіў Міцька. —Добра?

Але Тамаш нібы і не чуў сына, працягваў гаварыць далей:

— А я ніводнай ночы не спаў з таго часу, калі ты ў нашых краях аб'явіўся.

Міцька раптам згроб бацьку рукамі, трасянуў яго, ад чаго нават падалося, што ў Тамаша адарвецца галава:

— Тата-а! Я пакуль жывы! Не хава-ай! Не трэба! Я не ў магіле яшчэ! Не ў магіле я! Чуеш? — і, выказаўшыся, павольна расслабіў рукі.

Тамаш паправіў адзежу, адсопся, а тады сказаў:

— Чуць чую, а карысці з гэтага?

Міцька сеў на земляны ўзгорачак, прысыпаны леташнім барвовым лісцем, не адразу падняў вочы на бацьку:

— Як жа так? Выходзіць, мая віна ў тым, што жывым застаўся? Пайшоў бы з усімі на вайну — значыць, быў бы героем?

— Сумняваюся я. Сумняваюся... — пакруціў галавою, і, відаць, ён быў шчыры да канца, стары Тамаш, якога нам з Петрыкам чамусьці ўпершыню, колькі і ведаем яго, зрабілася шкада. Эх, Міцька! Так падвесці бацьку, землякоў, ды — у рэшце рэшт, калі на тое пайшло! — і нас з Петрыкам. Што, думаеце, мы не змаглі б

калгасных кароў разам з дарослымі загнаць за тую Волгу ці куды там яшчэ. Няма чаго рабіць. Хто-хто, а рагулі нас заўсёды слухаліся. А цяпер жа, не ваяваць падаўся, а ў лесе сядзіць, пад носам у сваёй хаты, трымціць, як заяц пад кустом, калі на лісце капае дождж.

Ён яшчэ, бачыце вы яго, перапытвае ў бацькі, ажно галаву задраў, каб паглядзець таму ў вочы:

— Сумняваешся?

А то ж не! Хто табе пасля ўсяго, што нарабіў, паверыць? Бацька родны, маці? Хвядос, можа, ці Мікіта? І мы з Петрыкам — нізашто. Так і ведай, здраднік! Тут рваліся на вайну, зброі назбіралі, і не пусцілі, а ён!..

— Сумняваешся, значыць...

— Сумняваюся.

— А што ты ведаеш пра мяне? Лёгка караць таго чалавека, у якога з-пад ног зямлю выбіла...

Я чамусьці паглядзеў на свае ногі, потым на Петрыкавы, парэпаныя і мурзатыя, на зямлю, што была ўсеяна ўсё тым жа старым жоўтым лісцем, і моцна прыціснуў зямлю пятой: не, у нас зямлю не выбіла, яна тут, пад намі.

А Міцька працягваў, не ўстаючы з зямлі:

— Я, можа, нацярпеўся больш, чым на перадавой. Спіну паказаць? На, глядзі!.. — Міцька задраў пінжак, паказаў спіну бацьку, але, што было там на той ягонай спіне, хоць крадком вока заўважыць нам не ўдалося, аднак Тамаша паказаная спіна ўразіла: ён прыжмурыў вочы, насупіў бровы і моўчкі апусціў пінжак.

— Хто гэта цябе так? — спытаў Тамаш ціха і сумна.

— Калі са статкам здарылася тое... дык у ваенкамат я пайшоў — каб на фронт адправілі. А куды мне было падзецца? Несцера Цішчанку напавал... Самалёты наляцелі на нас... Гардзею Чарняўскаму адно паспеў крыкнуць: «Уцякаем!» А ён нешта там валтузіцца, лаецца... на каго і што... не зразумею... Калі на немцаў, то ўсё роўна ж не пачуюць... Гляджу, і яго няма... не відаць... Забіла, напэўна... не будзеш жа па траве поўзаць пад выбухамі...

Тамаш не пагадзіўся, і правільна зрабіў:

— Што ж ты так, га? Сваіх кінуў... А людзі ж поўзалі пад выбухамі... пад асколкамі... выцягвалі адзін аднаго з поля бою. Чаму ж ты так, Міцька-а?!

— І сам не ведаю, — пацепваў плячыма Міцька. — Спалохаўся — і ўсё... Што тут больш сказаць? Страх мяне працяў усяго... не гатовы я быў, каб... каб...

Тамашу не цярпелася пачуць — што, «каб»? Але Міцька так нічога не змог яму адказаць уцямнага, а цяпер ужо і нам з Петрыкам, пакуль бацька не папытаў у яго, куды ж з ваенкамата накіравалі.

— На фронт, куды ж... Не паспелі ад'ехаць у цялятніках ад горада, як увесь эшалон наш разбамбілі. Разбегліся — хто куды... Адседзеўся ў лесе, перачакаў трохі. Чую галасы людзей. Падышоў, а гэта — паліцаі. І адкуль яны ўзяліся? За шкірку мяне і пацягнулі... Куды? Навошта? Нічога не магу зразумець. Забіць маглі б і тут, у лесе, я ўжо неяк і гатовы быў да ўсяго гэтага... Прывялі ў гарнізон, форму выдалі...

— І ўзяў?

— Не пыталіся.

— Бо ў цябе на мордзе напісана, Мітрый, хто ты. Вялікімі літарамі. З чалавека ростам.

— Спіну глядзеў? Ці зноў паказаць?

Мы яшчэ бачылі, як Тамаш неяк абяссілена біў сына кулакамі і паўтараў шмат разоў адно, але дужа страшнае, слова: «Здраднік!» А Міцька не ўпарціўся, ён моўчкі прымаў тыя нязграбныя ўдары і толькі румзаў, бы дзіця.

Які з яго і сапраўды салдат атрымаўся б? Глядзець смешна. Пудзіла агароднае — і тое лепш выглядае, ды і вароны яго палохаюцца. А хто спалохаецца Дзмітрыя? Мы з Петрыкам? Ніколі! Хоць выйсці мы ў той дзень з Петрыкам са свайго сакрэту не асмеліліся, але на тое былі іншыя прычыны — не хацелася яшчэ больш насаліць Тамашу. Яму тады і так зашмат хапіла. Няхай думае Тамаш, што пра яго бяду ніхто ў вёсцы не ведае.

А Міцьку, каб не бацька, — ух і далі б! Кулакі ў нас так і свярбелі.

7. КАЛОДЗЕЖ

Пра Міцьку мы з Петрыкам дзядзьку Хвядосу і заікнуцца не паспелі, ён спярша спадылба паглядзеў на нас, а потым так гыркнуў, што я нават і не паверыў, што то быў не хто іншы, а дзядзька, з якім я сплю на печы пад адным шынялём, ем крупнік з адной міскі і лічу яго вельмі блізкім і нават чамусьці родным чалавекам. Гыркнуў і сказаў усяго адно слова:

— Цыц!

Але больш слоў, відаць, і не трэба было — мы і так усё зразумелі: варта накінуць на рот замок і пасопваць у дзве дзірачкі — дарослыя ўсё ўжо ведаюць. Яны разбяруцца. Пасля гэтага гыркання і так відаць, што тут да чаго. Нам жа дзядзька Хвядос загадаў:

— Да стала! А потым будзем калодзеж рабіць.

Здорава! Я даўно чакаў гэтага, бо дзядзька паабяцаў, што спусцяць у зруб мяне на вяроўчыне і я як самы малы і вёрткі буду падаваць у якой-небудзь пасудзіне з самога дна, дзе б'юць-струменяць крынічкі халоднай вады, зямлю.

Канешне, а хто яшчэ справіцца з гэтым? Дзед Грышка? Ой, не смяшыце мяне. Петрык таксама дапаможа, але ж гэта не яго калодзеж, а наш з дзядзькам Хвядосам, і мы яго будзем рабіць для сябе. А потым ужо складзём зруб хаты. Вось толькі абмалоцяць людзі жыта, зямлю ўзаруць... Доўга чакаць, калі за хату трэба будзе брацца. Там, не міргнеш, і белыя мухі паляцяць. Але дядзька Хвядос верыць, што будзем зімаваць мы не ў зямлянцы, а ў новым жытле. А калі верыць ён, то веру і я.

— Талакой, брат Колька, можна што хочаш зрабіць.

Паглядзім, што там за талака такая. А пакуль мы сёрбаем варыва ўсе ўтрох з адной міскі, а дзядзька Хвядос глядзіць на Петрыка і пытае:

— Як мама, Петрык?

— Добра...

— Не хварэе?

— Ужо не.

— Скажы, няхай дапамагае, калі можа, будаваць новае жыццё.

— Скажу.

— Цяпер нам кожны чалавек дарагі. Накажаш ці мне зайсці самому?

— Не трэба. Я сам.

У Петрыка мама — не цаца: ручнік той — хварэе сама ці не хварэе — увесь час вісіць на плячы. Ледзьве што не так, адразу пускае яго ў ход. Петрык і не хаваецца: прывык. Колькі разоў дасталася і мне. Падвярнуўся не ў самы зручны час. Атрымаў па спіне. Ай, дробязі — бы камар укусіў. А чаму было і не атрымаць, калі самі вінаватыя. Пачалі хваліцца, што мы ўжо ледзь не героі... Але, якія мы героі, нам сказала Петрыкава мама: «Смаркачы!» Яна нейкае там яшчэ слова дадала, больш смачнае, але яго ўслых сорамна вымаўляць, таму мы хуценька і «забыліся». Хопіць і аднаго. А яшчэ неяк цягнула яна нас у лес за вушы, каб паказалі, дзе прыкапана зброя, але мы не паддаліся — вырваліся і ўцяклі. А самі доўга баяліся ісці ў вёску, сядзелі ў лесе і думалі-гадалі, хто ж нас выдаў. Усе быццам бы свае, служаць нам, як і мы ім, верай і праўдай, а тут такое!.. Не, правільна гыркнуў толькі што на нас дзядзька Хвядос. Хто-хто, а ён у людзях лепш разбіраецца, чым мы з Петрыкам. Ды што мы! Чым усе, можа, нашы вяскоўцы адразу, во!

Пакуль мы шкрабалі лыжкамі ў місцы, тут як тут гарманіст Кастусь. Яшчэ гэтага не хапала. У мяне адразу прапаў апетыт. Зараз зноў пачне падлабуньвацца да Раісы, а горш за ўсё — адпіхне мяне, сам палезе ў калодзеж і, як заўсёды, будзе прыгадваць, што ён у танку гарэў на Курскай дузе, а тут калодзеж нейкі... Пусціце, скажа. І хіба ж такога не пусціш? Як саўладаеш з ім? Во, во, ледзь не за стол лезе. Але ў нас больш лыжкі няма. Усяго тры. І ўсе занятыя.

— Давай, давай, Колька! — паклаў руку на маю шыю, прыгнуў галаву да міскі. — Як палопаеш, так і патопаеш. Гэта табе не махру цібрыць у пяколку Хвядосавым.

— Ён не курыць, — заступіўся Хвядос.

— Так, так, яшчэ рана: соплі падпаліць.

Петрык хмыкнуў. Кастусь зрабіўся сур'ёзным, паглядзеў на дзядзьку Хвядоса:

— Ну што, будзем пачынаць? А там і Мікіта падыдзе. Ды і нас тут ажно чацвёра. Будзе калодзеж!

Глядзі ты, і нас з Петрыкам палічыў. Ад гэтага настрой крыху палепшыўся.

Калі сабраліся ўсе мужчыны, якія падрадзіліся выкапаць на двары дзядзькі Хвядоса калодзеж, Кастусь, як заўсёды, выскачыў наперад — зноў жартаваў, баіў, сыпаў показкамі — паспявай толькі запамінаць:

— Працуй, Мікіта, будзеш есці дасыта!

Мікіта ўдакладняў, усміхаючыся куточкамі вуснаў:

— Піць, піць дасыта: калодзеж жа будуем.

— А суп як без вады згатуеш? А кашу? А бульбец наш родны? Як, дзядзька? — не здаваўся Кастусь.

Але і Мікіта не зломак, за словам у кішэню не палезе, тут жа адказвае:

— Паясі ты таго супу ў Хвядоса — разяўляй рот шырэй! Жонку прывядзе ў хату, а там дзяцей пачне стругаць, як вось сёння зруб — толькі стружкі будуць ляцець. Бачыце, бачыце, як сякера ў ягонай руцэ спявае! Ён майстар! Так што не ўхопіш у Хвядоса.

Кастусь падбадзёрвае:

— Гэй, Хвядос, вышэй нос! Кожны палкаводзец будуе свой калодзеж!

Дзядзька Хвядос усміхаецца: і прыдумаў жа — палкаводзец! Да радавога пpыляпіў такі высокі чын. Хоць тут, на сваім двары, кім заўгодна можна стаць. Ці не так? Гэта ж не сапраўдная армія. Балбачы, балбачы далей, Кастусёк! А яму што — была б прычына. А тут якраз і Раіса жэрдку цягне да будучай студні. Атрымлівай ад Кастуся, тым больш што каго-каго, а цябе ён ніколі і нізашто не праміне:

— А-а, Раюха, жытнёвая краюха!

Дачакаліся і мы з Петрыкам, калі нас па чарзе асмеліліся мужчыны апускаць у калодзеж чэрпаць зямлю. Прыемна! На двары сонца паліць, а там цягне прахaлодай, ажно спіну халадком кранае. Але ўсё гэта дробязі ў параўнанні з тым, што мы робім! І нічога, што ўвечар мы разглядвалі на сваіх далонях пухіры, убачыўшы якія, маці Петрыка зазначыла:

— Эх, работнічкі! Праўду кажуць: гультай за дзела — мазоль за цела.

Але мы не крыўдуем на яе, бо цётка не можа схаваць радасці: працаўнікі растуць, а што да мазалёў, дык а як загартуеш рукі, не натрудзіўшы іх. І яна запрашае нас да стала:

— Ідзіце ешце, калодзежных спраў майстры! Ды хоць сёння ўжо не бегайце па вечарах — адпачніце, натаміліся ж, бачу.

Ага, натаміліся! Ніколечкі. Яшчэ і заўтра будзем дапамагаць дарослым. Узяўся, як кажуць, за гуж, то не гавары, што не дзюж.

Канешне, усю зямлю вычарпалі ў першы дзень, і на другі нам мала што засталося рабіць. Так, дробязі: прынясі-падай. То сякеру, то малаток, то кавалак дроту...

А пад вечар зноў толькі і было чуваць Кастуся — нібы не мы, а ён сядзеў у калодзежы і вось толькі што вылез адтуль, таму ніяк не мог нагаварыцца. Падаў Кастусь і галоўную каманду:

— Цэбар!

І трымаў працягнутую да Раісы руку, пакуль яна не падала яму тое, што прасіў. Кастусь хуценька прымацаваў цэбар, пад вясёлыя галасы людзей апусціў у студню... Хвіліны чакання паўзуць марудна, а Кастусь да таго ж яшчэ і не спяшаецца выцягваць цэбар з першай вадой з новага калодзежа. Балбоча, пацяшае ўсіх. Ваду, ваду падавай, танкіст. Нарэшце! Выцягвае і паведамляе, што гэта вада, нібы мы самі не бачым:

— Чыстая, людзі! Як сляза! Ну, хто першы?

— Колька хай першы, — падштурхнула мяне бліжэй да цэбра Раіса, я памкнуўся наперад і пацягнуў за рукаў кашулі за сабой Петрыка.

— Так, так, няхай дзеці першыя паспрабуюць Хвядосавай вады, — на самы ўрачысты момант сабраліся і жанчыны, і адна з іх, Варка, таксама падштурхнула мяне бліжэй да цэбра. — Тады тут вада заўсёды чыстая будзе... маладая і свежая...

Вада была смачная — салодкая, халодная, так і піў бы яе нагбом, не адрываючыся, але ж і Петрыка трэба падпусціць, ён ужо нават паспяшае:

— Хутчэй, не адзін ты...

Калі я выцер вусны, Кастусь папытаў:

— Смачная?

— Вельмі! — адказаў я.

Кастусь жа, зрабіўшы пасля ўсіх некалькі глыткоў, зачэрпнуў жменяй прама з цэбра вады і расплюхаў яе ў паветры ўсімі колерамі вясёлкі, а потым, пашукаўшы вачыма Раісу, абліў яе. Раіса ў даўгу не засталася — сарвала з галавы хустку, адхвастала ёй танкіста.

— А вось табе! А вось!.. — бачылі б вы, як свяціліся ў яе вочы, калі давала рэшты Кастусю.

— Мяне? Танкіста? — спярша быццам бы адбіваўся Кастусь, а потым набраўся смеласці і на вачах ува ўсіх прыгарнуў дзяўчыну да сябе, цмокнуў у шчаку.

Ну-у, нахабнік! Раіса вырвалася, запунсавелася і паглядзела на Кастуся так, быццам з’ела нешта кіслае:

— Людзі ж!..

Гэта яшчэ добра, што дзядзька Хвядос рабіў самакрутку і не глядзеў на гэтыя гульні.

А Кастусю — таму хоць бы хны, яшчэ і — чуеце? — не можа цішэй размаўляць, на ўвесь двор:

— Ну і што! Вакол нас заўсёды былі і будуць людзі! І мы сярод іх! І мы!..

Не, з гэтым Кастусём нешта трэба рабіць. Ды і з Раісай, відаць, таксама.

Даабліваюцца.

8. КУЗНЯ, ДЗЕД ГРЫШКА І МЫ

Даўно не было відаць дзеда Грышкі, мы ўжо і сумаваць пачалі па яму, таму дамовіліся схадзіць праведаць старога. Аднак не паспелі — заходзіць якраз у той дзень, накульгваючы, на кузню, і адразу пытае ў мяне:

— Вахту, Кольча, цікава-інцярэсна, нясём?

Петрык глядзіць на мяне, я — на Петрыка: пакуль мы да яго, дык ён да нас першы. Не ўгонішся за гэтым дзедам. Хоць і паранены быццам.

— Гэта ты, дзед Грышка? — вырвалася ў мяне.

— А як жа — мы! Собсцвеннай персонай! — стары пашукаў вачыма, на што б сесці, убачыў цурбан, асцярожна апусціўся на яго. — Дык я вам той раз, хлопцы, не дагаварыў...

Петрык прыгадаў:

— Так, так, помнім, было. Яшчэ і сказаў: за мной не стане.

— Таму спецыяльна і прыйшоў, — схлусіў, канешне ж, дзед. — Я не люблю слоў на вецер кідаць.

— Спецыяльна? — не паверыў я.

— А то як жа! Спецыяльна, спецыяльна. Ледзь адшукаў вас. Гукаў, гукаў, ажно ахрып. А вы вось — пры справе, бачу.

Хлус які! Ён гукаў. Таксама скажа. Каб гукаў, то пачулі б. Петрык так яму прама ў вочы і сказаў:

— Ой, дзед, ды хлусіш ты.

Грышка замахаў на нас рукамі:

— Грышка не такі! Не! Што вы! Дык на чым я тады спыніўся? А-а, як мы драпака задавалі. Унось ногі, пакуль відаць дарогі, адным словам! Не чакаць жа, пакуль немец ачомаецца, і як драпа-а-нулі!

Не зразумееш гэтага дзеда — з кім, адкуль драпаў? Ці, можа, гэта было яшчэ на той вайне? Але, каб дзед зусім не заблытаўся, сядзім моўчкі, слухаем — пытанні, калі будуць, пакідаем на потым.

А дзед працягвае:

— Але ж трэба і сляды замятаць. Ляцім паміж дрэў, галовы задраўшы, уцякаем, значыцца, з Яфрэмам...

Ага, вось з кім — з Яфрэмам. Гэта ж такі ваяка, як і дзед. Калі не мудрэйшы.

— Каб хоць ствол які меўся на ўзбраенні, то можна было б развярнуцца, бабахнуць. Чую толькі — пагоня за плячыма. Адно зямля дрыжыць...

Петрык усё ж не вытрымаў, папытаў:

— І ўцяклі?

— Хто — мы? — здзівіўся дзед Грышка. — На адной назе. Ды і не ўцякалі мы, а вярталіся з баявога задання...

Во як! Дзед Грышка за свае подзвігі мала не возьме. Папытаў і я:

— Дык гэта... немец адстаў ці вы закружылі яго?

На твары старога было столькі гонару, што яму нічога не заставалася зрабіць, як адразу ж адказаць:

— Закружылі, брат! Закружылі! Ён, вядома, страляў у нас, але паспрабуй патрапіць, калі мы выкрунтасы рабілі мудрэй за шаракоў. Той хрыц яшчэ пад стол пешкі хадзіў, калі я ў гэтым лесе кожнае дрэўца знаў. Як ён мяне возьме там? Якім метадам? Але ж адна куля, халера, зачапіла ўсё ж... За тое месца, на якім сяджу... Так што і мы, можна сказаць, паваявалі з Яфрэмам. Прынамсі, хоць гранату ў грузавік шпурнулі. Адну на дваіх. Шкада толькі, што ўсяго адзін хрыц і ехаў у тым грузавіку. Сапсавалі гранату.

— А калі ж гэта было? — цікава мне зрабілася, бо нешта пра гэта ў нашай Гуце ніхто не заікаўся нават: каб здзейсніў такое геройства Грышка, не толькі б наша вёска ведала, а і ўсе, што паблізу. Хадзіў бы і плакаў: сапсавалі гранату... сапсавалі гранату... сапсавалі гранату... І кожнаму б расказваў — як сапсавалі, калі, дзе... А то ж — маўчок.

— Ды было гэта, братка, ці то трэцяга чысла, ці то пятага ў жніўні сорак першага года... — прыгадвае стары, наморшчвае лоб. — Але што было, тое было. Грэх браць на сваю душу не буду. А пра заданне сказаць нічога не магу — было сакрэтным. Кляўся не балабоніць. Так што, арлы, даруйце...

Але ж нам цікава, колькі стары ляжаў на печы, тое самае месца грэў-лячыў. Адказ і на гэтае пытанне ў Грышкі гатовы, далёка хадзіць за ім не трэба — на языку боўтаецца:

— Лячыў, браты славяне. Што лячыў, тое лячыў. Хлусіць не буду сябрам па духу. — Дзед устаў, як заўсёды, войкаючы і ахаючы, прайшоўся па кухні туды-сюды, цяжка пераступаючы нагамі. — Бачыце? Фашыст пракляты, а! А цяпер во як надвор'е змяняецца, то і дае мне знаць кантузія. Хоць плач. Але мы не з такіх, не-е!..

— Так ужо і кантузія! — смяецца Петрык. — Таксама скажаце. Аб дрэва падрапаўся, можа, а форсу!..

— Ну, ну! — прыгразіў пальцам дзед Грышка. — За свае словы адказваю. Мне лішняй славы не трэба. Як і чужой. Ужо і касіць пара, а хіба ж замахнешся, скрыўлены калі? Факт, не.

У кузню зайшлі Хвядос і Мікіта. Як толькі ўбачылі яны тут Грышку, іх твары асвяціліся прыемнымі ўсмешкамі. А Хвядос нават сказаў, весела і бадзёра:

— Святлей стала ў тваёй кузні, Мікіта!

Мікіта падтрымаў яго хітрасць:

— Ды бачу, бачу!

Дзед Грышка, лыпаючы вачыма, зняў шапку-аблавушку з галавы, папляваў на далонь, прыгладзіў кудзеркі на лысіне, і папытаў, ніякавеючы:

— З чаго б... ага, значыць... святлей? Не павінна б... прыкрыта... прыхінута...

Хвядос патлумачыў:

— Ад аднаго твайго з'яўлення, Грышка.

— Дзякуй за ўвагу да маёй персоны. Прымаю.

— Выкарабкаўся? — Мікіта пачаў тузаць горан за матузок, і ён ашчэрыўся жарам.

— Х-хе! «Выкарабкаўся». Пытанне, наколькі я разумею, тычыцца мяне?

— Цябе, цябе. Хварэў жа, кажуць.

— А то я, Грышка, не ў лапцях швэндаю!

Хвядос раптам больш уважліва прыгледзеўся да старога, затрымаў на ім свой позірк, а тады перавёў вочы на Мікіту:

— Пачакай-пачакай! Ты што гэта, дзед Грышка? Каму служыш?

Грышка зморшчыўся:

— Пакуль яловыя нашы справы. Таму служу толькі печы. Абвастрэнне. Старыя баявыя раны даюць пра сябе ведаць. Ныюць, калі ім нешта не па нутры. Так, так. А выпрамлюся, пачну калгасу служыць. Як і раней. Як і заўсёды.

— Грышка зубы загаворваць вялікі майстар, — усміхнуўся Мікіта. — Бачыш, як хвастом віляе. Быццам не здагадваецца, пра што ты яму намякаеш. Хітрун стары. Але нічога, нічога, дзед: без такіх, як ты, мы б пачахлі, пазызлі... Мацуйся, дзед Грышка! А шынель

знімі. Хвядос тут праўду табе гаворыць. А то што ж атрымліваецца? У нашай шапцы, прытым камандзірскай...

— Камандзірскай, камандзірскай, — пацвердзіў Грышка і палапаў дрыготкімі пальцамі аблавушку. — Твая праўда. Праверaная шапка: узімку добра грэе, а ўлетку спёку не падпускае да лысіны.

Мікіта ж працягваў, шморгаючы матузком і не зводзячы вачэй са старога:

— У сялянскім абутку і ў фашысцкім шынялі. Незразумела!

Грышка не на жарт натапырыўся:

— А мацерыя хіба ж вінаватая, што яна спярша не на тыя плечы была пашытая? Га? У яе ж языка не маецца, як яна за сябе заступіцца! — стары пацiснуў плячыма, павадзіў галавой вакол сябе, шукаючы, мусіць жа, падтрымкі, спагады. — Ды і грэе. Хаця і лета, а касцям зызка.

— Знімі ўсё ж, — сур'ёзна сказаў на гэты раз Хвядос, — а то гляджу я на цябе, і зноў немец перад вачамі стаіць. Як бяльмо... Старое прыгадваецца... Чуеш, Грышка?

— Вымусяць, — прызнаў, здаецца, сваё паражэнне дзед Грышка. — Канфіскуюць. Вам бы толькі адымаць. Добра, угаварылі. Зніму. Але ж і табе заўважу, Хвядос: тое старое, брат, не скора забудзецца. Вельмі карані ў яго моцныя. К-хе, значыць!..

Мікіта тым часам падрыхтаваўся нешта рабіць — на ўсю моц пыхкаў жарам горан, быў ён ужо ў сваім дзіравым чорным фартушку, і неўзабаве кавалак жалеза, абхоплены вялікімі абцугамі-клюшнямі, якія слухаліся ў дужых руках каваля, апынуўся ў распаленых да белага напалу вуглях. І яшчэ паддаў жару — затузаў за ўсё той жа матузок.

— Будзем свой інвентар рабіць, — Мікіта закурыў, засунуў кавалак жалеза глыбей у вугалі. — Без яго нам нельга. Плугі, бароны трэба ў калгасе.

Дзед Грышка пахваліў Мікіту:

— За табой не зачахне.

А пакуль Мікіта пляскаў молатам па напаленым кавалку жалеза, у кузню прасунулася з бараной Варка. Паставіла барану адразу ж за парогам, паказала на яе рукой:

— Вось і ў мяне яшчэ знайшлася. Саломай прысыпала, ледзьве заўважыла. Нічога яшчэ барана. Двух пальцаў толькі не хапае. Мікіта, ты чуеш?

— Пакуль у мяне ўсе пальцы, то і ў барану ўстаўлю, — крадком глянуў Мікіта спярша на барану, потым на жанчыну. — Няхай пачакае. Плугі на першым плане. Араць хутка трэба будзе.

Хвядос падзякаваў Варцы за барану.

— Шкада хіба? — сумелася жанчына і адразу ж паглядзела на дзеда Грышку. — Што гэта на цябе за напасць такая, сусед? То пчолы наляцелі — вочы былі, як у кітайца, то пад лёд ледзь не праваліўся...

— Гэта я лёгкай рыбы захацеў, — прызнаўся стары.

— А цяпер вось немец падстрэліў у адно месца...

— Не цяпер, а даўно, — паправіў Варку дзед Грышка. — Гэта раней я проста маскіраваўся. Ды махнуў рукой... Відаць, кантузія. На ўсё жыццё метка. Як думаеце, мужыкі?

Хвядос махнуў рукой:

— Усё будзе добра, дзед. Зажыве.

— Колькі ж можна!..

А Варка старалася паглядзець на тое месца, куды, калі верыць старому, пацэліў немец, але дзед круціўся і так і гэтак, быццам ім кіруюць Варчыны вочы. Варцы такое не падабаецца, яна тузае яго за рукаў шыняля:

— Ды стой жа ты!

— Стаю! — Грышка выпрастаўся, знерухомеў. — Як бачыш. А ўся аказія таму адбываецца, што я ўсё жыццё смерць на выпрабаванне бяру: хто каго? Пакуль — я яе! Табе ўсё зразумела, маладзіца? — І крадком, бы між іншым, пагладзіў аднымі пальцамі яе па грудзях.

Жанчына разгубілася спярша, а потым строга папытала:

— Ты што гэта, дзед?

Той і вокам не міргнуў, адказаў:

— Пыл...

— Скажу тваёй Антосі, стары гуляка, то яна з цябе ўвесь пыл выб’е, — папужала Варка.

Падзейнічала, гляньце вы, бо адразу Грышка замахаў рукамі некуды ў бок — толькі не гэта! Толькі не!.. Ёй — маўчок!

— Ды за словам у кішэню ты не палезеш, — парадавалася, што спалохаўся жонкі дзед Грышка, і ўсміхнулася Варка.

А стары паляпаў па шынялі, лыпнуў вачыма:

— Як палезеш? Куды? Цікава-інцярэсна, — вывернуў кішэні, прадэманстраваў іх не толькі Варцы — усім. — Захочаш, а не возьмеш, бо нямецкія словы ў маіх кішэнях. Га?

— Ну і фантазёр жа ты! — махнула рукой Варка і паглядзела на дзверы.

— Знімі, Грышка, — зачапіў шынель зноў дзядзька Хвядос.

— Дык паабяцаў жа! Паабяцаў! — зняў нарэшце шынель, шпурнуў яе ў кут. — От далася ж вам мая трахея!

Ужо пакідаючы кузню, Варка сказала:

— Добра з вамі, ды некалі. Пайду я: касу направіць трэба. Дык што, Хвядос, заўтра на пакос?

— На пакос, на пакос, Варка, — кіўнуў Хвядос і перахапіў з рук Мікіты молат і загэкаў ім па кавалку жалеза, з якога нешта пачынала атрымлівацца падобнае да ручкі плуга, а Мікіце сказаў, хітруючы: — Чуеш, і доўга ты яшчэ бабылём хадзіць будзеш? Можа, вунь Варка па табе сохне, га?

— А сам далёка пайшоў? — не збянтэжыўся Мікіта. — Ды Варка і заходзіць да мяне не з таго боку. На правае вока я не бачу... — І ён загадаў Хвядосу: — Весялей ляпай, старшыня!

Дзед жа Грышка ўбаку ад гэтай сцэнкі не застаўся:

— А што, Хвядос, з’еў? Х-ха-ха-ха-ха-а-а-а!

— Атрымліваецца, што так. З’еў.

А тады Грышка сказаў больш сур’ёзна і разважліва:

— Ты ўжо даруй, старшыня, што да кузні прыліп. Усё хрыц той нягоднік набедакурыў. Ён, халера! І трэба ж было яму па тым месцы, на якім сядзець прадназначаецца, шандарахнуць! І часу прайшло, здавалася б, багата, а муліць...

Калі заціх смех, Мікіта заўважыў:

— Добра яшчэ, што па тым... Там усё ж мяса паболі.

Стары жарт не зразумеў:

— А цябе куды? У тое месца, дзе памені?

Пачуўся голас бабкі Антосі:

— Грышка-а! Паразіт стары-ы! Грышка-а-а!

Грышка захваляваўся, і такое было ўражанне, што ён не ведаў, куды схавацца ад сваёй старой, і ў рэшце рэшт гопнуўся на бервяно каля мяне:

— Пасунься, Колька! — і, вытрымаўшы паўзу, выхапіў у мяне малаток, падняў з зямлі нейкую трэску і пачаў ляпаць па ёй. — З магілы выкалупіць. «Грышка-а!» На хвілінку нельга адвярнуцца. А як было, што на вайну хадзіў? І нічога! Мужыкі, што гэта яна разгрышкалася, га?

— Нешта спатрэбіўся ты ёй, — адказаў Хвядос. — Без патрэбы не клікала б.

А неўзабаве і бабка Антося ўляцела ў кузню, заківала на свайго Грышку:

— Я яго і тут, я яго і там, а ён во дзе! Бяздомнік стары! Зусім ад хаты адбіўся. Ну скажыце, людзі! Адны лопухі на печы, а яго і след не пахне. Няма! Табе ж ляжаць трэба. Што ты тут робіш?

Дзед Грышка надзьмуўся, прасіпеў, бы раздражнёны гусак:

— Хопіць пры людзях! Цыц! Ты чаго, мякіны аб'елася?

— Ён яшчэ і здзекуецца! Ён яшчэ і яршыцца! — Бабка Антося таўчэ старога кулаком у спіну.

— Мужыкі! — дзед Грышка ўзняўся з бервяна, адмахваецца. — А вы, а вы куды глядзіце? Хвядос! Мікіта! Ой! Смала! Яна ж горш за самага злоснага немца! Ой! Ды ты што па спіне лупцуеш, га, Антося? Грышка пры выкананні... пры справе твой Грышка... Спыніць!..

— Няхай, Грышка, баба твае хоць трохі косці старыя разамне, — параіў Мікіта.

Баба Антося раптам абняла дзеда Грышку, пацалавала ў лысіну, потым на тое месца зноў насунула аблавушку, а сама, гледзячы некуды далёка-далёка — міма, здавалася, нас з Петрыкам, міма Хвядоса і Мікіты, міма свайго дзеда, — зашаптала:

— Пянёк ты мой старэнькі... Пісьмо ж прыйшло... Пісьмо...

Пачуўшы пра пісьмо, дзед Грышка прыняў строгі выгляд, выпрастаў плечы:

— Дзе?.. Як?.. Ад Пятра? Ці ад каго? Чаму маўчыш?

— Ад сыночка... ад яго... з фронту, — бабка Антося прытуліла пісьмо да грудзей, потым пацалавала яго, зноў прытуліла, а вочы былі поўныя слёз.

— Ад сына! — гучна і горда сказаў дзед Грышка і ўзяў пісьмо ў старой, падаў мне. — Зачытай жа прылюдна. Мікіта, не грукай молатам. Прывал, як той казаў. Ну-ну, Колька. — І да Антосі: — Зараз, зараз. А рукам паслаблення больш не давай. Чытай, Колька. Чытай. Цікава-інцярэсна. Ша!

Я бачыў, як усе абступілі мяне, і такое было ўражанне, што гэтае кола з людзей сціснецца і разддушыць мяне разам з пісьмом. І калі ўсе суцішыліся і толькі было чуваць дыханне людзей, я пачаў чытаць: «Прывітанне з фронту ад Пятра... ад Пятра... Дарагія мама і тата! Пішу вам, а сам успамінаю вёску, землякоў. Як вы там?»

Дзед Грышка хлюпнуў носам, крадком змахнуў слязу са шчакі:

— Характарны ён чалавек, Пятро. «Як вы там?» Не кожны папытае, а ён даўмеўся. Увесь у мяне.

Бабка Антося варсанула старому ў бок:

— Стой ужо!

— Чытай, Колька, — загадаў дзед Грышка.

«Чытаў у газеце, што ўсю нашу вобласць ачысцілі ад фашысцкай заразы. Як гэта здорава! Добра, відаць, цяпер у вас. Ціха».

— Ціха, — кіўнуў дзядзька Хвядос.

— Адзін толькі Мікіта молатам гэкае, — сказаў дзед Грышка. — Днём і ноччу. Далей, далей, Колька...

«А мы... а мы ўсё яшчэ ваюем. Да Берліна далёка, трэба берагчыся...»

— А як жа! Беражыся, беражыся, Пятро. Але і за спіны іншых не хавайся. Не маеш права, сынок! — зноў хлюпнуў носам дзед Грышка.

— Ён не такі, — пахваліў Пятра Мікіта.

— Не такі... — пагадзіўся і дзядзька Хвядос.

А я глядзеў на землякоў, і перад вачыма стаяў Міцька. Абросшы, брудны, страшны, трымцяць, бы лісце на ветры, рукі... Так ніводнага пісьма ад Міцькі дома і не дачакаліся. А ў бабкі Антосі і дзеда Грышкі

сёння свята, і, каб не сапсаваць яго, я стараўся чытаць выразна, гучна: «Шмат пісаць не буду, бо хутка канец усёй гэтай праклятай вайне, вярнуся з перамогай, тады пра ўсё і пагаворым».

— Пагаворым, пагаворым, сын... — паківаў галавой, думаючы пра сваё, дзед Грышка.

«За мяне не хвалюйцеся. Ваюю я добра, два ордэны заслужыў, акрамя таго... акрамя таго... ёсць медалі. Іх паболей».

Бабка Антося толькі цяпер успомніла пра падзяку ад самога Сталіна, пахвалілася. Дзед Грышка торкнуў угору пальцам:

— Так, так, мужыкі. Яна не хлусіць.

Бабка Антося махнула рукой, злуючы на свайго дзеда, і загадала чытаць мне далей. На што Грышка сказаў, бы адсек:

— Факт ёсць факт! Прашу засведчыць! Для гісторыі, грамадзяне!

«Я вам, мама і тата, не пісаў раней, не прызнаваўся, а цяпер скажу: вярнуся з вайны не адзін... Сустрэўся я з добрай дзяўчынай, Зінай зваць, палюбілі мы адно аднаго, і хутка ў нас будзе дзіця...» Далей я чытаць чамусьці не стаў, а паглядзеў на бабку Антосю, на дзеда Грышку, на ўсіх астатніх... На твары дзеда ўбачыў шырокую ўсмешку — яна, усмешка тая, большала і большала, і недзе за вушамі знікла. Грышка прытупнуў лапцем:

— Ці не Пятро! Ці не ў мяне, га? Людзі! Усё, усё паспявае рабіць на вайне! Хвядос! Мікіта! Во ў каго павучыцца трэба! Перадавы — на перадавой! Га? Ну і Пятро! І хрыца б’е, і на любоўным фронце ў перадавіках — круглы выдатнік!

Усе глядзелі на старога і твары людзей таксама свяціліся шчасцем.

— Малайчына! — сказаў коратка Хвядос.

— Толькі б вярнуўся... — ціха сказала бабка Антося.

Дзед Грышка з ёй не пагадзіўся, ён быў больш катэгарычным:

— Э-э-э-э! Ён да Берліна дойдзе і вернецца! Яму цяпер абавязкова трэба дайсці... І да Берліна, і назад, да гнязда свайго, да хаткі... Вунь яна, хатка... — стары паказаў рукой у той бок, дзе было ягонае жытло.

І ўсе сказалі, што дойдзе.

«Да хуткай сустрэчы. Цалую. Абдымаю. Ваш сын — Пятро». Я склаў пісьмо і падаў бабцы Антосі, яна прыціснула яго да сябе:

— Адзін ён у нас, Пецька... Адзін... Зберажы яго, Божа, зберажы... Якаў у грамадзянскую загінуў... Зусім хлопчыкам быў... «Куды, — пытаю, — ты, Яша, сабраўся?» «За савецкую ўладу ваяваць», — адказвае. Пайшоў — і не вярнуўся... Міцьку кулакі з абрэза застрэлілі... Вярніся, Пецька, вярніся...

Бабка Антося плакала, дзед Грышка суцяшаў яе:

— Будзе табе, будзе. Супакойся. Пятро вернецца. За ім там цяпер і нагляд ёсць — Зінка, — стары паляпаў молатам па кавадле. — Антося-я! Хопіць, сказаў!

Яна нічога не адказала свайму дзеду, а моўчкі павярнулася і пайшла з кузні, трымаючы пісьмо на грудзях. Мікіта ўздыхнуў і папытаў у Грышкі, дзе старое вядро, якое ён прасіў раней некалі яго залудзіць.

— Давай, давай... сёння дзень такі... раней рукі да вядра не даходзілі.

— Ну добра, а я ў полі буду, — сказаў Хвядос і таксама выйшаў з кузні.

— Пастаў на бачнае месца вядро. Сёння адрамантую. Сёння свята ў цябе...

Але дзед Грышка не спяшаўся ставіць вядро на тое бачнае месца, а доўга разглядваў яго, а тады зачапіўся вокам за тую маленькую дзірачку, што была ў дне і праз якую сачылася вада. Глядзеў у тую дзірачку і казаў:

— Маленькая, а свет бачыцца. Калі блізка да вачэй паднесці. Далібог, усё бачу! Вунь Лізавета па вуліцы з касой на плячы шыбуе. Як малодка. Бач! Бач! Круць-верць! Туды-сюды! — ён таксама крутнуў адным месцам, але адразу ж зморшчыўся ад болю. — Ой! Ой! Забыўся!.. Цьфу! Куды гэта яна? Да Варкі. Стаяць, размаўляюць. Тамаш? Тамаш. Ён. А куды ж яго нячыстая панесла? Куды ж гэта ён з торбай? Галаву звесіў, ад зямлі не адрывае, усё роўна як дарогі не ведае. Баіцца, мабыць, каб у ямку нагой не трапіць... Эх-ха! Калі б можна было Пятру майму вось у такую хоць дзірачку паглядзець...

Няхай бы ён убачыў, як у нас тут усё цвіце... як у нас тут хораша... як мірна тут...

Куды пайшоў Тамаш — мы ведалі, але нам не хацелася больш сустракацца з Георгіем, таму мы дапамаглі дзеду Грышку дакандыбаць да сваёй хаты. На развітанне стары сказаў:

— Дзень сёння добры выдаўся. Сам з печы злез. Пісьмо прыбыло. І вядро ёсцека...

Мы пагадзіліся.

9. ГЛУПСТВЫ

Час ішоў, а ў нас навін, лічыце, аніякіх. Пра Міцьку — бы вады ў рот набралі. Хвядос з Мікітам робяць выгляд, што нічога не адбылося, маўляў, не чулі і не бачылі. Хітруны старыя. Любяць паказаць сябе камандзірамі — каб усе толькі перад імі і скакалі. Мы самі з Петрыкам маглі б скруціць дэзерціра і даставіць, куды трэба. А куды? У раён, канешне ж. Да Козырава. Ці, можа, яшчэ да каго, хто вышэй сядзіць, чым ён. Знайшлі б адрас. Але дзядзька Хвядос не дае пра Міцьку нават заікнуцца. І што, цікава, яны надумаліся з ім рабіць? Можа спадцішка ад нас, хлапчукоў, хочуць яго ўзяць? А мы ж — што, павінны ў шапку спаць?

І я прапанаваў Петрыку самім арыштаваць сына Тамаша. Толькі Петрык, як заўсёды, паляпаў губамі, бы конь, якому жвачка надакучыла, і махнуў рукой, а сам нават на мяне не глядзеў: ай, навошта? Каму трэба — разбяруцца... Вось такая ў яго ахвота разабрацца са здраднікам. А я збіраўся яшчэ з ім разам ваяваць. Звязаўся б. Добра, што далей размоў справы не пайшлі: вайна кончылася, капут фрыцам! Але ж адзін — таксама амаль фрыц — жыве пад самым носам у нас, а мы робім выгляд, што нічога не здарылася. Рашылі зноў нагадаць Хвядосу пра Міцьку. Мо забыўся? І Мікіта таксама харошы — толькі б ляпаў у кузні молатам. Хацелі прама сёння дзядзьку Хвядосу напомніць, а тут цётка Матруна ўлезла са сваімі грыбамі:

— Боўтаецеся па вуліцы, як бяздомныя. Схадзілі б у грыбы. Самі на сцежкі выбягаюць. Занятку для вас няма.

Трэба і ў грыбы збегаць, абяцаем цётцы Матруне. А самім пакуль няма калі: вунь і з Кастусём нешта трэба рабіць, зусім распеазаўся — адчувае сябе ў нашай Гуце, бы ў сябе дома: высока нос трымае, калі ходзіць, і толькі пыл пырскае з-пад чобатаў. Падумаеш, цаца! Не можа быць, каб мы з Петрыкам не здагадаліся, як цябе выкурыць ад нас. Нашто тады макацёры на плячах? Для форсу? Ага, так і прызнаемся, адразу разбалабонім, што і як мы будзем рабіць з тым Кастусём. Прыдумаем. А то ж — і праўда! — на гулянках толькі яго чуваць гармонік і голас... І Раісу ад сябе ні на крок не адпускае...

Паўз нас прабегла Кацярына, затрымалася толькі, каб сказаць:

— Седзіце? Сядзіце, сядзіце, людзечкі. А я бягу. Няма мне калі з вамі бавіцца. Міколка мой з вайны вяртаецца... На шляху сядзіць, пераабуваецца... Нагу нацёр... Зараз пабягу, чамадан дапамагу яму несці... Вельмі цяжкі чамадан у яго... І чаго толькі ў ім няма! Падаруначкі дзеткам з вайны нясе. Сяргейку пілотачку і гімнасцёрачку пад ягоны акурат расточак. Галінцы сукенку ў гарошынкі вось такенечкія... — яна зрабіла з пальцаў кружочак. — А меншанькай, Волечцы, — чаравікі... У іх яна будзе на выгане гусянятак пасвіць... І ўсім-усім цукерак... І ў паперках што, і падушачак... Сядзіць Міколка, стаміўся... Ён заступіцца, ён не дасць дзетак у крыўду... А я вось... яблычак яму нясу...

Кацярына дастала з кашолкі галінкі, паднесла іх да твару спярша мне, а потым Петрыку.

— Смачныя яблычкі, — сказала яна і пайшла.

Пара было і нам у дарогу. Каб ніхто нічога не пытаўся, куды і навошта, узялі кошыкі, быццам па грыбы ў лес. Для прыліку. Хоць і грыбоў трэба назбіраць. Але ж тата мне гаварыў, і я хораша помніў яго словы: «За двума зайцамі, Колька, ніколі не ганіся: ніводнага не зловіш». Толькі, праўда, не такія тут ужо і зайцы, калі разабрацца. Патлумачу. У Канаве, гэта вёска побач з нашай, жыве стары Астап, а ў яго, кажуць, ёсць гармонік. Нават быццам на гарышчы ляжыць. Ці ў пуні. Псуецца толькі. Сам ён даўно ўжо не грае — стары, пальцы не слухаюцца, а нам гармонік быў у самы раз. Толькі як яго

выпрасіць? Упрэцца, як слон, і не ўступіць: і сам не гам, і іншым не дам. А даць яму нешта за той гармонік — не дасі: акрамя портак у нас нічога няма.

І вось мы ідзём да Астапа, спадзяемся на яго дабрыню і на цуд.

— Навучымся на гармоніку граць, тады нечага будзе рабіць у нас Кастусю! — катэгарычна заяўляе Петрык.

Я падтрымліваю яго:

— А то зусім ужо распе293заўся!

Не ведаю, як Петрык, а я ўжо бачыў сябе з гармонікам на каленях на Грышкавым бервяне, дзе ўлетку збіраецца моладзь на танцы, а ўзімку на лаве каля вядра з вадой у хаце, і ўяўляў, як пад мелодыю, што граю я на Астапавым гармоніку, кружаць хлопцы і дзяўчаты, глядзяць на мяне, падміргваюць: так і працягвай, Колька, малайчына! Мне хацелася спачатку вальс навучыцца, а там ужо як атрымаецца. З адным вальсам таксама можна пражыць. Тым больш што Петрык хоча пачаць з «Полькі». Яго справа. Але вальс ёсць вальс — асабліва той, пра дунайскія хвалі, дужа заліхвацкі, прыгожы. Нават Кастусь калі яго грае, мне здаецца, што недзе там на вайне кружыць і мой тата, вальсуе і папраўляе адной рукой новенькую гімнасцёрку, а боты нашараваныя ваксай — шык-бляск.

Хата дзеда Астапа адразу ж за бярэзнікам, першая, і перад самымі веснічкамі мы спыніліся. Пераглянуліся. Што рабіць? Паклікаць старога ці адразу заходзіць? Усё ж Петрык паклікаў, а ў адказ — маўчанне. Зайшлі ў хату. Не вытурыць, калі і злосны будзе: мы ж свае, можна сказаць, суседзі. Але і ў хаце старога не было. Ведалі, што жыве ён адзін, а ўсе дзверы насцеж... Рашылі зноў паклікаць. Ціха. Не можа быць, каб дзед Астап куды далёка паклыпаў, мы яго ведалі — стары ён зусім, слабенькі, далёка ад жытла, канешне ж, не адважыцца тэпаць.

Ну і сапраўды, дзе ж ён, гаспадар гармоніка? Яшчэ б, мусіць, доўга мазгавалі, каб з-за паркана не паказалася незнаёмая нам цётка, яна прасунула галаву ў дзірку і сказала:

— Ды ў грыбы, у грыбы пайшоў Астап. Цяпер толькі лайдак ды хворы сядзіць дома. Як вось я.

Каменьчык і ў наш агарод, атрымліваецца. Толькі не зразумелі, што з цёткай — лайдак яна ці хворая? А праўда ж, грыбы! Калі што і можам прапанаваць старому за гармонік, дык толькі іх. Гэта ідэя! Заадно і Астапа пашукаем.

Пакрочылі. А што там крочыць — у бярэзніку ж хата Астапава, дык адразу і пачалі шукаць. Абабкі трапляліся на кожным кроку, зрэдчас крамяныя, строгія і важныя баравікі. Іншыя грыбы мы з Петрыкам не прызнавалі. Падабаліся нам яшчэ падасінавікі, але тут, на гары, яны не раслі.

Неўзабаве грыбоў было з каптурком — што ў мяне, што ў Петрыка. Нават пашкадавалі, што малыя кашы ўзялі. А дзеда так і не знайшлі. Знайшоў ён нас. Селі мы, адпачываем, а стары тут як тут — з-за куста вылузваецца, глядзіць на нас, вачыма міргае:

— А я, прызнацца, думаў, што адзін грыбы збіраю. Маё здароўечка. Памыліўся. Ну і што там у вас, малеча, у кашах?

Астап зазірнуў у нашы кашы, пахваліў:

— Малайцом. Адкуль жа будзеце, гвардзейцы?

— З Гуты, — адказаў Петрык.

— І чые ж? — Астап таксама сеў побач з намі.

Трэба будзе расказаць, чые мы, тады хутчэй гармонь аддасць, і хоць нашы бацькі не вялікія начальнікі, але дурной славы ў наваколлі не маюць, і гэта, рашыў я, павінна падзейнічаць на дзеда. Пра ўсе беды-напасці таксама не забыцца б. У мяне мамы няма, у Петрыка таты... Яшчэ невядома, ці вернецца і мой тата з вайны... Даўно няма вестак. І мы ўсімі гэтымі фактамі прыціснулі, здавалася, Астапа да сцяны: гармонь нам, дзед! Стары ж, слухаючы нас, хехекаў, хістаў галавою, іншы раз твар у яго лагаднеў, а больш быў суровы і задумлівы:

— Э-ге... Так-так... Ай-яй-яй!.. Няўжо?.. Хіба?. Адкуль, здавалася б?.. І столькі на такія кволыя плечы?.. Дзе справядлівасць?.. Хто скажа?.. Э-ге!..

А паднімаючыся з зямлі, сказаў:

— Трымайцеся, хлопцы.

Петрык падаў знак, каб я заводзіў гамонку пра гармонік. Пара. А то позна будзе. З дзедам, канешне ж, не з дзядзькам Хвядосам пра Георгія размаўляць, тут нейк прасцей, і я пачаў здалёк:

— Трымаліся б мы яшчэ, дзед, лепш і больш стойка...
— Ага, — падтакнуў і Петрык.
— ...каб вы нам дапамаглі ў тым.
— А ў чым, цікава? — Астап зноў сеў на ўзгорачак. — Слухаю, землячкі.
— Гармонікам! — вырвалася ў мяне, і я не спалохаўся, што так усё знянацку атрымалася, а абрадаваўся: як кажа дзед Грышка, быка адразу трэба браць за рогі. Быццам і я ўзяў.
Пачуўшы пра гармонік, Астап насцярожыўся:
— А навошта ён вам?
— Граць будзем! — гукнуў Петрык.
— А ці ўмееце? — адразу ж пацікавіўся Астап, і я павесялеў: размова, здаецца, ідзе так, як і трэба...
Тут якраз такая сітуацыя, калі варта гаварыць праўду: скажаш, што ўмеем, ён жа лёгка праверыць. Нічога не заставалася, як сказаць праўду:
— Не.
— Ну вось бачыце! Не. Гэта ўсё роўна, што мне даць самалёт. Што я з ім рабіць буду?
Амаль у адзін голас мы паабяцалі Астапу навучыцца, але гэта на яго не падзейнічала. Ён зноў падняўся і сказаў:
— Як навучыцеся граць, тады прыходзьце.
Петрык ледзь не захлімкаў:
— Дык а дзе ж мы навучымся, дзед Астап? У нас жа няма на чым вучыцца.
Астап зноў сеў:
— Таксама разумна. Калі ўжо хочаце так навучыцца на гармоніку рыпаць, прыходзьце і вучыцеся. А даць проста так гармонік не магу — рэч дарагая. З ёй у мяне багата чаго звязана. Гэта каб у музей, дык аддаў бы і не думаў доўга. Вось што я вам скажу, хлопцы. Думайце!
Настрой цалкам сапсаваўся. Хоць і навучышся граць на тым гармоніку ў Астапа, то хто будзе ведаць пра гэта. Ды і гармоніка ён не дасць за парог вынесці, калі з ім у Астапа багата чаго звязана.

Адно — трата часу, а тут жа трэба дзейнічаць рашуча, каб выкурыць Кастуся з нашай вёскі.

Мы паабяцалі падумаць над прапановай дзеда Астапа і развіталіся. Па дарозе, праўда, пашкадавалі, што не занеслі яму ў хату свае грыбы. Для сябе знайшлі б яшчэ — сёлета іх у лесе дужа багата.

Не атрымалася з гармонікам, тады я пайшоў яшчэ на адну хітрасць. Было не было. А што ж, чакаць, калі Сцяпан, сын Хвядоса, вернецца да разбітага карыта? Ну не-е!

Як было і задумана, я сядзеў на дварэ і стругаў сцізорыкам палку. Нарэшце паказалася і Раіса з бялізнай, якую сабралася развешваць на вяроўцы — сушыцца. Павіталіся кіўком главы. Раіса папытала:

— Майструеш?

Я зрабіў выгляд, што вельмі заняты і не проста майструю абы-што, а сур'ёзную рэч — можа, нават танк ці самалёт, у горшым выпадку — гармату. Сам жа пацяснуў плячыма і неахвотна адказаў:

— А-а, гэта так... А ты, цётка Рая, куды?

— Бялізну развешу.

— Ну правільна... бялізну. Яна тут, на ветрыку, хуценька высахне.

— Высахне.

Заставалася сказаць самае галоўнае, а не ведаў, з якіх слоў пачаць. Усе словы, што раней падбіраў, пераблыталіся ў галаве, пазабіваліся ва ўсе куткі, што іх адтуль так проста і не выкалупнеш. Сяджу, крамсаю сцізорыкам... Так нядоўга і зусім упусціць Раісу, не пабяжыш жа тады наўздагон за ёй. Петрык паблізу ў зарасніку сядзіць і, відаць, падбадзёрвае мяне... Пра гэта трэба толькі здагадвацца. Ды і не да Петрыка цяпер. Адказны момант. Не сапсаваць бы. Так, яшчэ раз удыхнуць паветра, не спяшаючыся, выдыхнуць... Здаецца, хваляванне крыху знікла. Можна. Можна сказаць нешта такое, каб яна спярша паглядзела на мяне, потым усміхнулася, падышла бліжэй...

— Цётка Рая... — ледзьве дыхаючы, прамовіў я.

Пачатак добры — як і трэба было, яна ўсміхнулася, паглядзела на мяне:

— Слухаю, Колька...

— А прызнацца можна? Прызнацца... гэта... можна?

Раіса здзівілася, затрымала на мне свой позірк:

— Прызнацца? Напракудзіў дзе?

— Я ў іншым прызнацца хачу...

Раіса дазволіла:

— Ну прызнавайся. Дазваляю. Чаму ж ты маўчыш?

Чаму, чаму! Я і сам не ведаю — чаму. Язык быццам прымёрз у роце. Зусім не слухаецца. Стаў цяжкі, што камень. Не падняць...

А Раіса прыспешвае:

— Слухаю, Колька! Мне ж няма часу!..

Неяк так атрымалася, што я ўстаў, хоць і не хацеў. Стаю і маўчу. А тады адвярнуўся траха ўбок, каб не сустракацца вачыма з Раісай, і вымавіў:

— Я цябе люблю...

Думаў, маланка грымне. Нават павадзіў галавой па баках: ціха. Не смяецца здзекліва і Раіса, а паставіла на зямлю міску з бялізнай, падышла да мяне, закасала рукавы на маёй кашулі — яшчэ не хапала лапаць маю адзежу! — ціха, каб ніхто, падалося, не пачуў, мовіла мне на самае вуха:

— І я цябе люблю, Колька...

Давялося хмыкнуць:

— Я праўда, а ты!

Раіса пагладзіла мяне па галаве і сказала:

— Маленькі ты яшчэ, Колька. Зусім дзіця. Калі б вышэй хоць трохі расточкам быў, я б тады абавязкова за цябе замуж пайшла...

Ведаў жа, што будзе адгаворвацца, выкручвацца, а ўсё роўна палез з гэтым прызнаннем. Гэта Петрык усё: скажаш — і нічога з табой не здарыцца, карона не ўпадзе. А цяпер вось сам у кустах сядзіць, а тут выкручвайся. Што ж, што ж далей гаварыць? Ну, Пятруня! Апусціў галаву, кволенькім такім галаском прамовіў:

— Во, маленькі... А дзядзька Сцяпан высокі?

— Высокі. Ён высокі быў.

— Чаму быў? — не спадабалася мне, што яна так: быў. Бач ты, крыж паставіла на чалавеку. Пахавальная — гэта яшчэ ні аб чым не гаворыць. Было ж і не раз, што атрымлівалі іх людзі, а потым салдаты вярталіся з вайны. Так што ведай, Раіса, дзе і што гаварыць.

— Прабач. І прыгожы ён. Ты што, хіба яго не помніш?

Як жа — не помню! Але ж трэба пра нешта гаварыць, і я паабяцаў:

— Ды я магу падрасці! Пачакаеш? Моркву буду есці. На градцы пасаджу...

— Ты расці, расці, Колька, — сказала няпэўна Раіса, і цяпер думай, што ў яе было наўме.

Але і я рашыў не здавацца:

— Куды табе спяшацца з замужжам? У цябе ж ёсць пакуль з кім жыць. Мамка ў цябе. А да таго часу, калі яна памрэ, і я падрасту. І мы будзем разам жыць. Дзяцей выхоўваць... Як мяне дзядзька Хвядос выхоўвае. Я падрасту, цётка Рая!

Не, каб нешта канкрэтнае адказаць, а яна зноў заблытала ўсё:

— І я цябе люблю, Колька.

Вось і думай тут што хочаш. Так, можа, сказаць пра мяне і бабка Антося. Але ж гэта не адно і тое ж. Адчуў нават, як палалі шчокі — гарэў, канешне ж, сінім полымем. І каб ужо гарэць да канца, рашыў працягваць казаць глупствы:

— А то хто-небудзь возьме ды і забярэ цябе. Мы з дзядзькам Хвядосам не хочам, каб цябе другі дзядзька забраў. Таму я і рашыў на табе ажаніцца... А можа, ты і за дзядзьку Хвядоса пайшла б? Мы з ім дружым.

А Раіса — не, каб усміхнуцца — пусціла слязу і пайшла працягваць развешваць бялізну. Толькі мне сказала:

— Дзякуй табе, Колька, за дабрыню тваю. Дзякуй.

Багата мне трэба яе «дзякуй». А далей што? Што? Кастуся там нідзе не відаць? Пакуль — не, ціха. Але — пакуль...

Увечар мы сядзелі з Петрыкам на Грышкавай прызбе і думалі, што багата нарабілі сёння глупстваў. Ці, можа, то былі зусім і не глупствы?

10. БЯДА АДНА НЕ ХОДЗІЦЬ

Добрае жыта вырасла. Каласы буйныя, цяжкія — і быццам сонцам налітыя. Дзядзька Хвядос расцёр колас на далоні, паглядзеў на мяне, і сказаў:

— Будзем з хлебам, Колька!

А тады трошкі цішэй прамовіў:

— Заўтра жаць пачынаем.

Гэта дарослыя пачынаюць, а што мы, хлопцы, рабіць будзем? Хоць серп той раздабудзь. Ды толькі дзе яго возьмеш — яны на вуліцы не валяюцца і замест яблыкаў на дрэвах не вісяць. Петрык дык і не бядуе: не мужчынская справа гэта — з сярпом хадзіць. Пачакаем, кажа, калі і нас паклічуць — снапы зносіць на калгасны ток. «Вось тады паарудаем!» Але калі тое яшчэ будзе? Хоць прыдумаў! І будзе: сёння ж напомню дзядзьку Хвядосу, што той калгасны ток мы будзем рабіць разам з дарослымі. А што там, розуму багата трэба? Дзед Грышка, вядома ж, за старшага наб'ецца, хоць яго і прызначаць ніхто не стане: сядзі на печы, дзед, ад хвароб сваіх адбівайся, як некалі ў лесе ад немца. Ды з дзедам мы як-небудзь саўладаем — галоўнае, каб каго іншага старшым не прызначылі, бо той можа даць і ад варот паварот. А ток у нас робіцца проста: на тым жа полі, дзе расце жыта, зразаецца рыдлёўкамі іржэўнік, раўняецца, прыбіраюцца камяні і камякі зямлі, і тады лапік той становіцца такі ж лысы, як і ў дзеда Грышкі галава. Адно на адно. А потым трактарыст Сёмка прыцягне дапатопны камбайн, і будзе тарахцець трактар дзень і ноч — падавай толькі снапы камбайну, а барабан той ён упраўна будзе круціць. І тады наўсцяж так хораша пахне жытам, збожжам, што, здаецца, не адыходзіў бы ад дарослых, якія, бы мурашы, будуць завіхацца на калгасным таку.

А пакуль няма яшчэ тых і снапоў, толькі заўтра выйдуць жанчыны з сярпамі на палетак. Горш за ўсё — чакаць. Не, каб прама сёння і пачаць, што там адзін ужо той дзень вырашае. Але ж дзядзьку Хвядосу хіба што дакажаш? Як старшынёй стаў, дык зусім не слухаецца.

— Заўтра, бабы, на жніво! — бы наўмысна, каб паказаць мне, хто тут камандзір, гучна гаварыў кожнай стрэчнай жанчыне ён. — Не спазняцца! Выходзім дружна — як на бой! Усе чулі?

Ды чулі, чулі! Тут і глухі пачуе. Дзед Грышка і тое ўжо ведае, што заўтра жаць пачынаюць, шаркае напілкам па сярпе і, відаць жа, скардзіцца, што зрок зусім слабы, а ён, дзівак, не захапіў у тым баі з немцам у лесе акуляры. Трэба было адабраць. Спатрэбіліся б. Хоць і на чужым носе віселі, а прыжыліся б і на ягоным — савецкім.

А пазней нехта з дарослых пусціў па вёсцы пагалоску, што воўк задраў кабылу, і гэтая бяда сабрала людзей каля Хвядосавай печы, які, перш чым выцягнуць з падпечча ружжо, загорнутае ў анучыну, паківаў галавой:

— Ах ты, гора, гора. Як жа нам цяпер без яе, без Маруські?

І дзед Грышка тут як тут — прыскакаў з сякерай, махае ёю ў паветры, бы шабляй:

— На ваўка, на гада! Вы што гэта, Хвядос, мяне хочаце абмінуць, галоўнага, можна сказаць, паляўнічага? На паляванне — і без мяне? З якога часу? Я павінен з тым ваўком сустрэцца твар у твар, вока ў вока!

Нехта пырснуў смехам:

— А падштанікі запасныя ёсць?

— Ёсць! Знойдзем! За гэта, грамадзяне, не хвалюйцеся. Ша! Я за такую кабылу таму ваўку галаву звярну на бок. Я ж яе — хіба не помніце? — жарабём выхадзіў, калі яна нагу падвярнула. Для чаго — каб ваўку дасталася? Во яму! — і ён варсануў дулю ў паветра. — Я ўжо за вайну і забыўся, што ваўкі гэтыя ёсць страшэнныя звяры. Іх захінулі, пахавалі — а яны, быдлы, ёсць, аказваецца.

Хвядос пагадзіўся:

— На наш з табой век іх яшчэ хопіць.

Вылучыўшы момант, папрасіўся на паляванне і я. Дзядзька Хвядос, каб адчапіцца ад нас, хіба ж не вядома, паабяцаў даць нейкае іншае, але не менш адказвае і важнае заданне, а дзед Грышка, падлабуньванец стары, хехекнуў:

— Гэта, брат Колька, табе не лемяшы ў кузні падаваць! — І да дзядзькі Хвядоса: — Калі думаеш будавацца, старшыня?

Я ж і кажу: яшчэ той падлабуньванец! Каб на паляванне ўзялі, дык, паглядзелі б на яго, здалёку пачынае... пра хату. Можна падумаць, што і ты дапаможаш. Калі толькі языком. А дзядзька Хвядос яшчэ і адказвае яму, бы няма больш чаго рабіць:

— За восень трэба. Куды ж яшчэ больш цягнуць? Толькі спярша ў арцелі трэба парадак навесці. На печы начую. А што? На ёй цёпла. Хай вунь Колька скажа...

Я кіўнуў, бо ўсе паглядзелі на мяне, і мне больш нічога не заставалася, як пагадзіцца, што на печы лепш, чым дзе.

Дзед Грышка, хітраван стары, падрадзіўся дапамагчы паставіць зруб, яшчэ і сказаў:

— Вось падрамантуюся трошкі... А то яно не зусім зручна атрымліваецца: старшыня, першы чалавек у калгасе, і спіць пад голым небам. Як на вакзале. Як бяздомны.

Дагаварыўся! Пачаў за здравіцу, а скончыў за спачын. Добра, што прытупаў нарэшце Мікіта, і дзядзька Хвядос загадаў нам, хлопцам, і дзеду Грышку сядзець дома, а самі яны — бач ты, начальнікі! — падаліся, не аглядаючыся нават, убок лесу... Дзед Грышка доўга скардзіўся нам на «калгаснае начальства, якое далей свайго носа нічога не бачыць», таму і дапусціла яно немаведама якую памылку, не ўзяўшы яго на паляванне, і што ўсё гэта ім некалі вылезе бокам. «Шалапуты!» Ён думае, што і нам не крыўдна? Аднак скардзіцца мы не прывыклі — усе хлопцы, у тым ліку і я з Петрыкам, неўзабаве шуганулі ўслед за паляўнічымі — варта ім было толькі схавацца ў лесе. І мы не лыкам шытыя. Так проста нас не абдурыце. А дзед Грышка зусім разгубіўся, доўга яшчэ таптаўся на адным і тым жа месцы, а тады патупаў да хаты... Але, перш чым пайсці, шпурнуў перад сабой сякеру. Злосна так, ажно вылаяўся. А куды яму, старому і нямогламу, было падзецца? За паляўнічымі не паспееш, а за намі — тым больш! Не галопам жа бегчы яму? Пайшоў зноў, відаць, серп вастрыць сваёй Антосі.

У лесе было так, як заўсёды. Ціха і хораша. Спявалі птушкі, шасталі з галінкі на галінку, і толькі былі чуваць крокі вяскоўцаў — яны ішлі крыху наводдаль, але мы іх з поля зроку не гублялі. Зрэдку быў

чуваць голас то дзядзькі Хвядоса, то Мікіты. Астатнія больш маўчалі. Але што за дзівосы?! Кабыла, Маруська, жывая! Яна пасвілася на ўскрайку, і цяпер яе вёў за аброць Мікіта. Нічога не зразумеем. Калі жывая кабыла, то чаму не павяртаюць нашы паляўнічыя назад, а прадзіраюцца ўсё далей і далей у лес? Якога ваўка яны шукаюць? І хто, а галоўнае — для чаго прыдумаў усё гэтае паляванне? Я пачынаў здагадвацца. Шапнуў Петрыку: «Відаць, Міцьку хочуць зацапаць?» Петрык адказаў: «Так яму і трэба, здрадніку!» І мы, каб не адстаць ад дарослых, клубкамі каціліся ўслед за імі — ад дрэва да дрэва, ад хмызу да хмызу. Паказаліся паблізу ад нашай схованкі, але зрабілі выгляд, што яе ўвогуле не існуе, таму стараліся не глядзець нават у той бок.

— Вось ён!.. — пачулі раптам мы голас дзядзькі Хвядоса, і наўсцяж у лесе зрабілася яшчэ больш ціха і чамусьці, як ніколі раней, трывожна.

— Бедалага, — парушыў нарэшце маўчанне Мікіта. — Шэршні яму трыбунал зладзілі і жорстка пакаралі. Так і чалавек не змог бы — пашкадаваў бы, мусіць.

І мы бачылі, як мужчыны садралі з галоў картузы — у каго што было на чупрынах і лысінах — і стаялі моўчкі, крыху нахіліўшы галовы наперад. У гэты самы час нейкая сіла штурханула ўсіх нас, хлапцоў, і мы, не саромеючыся і нікога не баючыся, паказаліся са сваіх часовых схованак і сталі побач з дарослымі. Дзядзька Хвядос змерыў мяне абыякавым, як падалося мне, позіркам і загадаў:

— Забірайце яго, Міцьку, мужыкі. Пакуль яшчэ не акалеў, то на Маруську пакладзём... Яна давязе.

З лесу вярталіся моўчкі. Маўчалі і дарослыя, і мы. Самы раз было паказаць дзядзьку Хвядосу нашу схованку, але мы з Петрыкам перадумалі: сёння яму, мусіць, не да нашай зброі. Будзе час. Не апошні дзень жывём. Хоць, як звычайна кажа ў такіх выпадках вясковы філосаф дзед Грышка, не загадаеш. Не так, пэўна ж, думаў жыць далей і Міцька, рыхтаваўся, відаць, здацца ўладзе, усё расказаць, як яно было, спадзяваўся, канешне ж, што яго зразумеюць, хоць і не пагладзяць па галаве, але трохі і пашкадуюць.

Чалавек заўсёды спадзяецца на лепшае. Але атрымалася як нельга горш — цесна стала ў вялікім Дзянісавым бары Міцьку і шэршням, і цяпер ніхто не ўведае, хто каго зачапіў першы. Аднак перамаглі шэршні, пакусалі Міцьку, і ён не вытрымаў — памёр.

Жніво перанеслі на адзін дзень — хавалі Міцьку. На пагосце нічога людзі не гаварылі, акрамя Тамаша, які румзаў, бы малое дзіця, часта шморгаў носам і прамакаў на твары рукавом слёзы:

— Міцька ты Міцька! Ты не толькі людзям не дагадзіў, але і шэршням, маць іх так!.. Чаму, чаму ў цябе жыццё так павярнулася, сыночак? Хто тут вінаваты? Хто-о-о? — Тамаш, шырока разявіўшы рот, глядзеў на людзей, але тыя стараліся не сустракацца з ім поглядамі: што паробіш цяпер ужо, Тамаш, што паробіш!.. І разыходзіліся з пагоста, несучы з яго кожны сваё — хто спагаду, хто і нянавісць да Тамаша і да ягонага сына...

Дзед Грышка, як заўсёды, тупаў ззаду і хваліў шэршняў, якія нарэшце разабраліся з гэтым Зміцерам.

— Разумныя істоты, хоць я іх таксама не надта каб цаніў, — казаў ён, шоргаючы лапцямі па зямлі, пра насякомых. — Але вось тут яны вытыркнуліся своечасова: на табе, Зміцер, атрымлівай, што заслужыў. Вынеслі прысуд чалавеку. Памаглі людзям, іш ты!.. І адкуль яны, цікава мне, даведаліся, што ён здраднік? Мне вось гэта больш за ўсё цікава-інцярэсна. Хто шапнуў ім? Хоць і шкада мне Міцьку — ён таксама мне ласкуты падаваў, калі я кажухі шыў.

Жніво пачалося неяк ціха і непрыкметна, хаця па тым, як рыхтаваліся да яго людзі, можна было спадзявацца, што дзядзька Хвядос будзе ісці наперадзе, а за ім жанчыны ў белых хустках... З песняй. Як і раней, да вайны. Але было не да спеваў, і таму людзі сабраліся на ўскрайку жытнёвага поля хоць і не арганізавана, але амаль у адзін і той жа час: адзін за адным, ланцужком, прыцягнуліся жанчыны з сярпамі і вузельчыкамі з ежай і глядзелі на дзядзьку Хвядоса, чакаючы ад яго, старшыні, мудрых, усцешных слоў. Але той маўчаў, толькі смактаў свой самасад, а калі сказаў: «Ну з богам, жанчынкі!» — тыя рассыпаліся, быццам разбегліся куры па двары, па ладным лапіку жытнёвага палетка. Дзядзька Хвядос яшчэ колькі

пастаяў каля жанчын, а потым, спаслаўшыся на занятасць — ды хіба ж і сапраўды мала ў калгасе спраў! — патупаў у бок вёскі...

Бяда здарылася апоўдні, калі неба зацягнулі густыя цёмныя хмары, яго распаласавала бліскавіца, а потым трывожна загрукацеў гром і лінуў дождж — бы з вядра. Жанчыны пахаваліся ад яго ў бабкі, якія жа самі ўжо паспелі нарабіць з тугіх снапоў. Схавалася і Антося, а серп паклала зверху на снапы. Мужчыны потым вінавацілі серп, які быццам бы ўзяў на сябе ўвесь зарад, бы маланкаадвод, але хто тут вінаваты, хто не, паспрабуй цяпер разбярыся... Бабка, у якой ляжала ўжо забітая маланкай Антося, загарэлася, жанчыны паднялі лямант, але іх пакуль яшчэ ніхто не чуў — вёска далёка, а дождж не пераставаў ліць, сыпаў і сыпаў на зямлю... Толькі на яго ўжо ніхто са жней не звяртаў увагі — спярша спрабавалі ўратаваць Антосю, але потым зразумелі, што дарэмна ўсё, яна не дыхала і ўся была чорная, бы сажа, і тады яны здагадаліся адправіць каго-небудзь за старшынёй...

Праўду кажуць, што бяда адна не ходзіць. Цётку Антосю вельмі шкадавалі людзі — не тое, што Міцьку: усе плакалі. Пасыпаліся слёзы і з маіх вачэй. Асабліва тады, калі на пагосце Ганна пачала маліцца Богу, а ёй падпявалі жанчыны. Тут і мёртвы заплача, не тое каб... Я раз-пораз паглядаў на дзеда Грышку, які зусім згорбіўся, пачарнеў, і мне больш за ўсё было шкада старога. І пакуль яго сын Пятро недзе яшчэ ваюе, як і Сцяпан дзядзькі Хвядоса, мы з Петрыкам паабяцалі самі сабе часцей заходзіць да яго і памагаць. А то як жа ён адзін? Ды і сумленне мець трэба: калі ў нас нешта не так ці ў каго іншага, дзед Грышка тут як тут, першы прытупае. Змахне тады з галавы сваю аблезлую шапку, акіне люд зацікаўленым позіркам, і скажа:

— Мне вось цікава-інцярэсна...

І пачне разводзіць філасофію, якую не толькі мы, хлапчукі, але і ўсе дарослыя — хіба ж не відаць! — любяць слухаць.

Таму дзеда Грышку ў бядзе не пакінем.

Такое наша слова.

11. СВЕЧКА НЕ ПАТУХЛА

Учора мы здаліся дзядзьку Хвядосу. Трэба ж было калі-небудзь, не вечна ж нам хаваць тую зброю пад шыгаллем, калі вайна грукоча недзе далёка і ўсе кажуць, што капут немцам і назад яму ходу няма. Навошта нам цяпер тыя ствалы? Дзядзька Хвядос уважліва слухаў нас з Петрыкам, а мы наперабой расказвалі яму пра кулямёт, аўтаматы і вінтоўкі, нават пра наган, што ў лесе. Думалі, скажа: «Ну што ж, хадземце, паказвайце, ваякі, свой арсенал», аднак ён нетаропка скруціў сваю цыгарку з самасаду, залізаў, як заўсёды, языком акуратны шоў на паперы, пыхнуў дымком. Толькі тады прамовіў:

— Хай пакуль ляжыць зброя ваша, хлопцы, там, дзе і схавалі. Не да яе. Я ў раён Козыраву паведамлю ці ў ваенкамат, адтуль прыедуць і адразу ў лесе забяруць. Навошта нам цягаць зброю туды-сюды? Ці ёсць рэзон? А за тое, што прызналіся, малайцы.

А ўвечар таго дня ўся малеча набілася ў хату бабы Ганны, бо сказалі нам, што будзе свята. І не абы якое, а будуць аддаваць некаму свечку, і той, хто яе возьме, панясе па вуліцы ў свой двор. І трэба яе пранесці так, каб свечка не патухла. Цікава, што за свята такое. Затаіліся, назіраем. Баба Ганна, крадком паглядаючы ў свой зашмальцаваны царкоўны талмуд, моліцца Богу, ёй дапамагаюць жанчыны — не ўсе, а ў каго, відаць, ёсць голас. А можа, хто і слоў не ведае. Раіса вунь толькі губамі шамкае, а ніводнага слова не вымавіла — адно што выгляд робіць. Артыстка. Каб Кастусь тут быў, то б на яго касіла вачыма, як баба Ганна на свой малітоўнік. Ціха, увага: Ганна скончыла, здаецца, сваю справу, утварылася паўза, і людзі заварушыліся. Ну калі ўжо тую свечку панясуць? Навошта марудзіць? А то згарыць уся і не будзе чаго несці. Баба Ганна, здаецца, пачула мяне і, калі людзі зноў суцішыліся, папытала:

— Людзі добрыя, хто возьме свечку?

— Мы возьмем! — гэта сказала Маўра, жонка Тамаша, і ў хаце зрабілася яшчэ больш ціха, чым было раней. — Мы! Мы прывецім свечку ў сваёй хаце, якую яна, свечка, ачысціць ад усяго таго, чым забрудзіў яе наш сын Дзмітрый.

Бач ты, што робіцца! Во куды свячу панясуць. Цікава, а што скажа баба Ганна, ці аддасць? А мне ж адразу ўспомніўся лес, Міцька, Тамаш... Аднак перабіла баба Ганна:

— Забірай, Маўра, свечку. Нясі.

Ганна з Маўрай абняліся, пацалавалі адну адну, а свечку паставілі на вечка з кадкі. Хоць Маўры падказалі, што свечку можа несці хто-небудзь з маладзейшых, старая не паслухалася, сама ўзяла вечка ў рукі, і няўпэўнена, намацваючы нагамі падлогу, патупала з хаты. За ёй пачалі выбірацца астатнія. Гарыць свечка, палае. Толькі зрэдку хістаецца агеньчык, вось-вось быццам гатовы парвацца, як нітка, ды не — дрыжыць, трасецца, а жыве. Перад Маўрай ішла Ганна з іконай, а перад імі Лізавета — тая ўсюды паспее! — сцеле салому, толькі паспяваюць ёй падаваць снапы. Салому ж адразу падбіраюць людзі, узяў і я. Петрык шапнуў:

— Бяры болі, болі бяры!

Ну ўзяў. А навошта больш — няма калі разбірацца. Петрык жа сам растлумачыў:

— Жыўнасць весціся будзе.

Бач ты, ведае.

Каля брамы ўсё шэсце страчаў Тамаш. Пераняў у Маўры вечка са свечкай і запрасіў усіх у хату.

— А нам ісці? — паглядзеў на мяне Петрык.

Можна падумаць, што я ведаю. Аднак, калі Лізавета сказала, што ўсіх будуць частаваць баршчом, аладкамі-мачанкамі, кашай і кісялём, то і дурню зразумела: канешне ж, ісці! Нават бегчы трэба, а то можна і спазніцца. А на стале і сапраўды было шмат страў. І пах цудоўны! Хутчэй бы паласавацца. Аднак Тамаш не надта спяшаецца. Канешне, куды яму спяшацца — сам налопаўся, вядома ж, пакуль чакаў усіх, таму і ў вус не дзьме. А ў нас слінкі цякуць. Маўра таксама харошая — топчацца, як нежывая. Так можа і свечка патухнуць ад непавагі да людзей. Нарэшце сказала:

— Людцы добрыя, давайце запросім да нашага стала сына нашага Дзмітрыя і Антосю, усіх нябожчыкаў, хопіць ежы...

Ды калі б тут былі адны нябожчыкі — ого б мы наеліся! А то ж усе рукі цягнуць. Не дабрацца да стала. Так-сяк прыстасоўваемся, гэта

Грышку цяжэй: з яго жыватом не разгонішся асабліва, дзед толькі пыхкае, бы самавар. Адціраюць старога. Трэба выручаць. Зубоў у Грышкі няма, то яму добра будзе кісель з кашай, чым неўзабаве мы і забяспечылі старога: прыемнага апетыту, Грышка!

Стары падзякаваў і спытаў:

— А самі ж?

Можна было падумаць, што ён не бачыў, хітраван, як мы наярвалі. Ух і наеліся! Жываты парабіліся, нібы тыя бубны. А на стале яшчэ хапала ўсяго. Цікава, і хто ж гэта будзе даядаць?

Добра, што было свята. І шкада, што яно кончылася.

Назаўтра Петрык прапанаваў:

— Давай сходзім да Тамаша, паглядзім, як свечка гарыць.

Я спярша пагадзіўся, а потым адмовіўся: не кожны ж дзень павінны быць святы...

12. ЗРУБ

Ну вось і надышоў той дзень, калі дзядзька Хвядос сказаў за снеданнем:

— Сёння, Колька, пачынаем хату будаваць.

Хацелася гукнуць: «Ура!» — але мяне апярэдзіў дзядзька Хвядос:

— Будзем радавацца, калі зруб зробім і дах змайструем над галавой. А тады, ужо не спяшаючыся, перанясём туды і печ. Як жа без яе? Не, сяброўку сваю не пакінем, забяром з сабой.

— Забяром, — пагадзіўся , вядома ж, і я, бо не ўяўляю нават, як можна жыць у хаце без печы.

І адразу ж людзей каля нас сабралася — уга колькі! Нават дзед Грышка прытупаў, з той самай сякерай, з якой збіраўся на паляванне, але яго пыл астудзілі тады мужчыны. Пасля таго як маланка забіла бабку Антосю, дзед Грышка крыху змяніўся — пацішэў ці што: яго цяпер менш бачаць на вуліцы і не так часта чуюць ягоную філасофію. Аднак, калі прачуў, што старшыня пачынае будаваць хату, не ўседзеў дома, таўчэцца каля нашай печы.

— Хвядос, сякеру навастрыў, бачыш? — паказвае ён інструмент. — Што брытва. Тады не спатрэбілася, то сёння, спадзяюся, адвяду душу.

Дзядзька Хвядос усміхаецца:

— Адвядзеш, Грышка, абавязкова. Хоць і цяжка табе будзе, гляджу, уціснуцца... Мужчын — бачыш? — колькі. Канкурэнцыя!

— Я паза канкурэнцыяй, — махае сякерай дзед Грышка. — Так, як я, рэдка хто дошкі зробіць.

Але Мікіта не пагадзіўся:

— Адпачні, Грышка. Ці не намахаўся ты за сваё жыццё сякерай?

Дзед Грышка адбівае чарговую атаку:

— Ша! Талака ёсць талака. Тут усе роўныя. І не камандуй, а то парушыш усе мае планы. Во так! Я, можа, сабе слова даў: памагчы старшыні хату пабудаваць, і можна будзе... Во так!

Пэўны час было ціха, усе маўчалі, а потым — бы па камандзе — заляпалі сякеры, пасыпаліся жарты, а дзед Грышка пагадзіўся нарэшце, што тут шмат працы і без ягонай сякеры, таму паклаў яе на загнет і спярша пэцкаў галавешкай шнур, каб мужчыны маглі адбіць роўную палосачку на бервяне, а тады разам са мной і Петрыкам збіраў трэскі, якія мы зносілі ў адну кучу.

— Калі талакой рабіць, то любая работа добрая, — казаў ён і зрэдку цыкаў на нас: — Варушыцеся, малеча! Гэта вам не суп лыжкай сёрбаць за сталом. А мне вось цікава-інцярэсна, у які бок вокны будуць у гэтай хаце? Туды ці сюды?

Дзядзька Хвядос пачуў дзеда Грышку, узяў таго за локаць, павярнуў:

— Вось у той бок будуць вокны... Да сонца... І шлях відаць... Як на далоні.

— Цікава-інцярэсна! Давай, старшыня, хутчэй будуй жытло ды перабірайся ў хату, — дзед Грышка глядзеў удалячынь, на ягоных вачах заблішчэлі слязінкі, але стары не зважаў на іх, не саромеўся. — Калі Пятро мой не вернецца да зімы, то дазволь перад тваімі вокнамі іншы раз пасядзець: узімку холадна чакаць на вуліцы... І во, забыўся папытаць: не пашкадуй колькі трэсак... падсохнуць, то на распал добра будуць...

Шляхам у нас называюць шырокую дарогу, якая вядзе з вёскі да шашы. І ўсе мужчыны наблізіліся да Хвядоса з Грышкам, стаялі побач і таксама глядзелі ў той бок, адкуль прыходзяць у нашу Гуту заўсёды і смутак, і радасць...

На шляху пакуль нікога не было відаць.

І мужчыны пачалі зноў цюкаць сякерамі — будавалі зруб. А дзед Грышка нагроб трэсак, пасядзеў з імі на бярне, а тады з крэктам устаў і моўчкі пасунуўся да сваёй хаты. Мы з Петрыкам усхапіліся, набралі таксама трэсак і неўзабаве дагналі старога. Ён, пачуўшы нашы крокі, спыніўся, паглядзеў на нас, і, стомлена ўсміхнуўшыся, сказаў:

— Вы, хлапцы, мне і памерці не дасце!

Не дадзім, дзед Грышка.

Не атрымаецца.

Будзем жыць.

Для чаго і хаты будуем з вокнамі да сонца і на шлях...

Частка другая
НА БАЛОЦЕ

1. НАВАСЕЛЛЕ

Што не кажыце, а Петрык любіць падлабуньвацца да дзеда Грышкі. Вось і на наваселле побач, плячо ў плячо прытупалі стары і малы. Нават маці Петрыка, цётка Матруна, адстала. Дык яно ж і праўда — хіба за такімі угонішся, паспееш! Асабліва, калі ў хаце сталы ломяцца ад ежы. Слінкі пракаўтнеш. Петрык, праўда, ужо паспеў паласавацца: разам жа мы і чыгуны памагалі Лізавеце і Варцы ў печ стаўляць, і за вадой бегалі да калодзежа, ды і яшчэ чаго толькі не рабілі — стараліся, каб наваселле было як трэба, бо само ж слова «наваселле», праўда ж, нейкае дужа ўжо вясёлае, заліхвацкае, і яно пахне не толькі жывіцай і трэскамі, яно не толькі глядзіць на нас, людзей, светлымі вокнамі, але і голасам дзядзькі Хвядоса запрашае ўсіх за стол:

— Паглядзелі хату, а цяпер за стол, землякі! За стол, там і пагамонім!

Дзед Грышка падміргнуў мне і сказаў:

— А што мне было з гэтай хатай знаёміцца, калі я, можна сказаць, не толькі ад яе трэскамі забяспечаны на цэлы век, але і генеральскія лампасы адбіваў сажай на бёрнах. Так ці не так, але ўбаку не стаяў! Хвядос, пацвердзі!

Дзядзька Хвядос шырока ўсміхнуўся:

— А хто пра гэта не ведае, дзед?

— То-та ж! А гэта прымі, навасёл, ад мяне, — дзед Грышка ўзяў у кішэні падкову і пад пляскание ў ладкі ўсіх людзей, што набіліся ў хату, уручыў яе гаспадару. — Без яе аніяк нельга. На шчасце. Паказвай, куды садзіцца.

— На сваё месца, дзед, каб у акно зручна было глядзець, — нагадаў старому дзядзька Хвядос.

— Гэта ты правільна, — кіўнуў лысінай дзед Грышка і пачаў прабірацца на сваё месца. — Свая хатка, як родная матка. Так-так. Я таксама ўжо ў сваёй, у старэнькай, як-небудзь... Для кожнай птушкі сваё гняздо міла. Ну, я сеў. І ў акно дарогу бачу. Пачынайце міцінг.

Але наконт мітынгу яму запярэчыў Мікіта:

— Міцінгаваць прыходзь да мяне ў кузню. А тут наліваць трэба з бутлі. Каму не зразумела, паказваю, як. Глядзі, дзед.

— Ды ну цябе! — замахаў на Мікіту дзед Грышка. — Каго вучыць уздумаў, блазнюк! Супчык шчэ. Вы бачылі яго? Землякі! Ён яшчэ за матчын падол трымаўся, а я ўжо смактаў яе, халеру. Так што... ведай, дзе і што казаць, Мікіта.

Мікіта нешта адказаў Грышку, але яго ўжо ніхто не чуў, бо на парозе паказалася Лізавета, яна трымала на выцягнутых руках ручнік, а на ім сонцам ляжаў прыгожы, як намаляваны, круглячок белага хлеба.

— Красна хата не кутамі, а пірагамі! — сказала Лізавета і перадала круглячок дзядзьку Хвядосу.

Той пацалаваў хлеб, адламаў кавалачак, пакаштаваў. А тады запрасіў паспрабаваць усіх нас.

— Мне калі мякішу толькі, — папярэдзіў дзед Грышка.

Я адкалупнуў яму таго, чаго ён прасіў, але дзед не стаў есці, а паклаў той кавалачак на ўскраек стала, а Мікіце, які прымасціўся побач з ім, шапнуў:

— Занюхаю тады...

Што ён сабраўся занюхваць, я, канешне ж, здагадаўся: не маленькі, ведаю. І такая магчымасць яму неўзабаве была дадзена. Дзед Грышка, пасля таго як дзядзька Хвядос падзякаваў усім за помач і ўвагу, бо адзін бы ён хату такую, як звон, аніяк не агораў, адпіў траха з карца, а тады смачна занюхаў кавалачкам пірага. Пасядзеў крыху, і зноў паднёс яго да носа і ціха сказаў:

— Так пахне, што і пракаўтнуць страшна... Шкада. Нюхаў бы і нюхаў.

Мікіта пачуў, паклаў перад дзедам і свой кавалачак:

— Ад мяне асабіста. Глядзі, як сыты кот на мыш, а я з рыбай і капустай пазабаўляюся. А то молат не падніму. От. Ды ты, стары, і не выпіў? І тут увільнуў?

— Сваю дозу ўкінуў, — ціха адказаў дзед Грышка, пасядзеў яшчэ крыху моўчкі, зноў панюхаў кавалачак пірага, потым патрымаў у руках Мікітаў і вярнуў яго — падсунуў бліжэй да каваля, а сам заспяваў:

Сам кудравы, кучаравы,
Кудры ўюцца ў тры рады, ой.
Расчашу я свае кудры
Чыстым, густым грабяшком, ой.

Калі дзед Грышка заспяваў пра свае «кудры», толькі адзін ён і не ўсміхнуўся. А такія ж лысыя, як ён, мужчыны і дзяды, крадком памацалі свае лысіны, нібы хацелі пераканацца, ці не выраслі на іх валасы. Ага, так і разагналіся. Як было, так і ёсць: гола.

— Рана ты песню зацягнуў, дзед Грышка, — спыніў яго Хвядос. — Выпіць трэба па чарцы, паабедаць. А ты адразу... Усяму свой час.

— Каму рана, каму — не, — запярэчыў запявала. — Тут лавіць момант трэба. Як і дзяўчыну. Упусціш — іншыя ўхопяць. А табе — пшык застанецца.

А неўзабаве ўсе толькі і гаманілі, хвалілі дзядзьку Хвядоса, што ён і старшыня добры і мяне даглядае, як роднага сына, толькі вось адзін у яго недахоп — не глядзіць у бок жанчын, хоць ты яго забі. Дзядзька Хвядос аднекваўся, калі яму даводзілі з усіх бакоў пра няўвагу да жанчын, казаў, што не час цяпер імі займацца, а дзед Грышка нагадаў, што яго сын Пецька не абы-дзе, а на фронце гэтым самым займаўся: адной рукой немцаў калашмаціў, а з другой не выпускаў сваю нявесту Зінку. А тут яму, бач, некалі. Гультай нібыта дзядзька Хвядос, і не кажыце больш нічога пра яго. Абібок. Дзед Грышка хацеў усё гэта сказаць больш шырокаму колу, падымаў і руку, і прасіў слова, аднак яго, акрамя нас з Петрыкам ды Мікіты, больш ніхто і не пачуў. Тады ён роспачна зрабіў наступнае заключэнне:

— У нас пасля першай, цікава-інцярэсна, няма каму гаварыць, а пасля трэцяй няма каму слухаць.

Мікіта пахваліў яго за філасофію, і сказаў, што калі б ён, дзед, вучыўся, то далёка б пайшоў. Я ўявіў, як ён некуды пайшоў бы, і нідзе, як у нашай Гуце, больш дзеда Грышку не бачыў. Трэба ён таму гораду. Там, відаць, сваіх разумнікаў хапае. Ды і як без гэтага дзеда нам, скажыце? Не соладка было б. Сумна. А так, хоць войкае і ахае раз-пораз, чмыхае і чхае, а свой дзед Грышка, свой, наш!

Не адразу агледзеліся людзі, што на наваселлі няма Кастуся з Раісай.

— Ёй піць нельга, — таямніча, загадкава сказала Варка і зрабіла такі твар, што не кожны і прачытае на ім тое, што яна хацела сказаць. Старэйшыя, праўда, здагадаліся, а мы дык і не думалі асабліва здагадвацца, вельмі нам карціць! Ну няма і няма. Трэба ён тут, той Кастусь! Ух! Так і ўцёрся ў нашу Гуту, ачмурыў Раюху, а мяне з Петрыкам дык і зусім за людзей не лічыць: то за нос ухопіць, то за вуха шкуматне... Можна падумаць, што сам такі ўжо герой. Метр шэсцьдзясят з кепкай. Калі кепку падкінеш угору. Форсу больш, чым трэба. Задавака.

— Быць не можа, каб танкіст не прыбег, — сказаў дзед Грышка. — Тады ў лесе нешта загіне. Ён жа, анціхрыст, усюды паспявае. Быць не можа!...

Мікіта яго паправіў:

— Усюды, гэта факт, не сакрэт. Але — не за стол. Заўваж, Грышка: не за стол.

— Тут ты праўду гамоніш, — пагадзіўся стары. — Ісцінную. Не налягае на градус. Пашанцавала дзеўцы.

Гляньце вы на яго, дзеда! «Пашанцавала». А раней што спяваў, салавей ты наш? Быў жа на нашым баку, за Хвядоса і Сцяпана ў грудзі ляпаў. А цяпер што, перабег на бок танкіста? Так, атрымліваецца? Лёгка, аднак. Гоп — і там! Вось з такімі і задумай зрабіць што-небудзь сур'ёзнае. Тут жа здрадзяць. І вокам ні міргнуць.

— Хай Раюху каравуліць, — дзед Грышка паскроб пальцам за вухам. — Дзела такое, не кожны дзень бывае. Х-хе! Яно каравуль не каравуль, але і прашляпіць можна. Як я. Прашляпіў, калі Пецька мой паявіўся. Адвярнуўся кудысь, падыходжу да хаты, а ён, гарлапан, і крычыць ужо на ўсю аселіцу. Гарластым і вырас. Ды ты ж, Мікіта, памяркуй: на фронце бабу сабе знайшоў, ну, ці не ў мяне! Лагойка, адным словам.

А калі ўсе напеліся і наскакаліся, а потым зноў селі на стол, то раптам людзі зашапталіся, пачалі перадаваць навіну па ланцужку, адно аднаму, і калі дайшла яна да дзеда Грышкі, тут ланцужок той не проста абарваўся, а трэснуў з вялікім грукатам. Стары ўстаў, махнуў рукой і строга сказаў:

— Цыц мухам-камарам! Ціха! Ядры вашу!.. У такі дзень хлапец у танкіста з Раісай нарадзіўся, калі наваселле. Цікава-інцярэсна, га? Супадзенне якое, землякі. Наваселле і народзіны. Значыць, шчаслівы будзе хлапец. Вось за гэта і я вып'ю да канца. І не толькі занюхаю. Ну з богам, за мальца, за новага жыхара нашай вёскі. — І ён кульнуў пітво ў свой бяззубы рот, аддыхаўся і сказаў: — А я і ведаў, што танкіст нашкодзіць у нас. І тое добра! Карысная шкода!

Калі разыходзіліся людзі з наваселля, то паабяцалі трохі пазней прйсці да Раісы ў адведкі, глянуць, да каго падобны хлапец. Хоць дзед Грышка на ўсе сто пераканаными, што да танкіста, на каго ж яшчэ — той нідзе свайго шанцу не ўпусціць. У любога на хаду падэшвы адарве. А Мікіта ўзяў старога за локаць, паказаў на

падкову, што вісела над парогам, і, гарэзліва ўсміхаючыся, паківаў на яго пальцам:

— Больш без дазволу не бяры, Грышка. Уцяміў? Усе падковы расцягнеш з маёй кузні, не будзе чым узімку і коней каваць. Ногі паломяць.

— Яшчэ зробіш, — адмахнуўся дзед Грышка. — Былі б наваселлі. Былі б мы. А жалеззя знойдзем. Вунь яго, у полі, колькі!..

І Мікіта не знайшоў, што адказаць старому.

2. І ЗНОЎ НА ПЕЧЫ

Цяпер над печчу была столь. Не параўнаць. Хоць снег, хоць дождж — нічога не страшна. А толькі ляжы ды слухай, як кроплі сякуць па саломе і зрэдку, калі касы дождж, па акне. Дык гэта ўжо можна слухаць, нават прыемна. А калі слухаеш, то марыцца хораша — зусім, як у кніжцы. Хутчэй падрасці б. Ды ў школу ФЗН падацца, дзе, кажуць, не толькі форму даюць, але і кормяць. На токара ці слесара. Хоць не, лепш усё ж на трактарыста. Едзеш на трактары, як дзядзька Сёмка, а дзеці бягуць услед і гагочуць, нібы гусі: га-га-га-а! Канешне, просяцца, каб падвёз. Але ж куды я вас, малеча, пасаджу, калі ў кабіне месца толькі для мяне аднаго. Як адмерана. Нават Петрык, паглядзіце, не можа ўціснуцца. Так-сяк прыладзіўся. У цеснаце не ў крыўдзе. А як жа мне яго, дружбака, не ўзяць? Ну гэта ўжо даруйце! А дзед Грышка змахне з галавы тады сваю аблезлую шапку, махне рукой і скажа ўслед: «Забыліся, хто мне ласкуты падаваў, калі я кажухі шыў? Цікава-інцярэсна. То-та ж! Ці не я казаў, што з яго чалавек вырасце! Га? А вы не верылі, блазнюкі! Наце вам! Неслухі, адным словам!»

А то ўявіцца раптам, як адчыняюцца дзверы і на парозе з'яўляецца мой тата, глядзіць на мяне, усміхаецца: вось і я, Колька! Толькі таты няма і няма. А нехта распусціў чутку па вёсцы, быццам мая мама атрымала пахавальную, а мне не прызналася — пашкадавала. Так і забрала тую тайну з сабой. А я цяпер вось і не ведаю, чакаць тату ці

не. Хоць што тут не ведаць — чакаць, абавязкова, каго ж яшчэ, калі не яго! І Сцяпана чакаць. І Пятра Лагойку, сына дзеда Грышкі. Усіх.

Ляжу на печы і ўяўляю, як будзе ў нашай Гуце, калі ўсе яны, салдаты, вернуцца. Удзень — чаму ж, добра ляжаць, а ноччу страшна. У Іскані вунь парсюка ўкралі бандыты, кажуць усе ў нас, распаролі яму жывот, вантробы выпусцілі, а сала і мяса забралі. Цяпер гэтыя бандзюкі толькі і бачацца, як недзе на дварэ штосьці рыпне-скрыпне, і мроіцца, што яны там вынюхваюць нешта сваімі доўгімі і хлюпатымі насамі. А што ў нас вынюхваць, каб папытаць? У хляве пакуль пуста, вецер гуляе. Ні парсюка, ні каровы. Адны куры. Хоць бы сабаку завесці. Дзядзька Хвядос усё абяцае шчанюка аднекуль прынесці, быццам яму там нехта не пашкадуе, аднак ці забывае, ці за нос водзіць. А сам і не прыйдзе тады-сяды начаваць. Адзін тут і слухай, затаіўшыся, ці не шлындае там па двары хто? Казаў жа: давай, дзядзька Хвядос, сабе аўтамат пакінем адзін на двух — спатрэбіцца. Дык не, увесь наш арсенал зацапаў і адвёз у раён. Галава таксама! А сам цяпер: «Я, Мікалай, не буду начаваць сёння дома. Не баішся?» Было, што і баяўся, аднак Петрык навошта? А тады высветлілася — во дзівосы , га! — што Петрык на ноч да мяне, а дзядзька Хвядос — да яго. І дзе яны толькі размінаюцца? Дзед Грышка, калі даведаўся пра гэта, гыркнуў на нас абодвух і крыху мякчэй сказаў:

— Калі ўжо калгас, то і хай будзе калгас!

Потым я пасядзеў, падумаў і зразумеў, што значаць гэтыя словы. А значаць яны наступнае: можа так стацца, што ўсе мы — і дзядзька Хвядос, і цётка Матруна, і я з Петрыкам — будзем жыць вось у гэтай хаце. Усе разам. Адной сям’ёй. Цікава, а будзе насіць Петрыкава маці, як і раней, ручнік на плячы і пускаць яго ў ход без дай прычыны? Наўрад. А то моду ўзяла. Дзядзька Хвядос паставіць яе на сваё месца, калі трэба будзе. Прывучыць. Пры ім такая самадзейнасць не пройдзе. Цыкне — і навядзе парадак, не дазволіць, ясная справа, каб нехта нас, мужчын, крыўдзіў.

Але пакуль — маўчок. Пажывём — там відаць будзе, што да чаго. Пабачым.

Печ жа новая, яшчэ лепшая за ранейшую, хоць яна і зроблена з той самай цэглы. Перасыпалі,ператрэслі. Трохі дабавілі новых цаглін спадыспаду — цэглу рабілі самі, на двары. Я больш мясіў гліну нагамі. Хоць ногі адмыліся — за ўвесь час, блішчэлі ажно, нібы воскам нашараваныя. Пячнік, дзядзька Лёха, зрабіў пяколак і камінок. У пяколку цяпер ляжаць самыя сапраўдныя запалкі, загараюцца адразу, толькі шаркні па цёрцы. На камінку іншы раз мы варылі з дзядзькам Хвядосам бульбу, і тады не трэба было запальваць лучыну — светла і так у хаце, а сухія дровы патрэсквалі, салютавалі, і я толькі сачыў, каб яны далёка не стралялі, каб не сваволілі, а то, чаго добрага, трапіць вугельчык на апратку ці на што іншае, тады пагрэем неба.

На печы, бывае, і ўрокі вучу. Вусныя. А калі збяруцца ў нас мужчыны, я выглядваю з-за коміна ці проста ляжу і слухаю, пра што яны гамоняць. Мікіта выпісаў газету і ўсім чытае. Астатнія каментуюць пачутае. Іншы раз разгараюцца гарачыя спрэчкі. На роўным месцы. І я тады думаю: хто каго? Дзядзька Хвядос як самы памяркоўны супакойвае:

— Ад гэтага, што мы скажам ці не скажам так або гэтак, нічога, сябры мае, не зменіцца. Хто нас дзе пачуе? Сталін? Крэмль? Успомніце Тамаша. Па-рознаму можна да яго ставіцца, а чалавек праўду гаварыў, калі першы раз Козыраў прыязджаў. Каля маёй печы. Ніхто нас не пачуе, і ў звон біць не будзе...

Мікіта ўсё ж не здаваўся:

— А я гавару, што каб не Сталін... то б, можа, вайны і зусім не было!

Бач ты яго, Мікіту! Ён што, разумнейшы за дзядзьку Хвядоса? Каб жа не так. Старшынёй абы-каго не паставяць. Выбралі ж самага разумнага, галавастага. А не з бухты-барахты. Як сказаў бы дзед Грышка, у яго макацёр на месцы. Мікіта ж пра гэта таксама ведае, але ж задзіраецца. І навошта, каб папытаць у чалавека? Хай бы хто іншы, у каго клёпак не хапае, а то ж сам камандзір партызанскага атрада. Яшчэ і газету выпісвае. Грамацей!

А тады пра мясцовыя навіны, калі надакучыць палітыка, пачынаюць гаманіць. І пра жанчын, і пра мужчын... іншы раз

забудуць пра мяне ці падумаюць, што я сплю, і такое скажуць, што мне потым сорамна перад імі паказацца, каб на вуліцу выскачыць па патрэбе. Застаецца хітраваць — раблю выгляд, быццам спаў, моршчуся, злёгку хістаюся, быццам яшчэ сонны, як леташняя муха, тру кулакамі вочы, дзіўлюся — дык гэта яны яшчэ ўсё тут? — і выкульваюся ў сенцы.

Не пражывеш, не абхітрыўшы. Можна падумаць, што я па сваёй ахвоце так раблю. Вымушаюць.

Усё б добра, можна слухаць іхнія байкі, але ж смуродзяць — хоць сякеру вешай. Не прадыхнуць. Спярша я чмыхаў, як паравоз, а тады прывык да той атруты, і хоць мы таксама з Петрыкам ужо спрабавалі курыць сухое альховае лісце, горкае і пякучае, я ўзненавідзеў гэтае курэнне і пакляўся: калі вырасту і буду вялікім, нават не глядзець на табаку: каму трэба, той няхай і курыць, а я не дурань.

Не, усё ж разумны той чалавек, які прыдумаў печ. Не менш разумны і дзядзька Лёха, які яе выштукаваў, бы цацку. Ён паказваецца ў Гуце вельмі рэдка: стары халасцяк ходзіць з вёскі ў вёску, робіць не толькі печы і грубы, а, як падслухаў я за тым жа комінам, і яшчэ нешта... Дарослым можна пра гэта гаварыць, а нам, дзецям, — што ты!..

3. КОШ І ВЯНОК

Дзядзька Хвядос надоечы разважаў пра наша жыццё так:

— Вось мы, Колька, з табой у новай хаце цяпер жывём. Хата добрая, нічога сказаць не магу. Але траха перастараліся — трэба было не такую вялікую рабіць. Навошта нам палац быў? Гэта ўлетку добра, а зімой паспрабуй напаліць грубу, каб цёпла было. Ох, і апетыт у яе на торф будзе, факт. Вунь Лізавета з Варкай папрасілі, каб ім маленькія хаткі пабудавалі — з адным акенцам нат. Разумна. На першы час хопіць. А там, калі што, відаць будзе... Галоўнае, на ногі стаць. А мы — разагналіся... А цяпер вось думай пра паліва... І касіць, і сеяць... а тут яшчэ і на балоце трэба будзе павалтузіцца, каб торфу накапаць. Кашоў пятнаццаць трэба, мабыць. Поўных —

як накласці... Так што хата хатай, а папрацаваць нам з табой, брат, давядзецца.

— Накапаем торфу, дзядзька! — я выпнуў наперад грудзі і паглядзеў на заступ, які стаяў у куце перад парогам. — Як няма чаго рабіць! Што мы, не мужчыны?

— Ды накапаем... яно так, — не надта, гляджу, паверыў мне Хвядос.

Ён патрымаў у руках заступ, паставіў яго на ранейшае месца і толькі сказаў:

— Навастрыць трэба. Але ж у нас і каша няма...

Ну гэта не праблема. Кош я хоць заўтра зраблю. Нават сёння магу пачаць. Была б лаза. А лазы хапае.

І я заняўся кашом. Нарэзаў лазы, а пакуль яе рэзаў, колькі разоў паказаў язык лупатай Надзейцы, якая чамусьці таксама была ў лазняку і шчыпала нейкія кветкі — вянкі, бач ты, ім, дзяўчынкам, трэба. І гэта ў такі час, калі ўсе на балота збіраюцца, каб узімку ў сваіх хатах печы і грубы паліць, а то можна так і насы адмарозіць, а ім — вянкі... Ну што з яе возьмеш, хоць бы з гэтай Надзейкі! Хі-хі ды ха-ха. І вачыма прама сваімі свідруе, нібы мяне ніколі не бачыла. Вяночніца. Такая і вырасце невядома кім, сама і бульбіну будзе ленавацца да рота паднесці — прыгатуй ёй ды і падай. Я б на такой ні за што не жаніўся. Вось пасля школы паедзем з Петрыкам у горад, там, кажуць, выбірай сабе нявесту якую хочаш, на любы густ. І выберам. А такой, як Надзейка, толькі і застаецца язык паказаць. На, на, на! Хопіць? Ці яшчэ? Гэтага дабра не шкада — не акрайчык хлеба даць. А яна і не злуецца, толькі ўсміхаецца... Але калі ўсміхаецца куточкамі вуснаў, дык прыгожа ў яе атрымліваецца... Фу-у, але ж няма калі хіханькі ды хаханькі строіць з гэтай Надзейкай, трэба цягнуць лазу да дзеда Грышкі і рабіць з ім кош. Толькі ён ведае, як трэба яго плесці. Пабурчыць, канешне, спярша. Невукам назаве. А тады і пакажа, як кош робіцца. У яго дык гэта лоўка атрымліваецца — шух-шух, і гатова! А ў мяне, калі верыць дзеду Грышку, рукі не туды глядзяць. І ён маімі рукамі тады кіруе — нібы

лыжкай за сталом. Можа і тумака ўляпіць — за няправільнасць. Але не балюча. Так, для навукі. Летась мы з дзедам адзін кош разам зрабілі, але ён застаўся там, дзе і наша хата... Згарэў. Таму я крыху помню, як трэба будзе плесці кош, і спадзяюся, што дзед Грышка не будзе асабліва задавацца, што такі ўжо ўмелец і спец у гэтых кашах, а я нікуды няварты. Там відаць будзе, дзед!

Надзейка набіваецца паднесці мне лазу. Яшчэ чаго не хапала. Гэта ж трэба ісці па ўсёй вёсцы. А што людзі скажуць? Малеча якая ўбачыць і будзе, выглядаючы з-за вугла, дражніцца: «Жаніх і нявеста... ці-лі, ці-лі... паелі ўсё цеста...» Не, я сам дацягну лазу, хоць і нарэзаў яе столькі, што за адзін раз не адолею. Бяды тае, вярнуся... Але без дзяўчынак. Няхай пляце вянок. Вянок — не кош. Кош — гэта патрэбная рэч, а без вянка можна пражыць. Вось так, Надзейка!

— Падумаеш!.. — дзяўчынка так паглядзела на мяне, што я ажно разгубіўся і таму адвярнуўся, а яна яшчэ раз сказала гэтае самае «падумаеш!», фыркнула, павяла плечуком, рашуча павярнулася і, падскокваючы то на адной назе, то на другой, пашыбавала ў вёску, а вянок круціла на пальцы, бы шапку сланечніку.

Хм! Вось табе і вяночніца. Я доўга глядзеў услед Надзейцы, на пэўны час забыўся пра лазу, а тады ўскінуў вязанку на плечы і патупаў да дзеда Грышкі. І хоць я стараўся не думаць больш пра яе, Надзейку, — а я б ёй лусту хлеба і не пашкадаваў — а яно само думалася і думалася , ажно пакуль не прытупаў на падворак старога. Той сустрэў мяне пытаннем:

— Каму?

— Калі трэба, і табе прынясу...

— Прынясі, прынясі, хлопча, — ухапіўся дзед за маю прапанову, і я абрадаваўся, што дагадзіў яму.

— А гэта — на наш кош лаза. Паможаш, дзед?

— Калі прынёс, то давядзецца. Будзем кашаплёцтвам займацца. А пакуль хадзем паснедаем.

— Снедаў...

— Тады пачакай. Я не затрымаюся. Люблю кашы рабіць. Асабліва з гатовай лазы. Як вось цяпер.

Пакуль дзед Грышка снедаў, я зноў збегаў у лазняк, каб забраць тую лазу, што засталася. І на ёй, на лазе, ляжаў вянок... Я адразу здагадаўся, што гэта Надзейка паклала, а сама, мабыць, схавалася недзе паблізу і будзе назіраць за мной, што я зраблю з яе вянком. А што я зраблю? На галаву, канешне, не надзену, не хлапечая гэта справа вянкі насіць на чупрыне сярод белага дня. А ў руках патрымаць можна. І патрымаю, чаго ж. Не ўкусіць. А ён не такі і лёгкі. Пахне хораша. Я пашукаў вачыма Надзейку, але нідзе не заўважыў яе, павесіў вянок на галінку, узваліў на плечы зноў вязанку лазы і, пакуль нёс яе, чамусьці пашкадаваў, што не ўзяў вянок. Спатрэбіўся б. Ці мне, ці дзеду Грышку. Ён бы яго, канешне, павесіў у хаце на вялізны цвік. Калі прыгожы вянок, чаму б не павесіць? І ў нашай хаце з дзядзькам Хвядосам можна было б... Добра глядзеўся б. Над сталом. Толькі што гэта я ўсё пра вянок ды пра вянок! Вось-вось торф капаць трэба, а ў нас і каша няма.

Не быў бы дзед Грышка вясковым філосафам. Перш чым узяцца рабіць кош, ён пасядзеў на зэдліку, пакрактаў, а потым расказаў пра сон.

— Як думаеш, Колька, да чаго сніцца, што я палец парэзаў? — глядзеў стары на мяне і чакаў адказу. — Во гэты. Як цяпер помню... і кроў кап-кап-кап... на белы пясок.

— Пясок белым не бывае, — запярэчыў я.

На што дзед Грышка нахмурыўся:

— Мне лепш ведаць, які бывае пясок у маім сне.

— Жоўты пясок.

— У тваім — можа, і жоўты, а ў маім белы быў, як з мелу. У чым і загваздка. Дык не падкажаш, да чаго б сон прысніўся, а?

Я пра гэтыя сны дык нічога толкам і сам не ведаю. Што я скажу яму? Паціснуў адно плячыма раз, другі... Старому такое не падабалася, ён усміхнуўся сам сабе, хехекнуў і прызнаўся:

— Ведаю, да чаго сон я і сам, дзетка. Пецька вернецца з вайны. Магу паспрачацца.

— А на што?

— На жменю семак.

— Давай! — я ахвотна пагадзіўся, бо даўно не лузаў семак. Хоць і не падумаў, перш чым перабіць рукі, што аддам, калі прайграю: дужа закарцела семак. Але я паглядзеў на Грышкаў твар, і мне адразу захацелася прайграць яму тую жменю — не параўнаць і мех, і два мяхі нават семак з вяртаннем ягонага сына Пятра.

Тады я і сказаў:

— Я хачу прайграць табе, дзед.

— А семак я табе і так насыплю. Дзе кішэня? Адтапырвай.

— Не трэба, дзед! — заўпарціўся я, бо паглядзеў на лазу, якая сіратліва ляжала перад намі і ўспомніў пра кош, якога пакуль няма. — Тады семкі. Пазней. Як зробім.

— Тады дык тады. А сыну майму, Пецьку, даўно пара. Гэта каб ён адзін быў, то ўжо б. А то ж з кабетай. Можа, затрымка якая. Можа, яе не адпускаюць, калі важная асоба? Колькі людзей перабілі хрыцы, то паспрабуй так адразу і знайдзі замену. Няпроста. Але прыедуць, прыедуць... Ужо, мусіць, у дарозе... вось-вось заявяцца... Ну, дзе лаза? Падавай мне па адной — перабяром спярша, адсартуем, што адкінем, а як ты думаў... рабіць кош — дык надоўга... вам торф вазіць яшчэ ды вазіць... А ў мяне кош ёсць... ёсць кош у мяне... у пуні ляжыць... такі ж стары, як і сам... Цікава, а гэта мой Пецька ўмее кашы рабіць ці не? Вучыў, вучыў... Але за вайну мог і забыцца. Але калі ўмееш што рабіць, тое аднавіць лёгка. Кажу табе па сакрэце.

Пляценне каша заняло ўвесь двор, і, калі хто недасведчаны паглядзеў бы, што мы тут робім, падумаў бы: не інакш, што развялі цэлую арцель. І тут лаза, і там лаза... няма куды нагу паставіць. А пасярод двара падымаецца, бы расце з зямлі, кош. Пляту і я. Бяру лазіну і, як вучыць дзед Грышка, прасоўваю паміж «рэбраў», якія ён называе каркасам. Потым другую, трэцюю... Дзед Грышка склаў нарэшце рукі на каленях, назірае толькі за мной, падхвальвае, а калі і заўвагу зробіць, што не так у мяне атрымліваецца.

— Такі кош як паставіш на калёсы, то ён як пан будзе на іх! — хітра ўсміхаецца стары. — Колькі торфу ўлезе ў наш кош, Колька, дык і не падлічыш! Што багата, то багата. Процьма тарфін памесціцца. Як піць даць. Галоўнае — каб конь пацягнуў. Калі ж коні цяпер дохлыя.

Дыстрофікі. Але ж торф высушыцца, то ён лёгкі будзе. Ну што, хлапец, пара абедаць. А тады і закончым наш карабель. Бяжы, бяжы дадому.. У мяне дык і няма нічога такога, каб цябе пачаставаць. Суп адзін. Варка згатавала, дзякуй ёй. То не прападу. А ты збегай дахаты, падсілкуйся. Расцеш, цягнешся ўгору, то апетыт павінен быць. Ну, давай, давай... няхай цябе Хвядос пакорміць.

— А яго няма. Я сам знайду, што з'есці.

— І адразу прыходзь. На заўтра не будзем адкладваць тое, што можна зрабіць сёння.

Я пабег да сябе, а дзед застаўся сядзець на зэдліку. Калі я вярнуўся назад, ён спаў у хаце на ложку і ўсміхаўся ў сне. І я не стаў яго будзіць. А раптам ён бачыць зноў той белы пясок ці яшчэ што-небудзь такое, што яму прыемна бачыць? Кош я і сам магу дарабіць. Што там засталося. Дробязі. А калі кош амаль што быў гатовы, я залез у яго і таксама заснуў. Мяне разбудзіў дождж — ён так секануў, знянацку і спорна, што я падскочыў, бы апараны. А дзед Грышка глядзеў на мяне з клеці і смяяўся:

— Паспаць мы з табой, брат, майстры. Што стары, што малы — адна парода. Але ж кош агоралі, хоць і з прыгодамі, забрыкай яго каза!..

Пра кош я не адразу ўспомніў — доўга лыпаў вачамі і шукаў вянок, які прысніўся. Вянка не было. І Надзейкі таксама. Пасярод двара стаяў адзін толькі кош. А калі я ўсё зразумеў, таксама засмяяўся.

Было чыста, лёгка і свежа на зямлі.

Як заўсёды пасля дажджу.

4. «БАГУН, БАГУН, МЫ Ў БАЛОТА...»

І неўзабаве людзі пацягнуліся ўбок балота. Яно пачынаецца не адразу за вёскай, а трэба патэпаць — і па бальшаку, і па куп'істым Чопкім лажку, а тады ўжо, калі за маленькім мастком, які і зрабілі летась, каб цераз канаву можна было вазіць торф, пакажацца маленькае пасяленне — вёска не вёска, хутар не хутар — з нейкай

не дужа зразумелай назвай Негліва, то па левую руку, як ісці, і будзе балота. Насустрач выбягуць кусты вербалозу, тонкія і крывыя бярозкі, побач з якімі, бывае, пракідваюцца і грыбы. Ababкі. Яны не такія, як у звычайным лесе — брылькі больш светлыя, а ножкі доўгія , тонкія і часцей за ўсё крывыя. Нібы дражняцца з бярозак. А далей пачынаецца сапраўднае балота. У старых кар'ерах цвіце рудая вада, а галінкі з ягадамі-дурніцамі звісаюць прама над вадой, і не заўсёды іх дастанеш: небяспечна, можна абрынуцца ў ваду, а там плавае неба — уга, якая глыбіня. Не, лепш не лезці. Ягад хапае і на іншых кустах. Толькі ж іх усё роўна многа не з'ясі. Гэта каб хто зрываў табе, а самому збіраць надакучвае. Ну іх, тыя дурніцы. Не тое што грыбы. Дзяўчынкі — дык тыя любяць. І атрымліваецца ў іх добра, спрытна: хап-хап-хап! Але што ягады? Ёсць на балоце адзін вораг, якога ўсе баяцца як агню. Нават дарослыя і такі смяльчак, як дзед Грышка. Стары і навучыў мяне, як змагацца з тым супастатам. Гэта багун, расліна такая. Яна кусціцца дзе толькі можа. І быццам наўмысна, калі з'яўляецца побач з багуном чалавек, ён пачынае так пахнуць, што ачмурэць можна. Галава робіцца што чыгун. Не своя. Ты ёй загадваеш, галаве, ягады збіраць, а яна хоча паляжаць. Або пасядзець. Ці што-небудзь іншае, а багун — не, будзеш рабіць тое, што я загадаю: спярша ачмурэць павінен, а тады я павяду цябе куды пажадаю. Адзін раз і мяне ён падлавіў, багун той. Ледзь выйшаў з балота, і тое не помню як. Так што з ім жартачкі кепскія. Калі мы з дзядзькам Хвядосам і Петрыкам толькі запрыкмецілі першыя кусты багуну, я загадаў:

— Багун, багун, мы ў балота, а ты — з балота!

Петрык таксама прашаптаў гэтыя словы, і нават тупнуў нагой:

— Вон! Ну, каму сказана!

Дзядзька Хвядос усміхнуўся:

— Усё, цяпер можна заходзіць смела: галава не разбаліцца.

Канешне, не. І дурню зразумела. А каб не сказалі і мы тыя словы, каб не прагналі яго, дурмана, то хапіла б. Можа, і торфу таго накапалі б кату пад хвост, зусім мала, а так можна будзе працаваць, пакуль сілы хопіць. А сілы павінна хапіць. Паснедалі мы добра, яшчэ і цётка

Матруна напакавала торбачку, так што будзе, калі вымерхаемся, што ўкусіць. Падсілкуемся — і зноў наперад. Расседжвацца няма калі. Бо на балоце людзей што мурашак, і ўсе адны перад адным таўкуцца, хочуць паказаць сябе. Не там, дык тут. Ясная справа. А мы што, павінны выглядаць слабакамі? У мяне мускулы, калі руку рычажком зрабіць, як бугарок. Петрык толькі насупіцца і адвернецца: канешне, а чым яму пахваліцца? Рука роўная, што брусок. Як не рабі яе, а таго бугарка, які ў мяне, і блізка няма. Слабак. А яшчэ і крыўдзіцца, не любіць, калі яму праўду гавораць.

Дзядзька Хвядос учора прыходзіў на балота, аблюбаваў месца, і вось цяпер ён вядзе нас да яго. А я ўспомніў дзеда Грышку, і мне зрабілася шкада старога, бо ён — толькі б пабачылі! — такімі сумнымі вачыма праводзіў нас, што не пазайздросціш. А мне, калі забіраў кош, прызнаўся:

— Зноў без мяне на балота... І навошта жыць? Э-ха-ха-а!..

А потым , нібы ачомаўшыся, прымаў бадзёры выгляд — успамінаў пра сына, якога чакаў, і больш не скардзіўся на жыццё.

Кош дзядзьку Хвядосу спадабаўся, ён патрос яго, сказаў, што крэпенькі, паслужыць доўга, але не ацаніў мяне як кашаплёта. Усё прыпісаў дзеду Грышку. Можна падумаць, што ён і лазу рэзаў, і цягаў яе, і плёў толькі адзін... нават язык паказваў лупатай Надзейцы. А я збоку прыпёку. Зусім не ацаніў. Каб не сам дзед Грышка, то так бы і застаўся я ў цені, бы зломак які.

— Гэта, лічы, Колькаў кош, — сказаў стары. — Сам зрабіў. Пад маім наглядам. Адукаваўся ён хутка, макацёр варыць.

Чуў, дзядзька Хвядос?

— Калі ахвотнікам будзе да навукі, то і хлеб будзе есці смачнейшы, чымся мы, старшыня, з табой ядом. Бантон.

Я не стрымаўся тады і пахваліўся, што буду шафёрам, а дзед Грышка прыгадаў сваю байку, на іх у яго розуму багата, і сыпануў:

Мой мілёнак вучыцца,
Не знаю, што палучыцца:
Ці то поп, ці то манах,
Ці то шохвёр на валах.

Усе засмяяліся, і я таксама. Прыдумае дзед Грышка. На валах. Не, не на валах. А — сапраўдным. Самым што ні ёсць. Калі толькі сам не перадумаю. Магу я перадумаць ці не? Цяпер гэтых спецыяльнасцей — уга колькі, і бывае, што сёння хочацца стаць інжынерам, а заўтра яшчэ кім-небудзь. Цяжка выбраць адразу кім. З наскоку. А можа, заўтра я пачую яшчэ пра нейкую прафесію, раней пра якую і зусім не ведаў? Цяпер жыццё такое, што трымай вушы тырчком. Напагатове. Гэта яму, дзеду, добра: сядзі на печы і глядзі ў столь.

Аднак наконт каша — малайчына: не прысвоіў сабе ўсе заслугі, а падзяліўся, як і мае быць, нават мне перапала больш пахвалы. І калі дзядзька Хвядос сказаў яму, каб не хваляваўся, у халоднай хаце зімаваць дзед не будзе, той, хоць і гаварун добры, змоўчаў, ні словам, а на вачах заблішчэлі слёзы... А праўда, хто яму накапае таго торфу, хто яго высушыць, прывязе? Мы з Петрыкам? Падрасці б, а то з кар'ера не відаць. Вось дзядзька Хвядос — дык гэта фігура, ужо і вада будзе на дне хлюпаць, а яму па пояс. Да самага пяску дакапаецца. Наразае торф цаглінкамі і кладзе перад сабой, насвістае, бывае, што і расказвае што цікавае нам пра вайну, а мы з Петрыкам толькі паспяваем адносіць тыя сырыя тарфінкі і класці адна каля аднае — каб падсыхалі. Праз колькі дзён тады прыбяжым на балота і перавернем іх на другі бок — няхай цяпер гэтак будуць да сонца.

— Ну што, абедаць пара, байцы? — глядзіць на нас дзядзька Хвядос, і , не дачакаўшыся канкрэтнага адказу, вылазіць з кар'ера. А што яму вылазіць: раз — і гатова, парадак. — Давайце перакусім.

Давайце. Па праўдзе кажучы, дык і смокча пад лыжачкай. А сонца яшчэ высока. Падсілкуемся, і тады зноў упражомся. Не прывыкаць. Надзейка таксама носіць торф з маткай, у іх кар'ер побач, адзін раз загледзелася на нас, пляснулася вобзем і тыцнулася прама носам у тарфіну. На той, мабыць, і адбітак твару меўся. Пабачылі б! Увесь твар чорны, як у негра, толькі вочы блішчаць. І калі я паказаў ёй язык, салупнула і яна, і тады была яшчэ больш смешнай.

Гледзячы на нас, селі абедаць і Шурмялі. Надзейка адвярнулася, не глядзіць нат у наш бок. Бач ты яе, крыўдуля такая. Таксама

харошы! Можна падумаць, што гэта я ці Петрык пiхнуў яе і яна так выпацкалася. Нават і крадком не гляне. Дзе тут які сухі і лёгенькі камячок? Зараз я пакажу ёй, як дзьмуцца. На, атрымлівай. Міма. Можна кідок паўтарыць. На гэты раз дакладна, але не па адрасе — трапіў не ў тую спіну, у якую цэліўся, а ў матчыну, і ўбачыў, як Надзейка пырснула смехам, ледзь не падаваліся ежай, а маці пагразіла ў наш бок кулаком:

— Я вам!..

Дзядзька Хвядос папракнуў:

— Не шкодначайце, хлопцы. Як маленькія.

Мы зрабілі выгляд, што тое тычыцца зусім і не нас. Яшчэ Надзейка хіхікаць — а тут яе не абскачаш — пачне: што, атрымалі! А калі б атрымалі, то табе якая справа, вяночніца? Торф насіць — не кветачкі пальчыкамі перабіраць. Зразумела цяпер, па чым фунт ліха. І не тое яшчэ будзе. Дай трохі падрасці, тады я ў кар'еры буду стаяць з рыдлёўкай замест дзядзькі Хвядоса, пабачыш, хто з нас герой, а хто і блізка не бываў. Што, атрымала? Насі, насі, Надзейка, сырыя цагліны, ды пад ногі паглядай часцей, а то зноў носам тыцнешся, уся выквацаешся, х-хі!... Чаго гэта я? А можа, ёй балюча было, а мне тут смешна. І Петрык зыркае раз-пораз на яе? Ну гэта ўжо замнога. Замест таго каб варушыцца, ён ледзьве поўзае і яшчэ не зводзіць вачэй з суседкі. Насільшчык, называецца. А табе я зараз пакажу, як не старацца, а па баках вачамі толькі вадзіць! Не тое прыпомню!

— Цыц, маладыя вераб'і! — высоўвае галаву з кар'ера дзядзька Хвядос. — Абодва малайцы. Не смяшыце людзей.

Магчыма, мы яшчэ б трохі і пасмяшылі людзей, але з'явіўся Кастусь, і дзядзьку Хвядосу ўжо было не да нас, а нам стала не да Надзейкі. Зух, а не Кастусь. Адразу:

— Вышэй нос, гвардзейцы! Як працуюць, Хвядос? Не лянуюцца?

Калі б і ленаваліся, дзядзька Хвядос нас не выдаў бы. І так зразумела, няма чаго пытацца. Ну, чуў: не лянуюцца.

— Яны малайцом.

Укусіў? Усюды гэты Кастусь нос усуне, той быццам бы і маленькі ў яго, але ўшчэміць. І ўжо зусім набраўся нахабства, пытае:

— Ну калі там нам новы трактар дадуць на арцель, старшыня?

Толькі я што надумаюся, ён тут як тут. Пра тое, што я сабраўся пасля школы на трактарыста вучыцца, пранюхаў жа во недзе — і адразу падножку. На такое толькі танкіст і здольны. А сказаў бы, што стану шафёрам, ён папытаў бы, калі будзе ў нас «палутарка». Давядзецца токарам быць ці слесарам на заводзе, а яшчэ лепш зваршчыкам — у горад яго цётка Раіса ні за што не адпусціць. Хоць там ад яго ўздыхнеш вальней. Камар назойлівы.

— Не ведаю, калі, — адказвае дзядзька Хвядос. — Сам чакаю.

— Падварушы іх, а то ні коней, лічы, ні транспарту. Я б гэты торф усім гутлянам развёз, каб трактар быў. Магу і на машыне.

Усё, усё ён можа. Бачылі такога? Гэта яшчэ трэба паглядзець на свае вочы. Дрэў у вёсцы багата. Каб хоць за вуглы хат не зачапіўся, хвалько. А то ўсё, што пабудавалі, паразварочвае, зраўнуе, ускудлаціць, як парсюк лычам мурог.

Ну скажы, скажы яшчэ што-небудзь, танкіст, прыдумай, у цябе гэта добра атрымліваецца. А мы паслухаем. Я ўжо вуха натапырыў. Так, так. Нібы пачуў мяне, гаворыць:

— Чуў, Хвядос, Лізавета прымака ўзяла?

— Не, не чуў. Адкуль прыбіўся? І хто такі?

— А старшыня павінен у першую чаргу ведаць. Перш чым да нашых баб прыбівацца, прымак у цябе дазвол даўжон браць.

— Не звяртаўся, — жартам адказвае дзядзька Хвядос.

— Май на ўвазе.

— Багата ты да мяне звяртаўся.

— То я. А што тычыцца прымака, то ён з Лазаравіч. І як ён Дняпро пераплыў, дохлы ж, адны рэбры... І носам чмыхае. Сухотачны нейкі.

— Такіх багата ходзіць.

— Багата. Пажыве трохі, пагрэецца, адкорміцца на Лізавеціных харчах — і далей падасца. Калі пасля сябе след не пакіне.

След? Таксама скажаш, танкіст. Г-гм, толькі калі падэшва як на чобатах салдацкіх — во то след, а калі прымак той прыклыпаў у лапцях, то каму ён трэба, той след? Пройдзе дождж — і ўсё зліжа як карова языком. Вось вам і след будзе. Адна назва.

— Ну добра... Я пайшоў. Сам капаю, сам нашу. Раюха з сынам, са Сцёпкам. А наконт трактара, Хвядос, падварушы, падварушы!..

— Буду старацца.

— Глядзі ж! Я табе жыцця не дам.

— Ды гэта я ведаю.

Сцёпка... Сцяпан... Я насіў торф, сачыў, каб Петрык менш паглядаў на Надзейку, не вымушаў яе пунсавець і паказваць язык, а сам пачынаў разумець, чаму Раіса назвала свайго сына Сцяпанам. Можна падумаць, што я такі ўжо і маленькі.

Калі што трэба, зразумею, не лыкам шыты. Пазней я здагадаўся і пра той след, які мог пакінуць Лізавецін прымак... Пашурупіў трохі галавой — і здагадаўся...

А вы думалі!

5. НА ПРЫЗБЕ

Яшчэ на балоце, каб не пачуў дзядзька Хвядос, я шапнуў Петрыку:

— Прыходзь увечар на Грышкаву прызбу.

— Навошта?

Ён і гэтага не ведае. Ну, як хочаш. Сядзі дома, мякеша. На прызбе ж цяпер збіраюцца не толькі дзеўкі з іскансьсім гарманістам Аркашкам, але і такім, як і мы з Петрыкам, дазволілі. А чаму так над намі злітаваліся, дык тут і грамацеем вялікім не трэба быць, каб зразумець: дзед Грышка ўсім распавёў, якія мы харошыя і амаль ужо дарослыя, а сур'ёзнасці ў нас — хоць цераз край, бо хто ж яшчэ, як не я з Петрыкам падрадзіліся старога засыпаць торфам. А прызба недарэмна ж Грышкавай завецца. Ягонай. Дык хто тут гаспадар? Які Аркашка? Глухая сцяна, тая, што глядзіць на вуліцу і не мае ніводнага акна, уся аддадзена пад гулянне. Спіць ці не спіць сам стары, калі дурэюць хлопцы і дзеўкі і рыпае гармонік, тут ніхто не ведае, аднак адно вядома дакладна: дзед Грышка вельмі ганарыцца, што збіраецца моладзь менавіта каля яго, а не дзе-небудзь. Буслы вунь гняздо каля кепскіх людзей, хціўцаў і прайдзісветаў розных не

зробяць. Так што майце на ўвазе, антыхрысты! І што яшчэ цікава, ніколі стары не выходзіць паглядзець, што робяць на ягонай прызбе маладыя гутляне, пэўна, яму і так ўсё зразумела. А можа, ён ляжыць тады на сваёй печы і маладосць успамінае, і яму ў тыя хвіліны таксама робіцца хораша і траха весялей на гэтым свеце жыць-трымацца.

Мы і раней на прызбе былі не збоку прыпёку, ведалі сабе цану, аднак іншы раз нехта са старэйшых хлопцаў мог дазволіць сабе задраць перад намі нос і паказаць, што ён тут немаведама якая шышка, любы загад аддаць — прынесці-падаць нешта, хоць бы тую круцёлку са сланечніку, і звярнуць яму галаву належала ў агародзе Лізаветы ці Варкі, бо ў тых яны заўсёды апетытна галовы звешваюць ледзь не цераз самы плот, то цяпер хай паспрабуюць падаць нам такі загад, то наткнуцца!.. Шчыт ёсць. І гэты шчыт, тое кожнаму зразумела, — дзед Грышка, наш друг і таварыш.

Зусім нядаўна на прызбе з’явіўся новы ўхажор. Размаўляе ён па-гарадскому, ад яго тхне адэкалонам, нібы ад п’яніцы гарэлкай, і курыць ён толькі «Казбек». Спярша вывудзіць з прыгожага карабка папяроску, паляпае ёю па тым Казбеку, а ў той самы час, калі ляпае, глядзіць уважліва на нас і фанабэрыста пытае:

— Как у вас здесь житуха, братва? Тихо, однако. Не в жилу как-то... С Питером нашим разве сравнишь? Ни трамваев у вас, ни метро! Скучище! Одно хорошо: картофан есть. А мне после блокады это в самый раз, однако! Врач приписал. С возрастанием, а то сразу может заворот кишек произойти. Кому не понятно, что я глаголю?

І смяецца, весела і гучна, і ўсе, нават Надзейка, паварочваюцца на блакадніка Саныча, які прыехаў з Ленінграда да цётка Варкі ад’ядацца, бо там, калі яго паслухаць, «сплошная бесхлебица».

Саныч расказвае нам пра голад, што быў у Ленінградзе, і калі яму верыць, то людзі паміралі з голаду. Нам у гэта цяжка паверыць, але ён так пераканаўча пра ўсё гэта апавядае, што нічога не застаецца, як разяўляць рот і слухаць.

— На моих глазах, братва, был случай из разряда обычных для блокады случаев, можно сказать без особых преувеличений.

Стою в очереди за хлебом. Мамку отправил домой, пусть хиляет старушка, чё в ней осталось? А я все же мужик, выдюжу.

Словы ў яго, Саныча, такія, што я не ўсе і разумею — упершыню ж чую.

— Как-никак во флотке учился до сорок первого. Там — школа, похлеще, чем в кадетке было. Н-ну да, о чем это я? Правильно, спасибо, братиши, за подсказку. И вот хлебушек получает старуха... на всю семью, однако, потому как полбуханки — это, поверьте мне, уже кое-что. И не успела она, старуха, спрятать тот хлеб, как какой-то прощелыга выхватывает его и сразу в рот. Мужики налетели. С очереди. Дубасят его, а он хлеб не отдает — на земле лежит, свернулся, и жует, жует, а его чешут со всех сторон. Тумаками и ногами. Так и не вырвали — всё проглотил. Мертвой хваткой. Не вру. Было. Да чего вам говорить-то, пройти надо... всё одно не поверите.

Мне зрабілася шкада тую бабульку, якая засталася без хлеба, бо Саныч сказаў, што ніхто з ёй не падзяліўся. «Самим мало, однако...» Пакуль грае гармонік і дзяўчынкі таўкуцца перад сцяной Грышкавай хаты, Петрык просіць ленінградца, каб ён зноў расказаў тыя блатныя вершыкі, якія ён расказваў нам учора. Дзяўчынкам нельга іх слухаць, не дараслі яшчэ, а нам — калі ласка. Мы слухаем Саныча, над вёскай вісіць месяц і свеціць так хораша, што на вуліцы светла, і блакаднік не забывае сказаць:

— Это я вам, братиши, белую ночь привез.

Ноч — і белая? Спярша мы не ведаем, што гэта за ноч такая, а калі Саныч кажа, што ў ягоным горадзе бываюць ночы, як дні, светлыя, хоць іголкі збірай, застаецца пагадзіцца: быццам не балбатун пляменнік цёткі Варкі, бо абы-хто столькі і вершыкаў не запомніць, у яго галава будзе мякінай набіта ці чым яшчэ, толькі не імі. Во, зноў дэкламуе:

И все тошнит, и голова кружится.
И мальчики нахальные в глазах.
И рад бежать, да некуда. Ужасно!
Да, жалок тот, у кого денег нет!

Не ведаю, як вам, а мне падабаецца. Трэба будзе папрасіць Саныча, каб перапісаў вершы. Спатрэбяцца. У тым жа горадзе, калі паедзем з Петрыкам на зваршчыкаў вучыцца — а гэта мы цвёрда вырашылі — то прымусім такіх, як самі, раты разявіць да вушэй. А то ж! Толькі я падумаў пра гэта, а тут зноў танец.

— Попрыгаем, братиши?

Саныч паглядзеў на нас, але мы яшчэ ніколі не скакалі, таму толькі паглядзелі на яго здзіўлена, і ленінградзец падаўся да дзяўчынак. Адразу перад Надзейкай спыніўся. Гляджу, ужо кружаць... Мне ажно млосна зрабілася. Гэта ўжо замнога! Толькі прыехаў — і давай адразу запрашаць! Таксама харошая і Надзейка, вяночніца. З першым стрэчным пайшла. Саныч пабудзе-пабудзе, ды і паедзе, а ты з кім застанешся, дзівачка? Што, можа, думаеш, ён і цябе ў Ленінград забярэ? Х-хы, ды там такіх, мусіць!.. Пачакай, пачакай, ты яшчэ пачуеш пра мяне. Нядоўга засталося. Толькі спярша трэба ўсё ж навучыцца танцаваць. Лягчэй за ўсё крыўдаваць на ленінградца альбо Надзейку, бо як я магу запрасіць яе, калі мядзведзь мядзведзем. Усё, вырашана: вучымся танцаваць. І ў тым жа горадзе гэтая навука спатрэбіцца, а то будзеш там туйбень туйбенем. А хто б гэта нас толькі навучыў? Ну, над гэтым мы яшчэ падумаем... І тады на прызбе не будзем стаяць, рукі ў кішэні, а дадзім перцу. Надзейка, можа, першая разявіць рот.

А пакуль хай пакружыць з Санычам. Не шкада. Ён чалавек добры. Толькі аслаб у сваёй блакадзе, хоць, бывае, так зарагоча, хоць вушы затуляй. Вось ад'есца ў цёткі Варкі і паедзе горад свой пазбаўляць ад рознага ламачча і друзу, што застаўся пасля бамбёжак.

Ніяк у тым Ленінградзе без нашай бульбы.

6. ЗАПАЛКІ

Хацелася нешта добрае зрабіць дзеду Грышку. Торфу яму мы завезлі ажно тры кашы — два мы, гэта значыць дзядзька Хвядос, я і Петрык... цётку Матруну можна і не лічыць: яна толькі нам

перашкаджала, адгаворвала. «Што гэта вы за дурні! Што, у яго сваякоў няма? Поўная вёска! То хай і паклапоцяцца. А дзе ж гэта бачана, каб торф раздаваць налева і направа? Што гэта вы за гаспадары такія? Раскідоны!» Чулі? Аднак варта было паглядзець на цётку дзядзьку Хвядосу сваім цвёрдым і пранізлівым позіркам, і яна ледзьве рукі не падняла ўгору — адразу здалася. Вязіце што хочаце і куды хочаце. А нам толькі гэтага і трэба. А яшчэ адзін кош перакуліў прама перад брамай старога Тамаш. Ад яго Грышка не спадзяваўся атрымаць такі падарунак, але ўсё роўна быў рады: хай хоць сам чорт пашле торф, абы было чым паліць у печы. Увесь торф мы з Петрыкам і занеслі ў хлеў. Ужо ў самым канцы паказалася Надзейка са сваёй карзінай і моўчкі таксама пачала насіць торф. Нават не папытала, ці можна. Знайшлася прынцэса! Але насі, не прагоніш жа, хоць нам і самім там не было чаго рабіць. Толькі разагналіся. Дзед Грышка спярша пахваліў нас, а потым і накарміў. Але Надзейка за стол не пайшла, заўпарцілася, а нам гэта толькі і трэба: больш самім дастанецца, бо ў старога, як заўсёды, шкрабаеш у чыгунках доўга, а нашкрабеш мала. Такі ядок, а нас жа не чакаў. Як з неба ўпалі мы і адразу за ягоны стол — гоп. Аднак наеліся. Сядзім, не хочацца дадому тупаць. Добра было мне, не ведаю, як Петрыку. Захацелася яшчэ нешта такое важнае, каб ён потым доўга ўспамінаў і ўсім хваліўся, зрабіць дзеду Грышку. Толькі што? Сядзім, думаем. Торф занеслі. Дроў у яго і так поўная дрывотня. Яшчэ нам стала цікава: калі і дзе ён іх столькі назапасіў. Быццам і не цюкаў сякерай. Мусіць, яшчэ калі была жывая бабка Антося, тады. Вады таксама яму прынеслі. У хаце сам падмяце, не вялікі пан, а то ўсё паробім, а што тады яму застанецца? Ды і калі шчыра, я не асабліва люблю драчом шкрабаць па падлозе — не мужчынская гэта справа. А яшчэ калі шчырэй, то дома я намёўся дасыта: не будзеш жа дзядзьку Хвядоса прымушаць. Па-першае, ён даўгалыгі, яму няёмка нахіляцца, а па-другое, каб не быў старшынёй, то і нахіліўся б, нічога з ім не зрабілася б.

І вось аднойчы такі выпадак надарыўся. На самай горцы ў нашай Гуце ў хаце Ерамеевых пачала працаваць крама. Самая сапраўдная.

Купляй што пажадаеш. Толькі, як жартуюць вяскоўцы, купіла няма. Няма, няма, а таўкуцца перад прылаўкам людзі. І мы таксама. Асабліва падушачкі вабяць. Смаката! Дзядзька Хвядос прыносіў, частаваў нас з Петрыкам, то ведаем. А яшчэ ў краме пахне селядцамі, цвікамі і папяросамі. Ад усяго гэтага ў носе толькі казыча. Фу-у, га! А цётка Матруна насыпае ў хустку карабкі. Сама і лічыць: адзін, два, тры, чатыры... дзесяць... пятнаццаць... дваццаць... А потым збілася, плюнула і похапкам завязала хустку вузельчыкам. Пакуль яна завязвала, у нас і нарадзілася ідэя... А што, калі ўзяць ў хустцы непрыкметна адзін карабок і аднесці дзеду Грышку? Во рады будзе ён! У яго ж якраз і дэфіцыт на запалкі, ледзь не на некалькі частак скіпае адну, да таго беражэ. Мы пераміргнуліся, і Петрык усё зразумеў, таму, калі толькі выйшлі з крамы, ён адразу ўзяў у цёткі Матруны вузельчык з запалкамі:

— Давай я панясу!

Так, пачатак зроблены. Цяпер галоўнае — ісці ззаду, аднак цётка Матруна, нібы разгадала ўсе нашы планы, падштурхоўвае Петрыка наперад, і такое ўражанне, што вядзе дамоў яго, як канваір арыштанта. Што ж зрабіць? Як выдзерці той злашчасны карабок, ды так, каб не ўбачыла цётка Матруна? Спярша думалася, што будзе ўсё лягчэй лёгкага — засунуў руку, заціснуў у кулаку карабок, і ён твой. І на табе, дзед Грышка, яго, запальвай сваю печ! Аднак — не, не ўсё так проста, як здаецца. Але ж Петрык у шапку не спаў, вылучыў усё ж момант, і я толькі паспеў убачыць краем вока, як ён засунуў карабок у сваю кішэнь. А перад самай хатай вярнуў вузельчык назад сваёй маці:

— Мы на вуліцы пабегаем.

А самі наўгрунь да дзеда Грышкі. Стары ўзяў карабок, пашамацеў ім перад вухам, а тады папытаў:

— З дазволу ўзялі ці сцібрылі? Цікава-інцярэсна... Прызнавайцеся, арлы!

Арол Петрык сказаў, каб дзед не хваляваўся, ці ж мы злодзеі якія-небудзь.

— Глядзіце ў мяне. А то з вамі можна і ў гісторыю ўліпнуць.

Дзед Грышка як у ваду глядзеў. Цётка Матруна peралічыла карабкі і выявіла прапажу. Адразу ж узняла лямант, а потым — вядомая справа! — спярша пайшоў у ход усё той жа ручнік, а потым мы вымушаны былі ісці да дзеда Грышкі і забіраць назад карабок. А куды падзенешся? Каб быў, і ўсё. Ніякіх адгаворак. Дзе хочаце бярыце. На што толькі не спасылаліся, а ёй хоць бы што. Баба, адным словам. Ды яшчэ скнара. Гэта каб у дзядзькі Хвядоса было столькі запалак, ён бы іх і лічыць не стаў — там бяры, колькі зачарпнеш. Эх! З якімі ж вачыма давялося тупаць да дзеда Грышкі — адным нам вядома. Петрык падштурхоўвае мяне наперад, я — Петрыка, так і пляцёмся. Прыйшлі, а старога і дома няма. Ажно лягчэй стала. Фу-у! Тады бачым — ідзе. Прыціхлі, чакаем. А ён, убачыўшы нас, усміхаецца:

— Што, па запалкі прыйшлі?

І адкуль ён, цікава, ведае.

— Ага, — гэта выціснуў з сябе Петрык. — Па запалкі... Матка спахапілася... Ага...

І не глядзіць на дзеда Грышку.

— То я сам аднёс іх тваёй матцы, Пятро, — сказаў стары. — І больш без дазволу старэйшых нічога не бярыце, хлопцы. Ніколі. Дамовілся?

Што нам, хіба цяжка было разам, у два галасы, гукнуць:

— Дамовіліся!

А дзед, хоць і па галаве не пагладзіў, але дужа і не журыў. Ён жа разумее, з кім мае справу. Мне і Петрыку па два разы адно і тое ж паўтараць не трэба. А з запалкамі мы што апраставалосіліся, то апраставалосіліся. Тут нічога не папішаш.

Бывае.

7. ВЯРТАЙСЯ, ДЗЯДЗЬКА МІКІТА!

«Мікіту забралі! Ноччу!» — ледзь толькі прадраў я вочы, калі пачуў, як нехта гаварыў у нашай хаце. «Мікіту забралі... Мікіту забралі...»

Прыслухаўся да голасу, а не магу зразумець, хто гэта так так рана завітаў. Пасядзеў трохі на ложку — здаецца, нарэшце прачнуўся. Патупаў у першую хату і ўбачыў за сталом дзядзьку Хвядоса з Кастусём. Гэта ён, танкіст, напіўся халоднай вады з крыніцы і асіп, таму я адразу і не пазнаў яго — голас такі, нібы на ягонай шыі вузел завязалі вяроўкай. Я сеў каля іх. Пазяхнуў. Дарослым было не да мяне.

— Каго цяпер у кузню паставім? — паглядзеў на Кастуся дзядзька Хвядос. — Там жа абы-хто не справіцца — майстрам трэба быць, як Мікіта. Падкову выкаваць ці той жа вухналь мог толькі ён. І плужок зрабіць — таксама. Бяда-а-а...

— Хоць Гіршу Моцкіна прасі! — цяпер ужо Кастусь глядзіць на дзядзьку Хвядоса, чакае, як ён ацэніць яго падказку.

— Гірша не пагодзіцца, — не адразу круціць той галавою.

— Чаму?

— У яго свая справа. Сярпы, нажы вастрыць. А ў кузні, брат, сіла трэба. Ды і хадзіць яму за чатыры вярсты кожны дзень цяжкавата будзе. Гірша ўжо стары чалавек.

Мужчыны яшчэ пэўны час думаюць, кім бы замяніць Мікіту, шкадуюць яго і спрабуюць вызначыць таго мярзотніка, які на яго данёс у органы, бо каваль і былы партызанскі камандзір іншы раз, аказваецца, мог ляпнуць сваім языком не тое, што трэба. І нават супраць Сталіна. Ды супраць Сталіна — канешне ж, мог. Я сам чуў, калі ляжаў на печы, а мужчыны спрачаліся пра палітыку і націскалі на тое, была б вайна ці не, калі б не Сталін. Вось і давысвятляліся. Мікіту забралі. Мне б, канешне, дужа хацелася паглядзець, што ўжо там за той «варанок», у якім павезлі быццам бы Мікіту. Дзядзька Хвядос так і сказаў: «У варанку, значыць, павезлі. М-да..!» Каб ведаў, што прыедзе той варанок, то мог бы ноч і не паспаць — падцікавалі б з Петрыкам. А так — праспалі. Соні!

Я адразу ўспомніў, як капалі торф на балоце, і да нас падышоў на перакур Мікіта і адразу ж паказаў на кар’ер, што быў побач і заплыў рудой вадой.

— Мой кар’ер, — паказаў ён на яго вачыма. — Мой... Немцы вунь за тымі дрэвамі... Ну колькі тут метраў? Два разы па сто — не

больш. Гэта каб у лесе з імі сустрэўся, твар у твар, можна сказаць, там прасцей... А тут куды схаваешся? Страляць не будзеш — іх багата, нас трое... І вось у гэты кар'ер я і забраўся... Галава якраз пад кустом была — нават некалькі дурніц ротам хапнуў... А яны, гады, у ягады прыехалі, і мой куст потым увесь абшманалі, і як не заўважылі, аднаму богу вядома. Паўдня прастаяў у вадзе. Добра, што дно цвёрдае было. А так усмактала б багна, і не выбраўся б. Ну а розная драбяза ўжо і паздзекавалася з мяне! Грызе, а адагнаць не магу — руку з вады выцягнуць нельга, адразу плёскат немцы пачуюць. А хлопцы сядзелі ў іншых кар'ерах — хто дзе. Іх таксама не заўважылі. Пашанцавала.

І вось цяпер Мікіту забралі. Мне адразу ўявілася кузня без яго, пустая і халодная, і я патупаў з хаты на двор, а дзядзька Хвядос і Кастусь усё яшчэ сядзелі за сталом, паклаўшы на абрус кулакі. Трэба будзе і Петрыку сказаць пра Мікіту. І дзеду Грышку. Яму нават, можа, у першую чаргу, бо будзе дрыхнуць на печы і нічога не ведаць. Так і ёсць, ляжаў на печы. Калі жыла бабка Антося, то яна дапамагала яму злазіць з яе, а цяпер, бач ты яго, сам здаровы ці хворы — злазіць. Мабілізаваўся на ўсе выпадкі жыцця.

— Іду, іду! — крэкча дзед Грышка, спаўзае на падлогу.

Не, каб папытаць, чаму так рана, што прывяло, а ён скардзіцца, што зноў лопухі трэба збіраць: занядужыў. Аднак калі мы яму расказалі пра Мікіту, ён адразу ж забыўся пра свае балячкі, глядзіць на нас шырокімі вачыма і слова вымавіць не можа. Падалося, што страціў прытомнасць. Ажно не — глыбока ўздыхнуў і адразу ж выдыхнуў:

— Не можа быць, каб Мікіту!

Можа. Мы што, хлусіць будзем? Вельмі трэба.

— І не выручыш, калі варанок забраў. Гэта вам не хухры-мухры — варанок.

Вось ад яго мы і даведаліся, што гэта такое.

— Машына чорная, як сажа, мусіць... Я, праўда, яе не бачыў...

Петрык хмыкнуў:

— Не бачыў, а нам расказваеш.

Дзед Грышка запярэчыў:

— Ты, Пецька, не яршыся. Я і Леніна не бачыў і Сталіна, а расказаць пра іх табе што хочаш раскажу. Бочку арыштантаў ажно.

Пра Сталіна лепш, дзед Грышка, не трэба. Адзін ужо расказаў, то цяпер ты нам расказваеш пра машыну, якая варанок. Ну, ну, далей.

— Там адно акенца, і тое кратамі заканапачана. Во як. Не ўцячэш. А ў кабінцы, пытаецеся? У кабінцы не, не даўжно быць там кратаў...

На тым і развіталіся.

Уся наша вёска неўзабаве ведала, што забралі ноччу Мікіту, і людзі прыходзілі да кузні, нібы на свае вочы хацелі ўпэўніцца, што не хлусня пачутае, і вельмі бедавалі, што ўсё было праўдай.

Тамаш, як заўсёды, не мог угаманіцца:

— Ты чаго гэта на мяне так глядзіш, Хвядос, як Ленін на буржуазію? Думаеш, мая работа? Не, не касавурся: мне Мікіта дарогі не перабег.

Лізавета выказала сваё меркаванне:

— Але ж нехта паклёп адправіў на Мікіту! Хто? Што гэта я пытаюся, дурная? Хапіла ж розуму папытаць. Ніхто ж не прызнаецца, хоць і нашкодзіць.

— А ты, Лізка, паварушы сваімі звілінамі, калі такая разумная! — паглядзеў на Лізку, а потым на кожнага, хто прытупаў да кузні, Тамаш. — Не здагадваешся, пра што я?

— Не. Адкуль мне, бабе?..

— То я напраўлю думкі... Дзе прымак твой? Уцёк?

Лізка , пачуўшы пра прымака, зарагатала:

— Ці бачыў ён Мікіту твайго хоць у вочы? Скажаш, Тамаш! Прымаку адно трэба было... І гуляй, Лізавета! Мой прымак адну і тую ж кашу есці не прывык. Так што на прымака не зварочвай. Час будзе, Тамаш, і ўсё выясніцца.

— Гляньце, і яна, Лізавета, глядзіць на мяне так, як і Хвядос! Цьфу! — Тамаш плюнуў і пайшоў ад кузні, а траха пратупаўшы, павярнуўся і гучна сказаў: — Біце вошы на сваёй спіне, разумнікі! Во так!..

Як біць тыя вошы, ён не растлумачыў, і як можна было іх церабіць на сваёй спіне самому — таксама. Глупствы Тамашовы. Не атрымаецца на сваёй спіне... Ніяк. А ўслед за Тамашом і астатнія пачалі разыходзіцца.

Я тупаў да хаты і думаў: як там Мікіта? Што ён робіць у турме? Яго, відаць, і кормяць там абы-чым. Дзед жа Грышка ўсё ведае: «Салому даюць, а як вы думалі. Не булкі ж!» Як гэта — чалавеку есці салому, я не мог нават уявіць. Ды і дзе яны той саломы набяруцца на ўсіх, каго варанкі забіраюць? Не толькі ж у нас яны паездзілі, аднак і ў суседніх вёсках пашасталі — каля кузні наслухаўся, то ведаю.

Увечар, як класціся спаць, дзядзька Хвядос сказаў:

— Адпусцяць Мікіту. Калі такога чалавека трымаць за кратамі, то хто ж аднаўляць краіну будзе? Вунь работы колькі! Гарады ў руінах ляжаць...

Ён на хвіліну замоўк, уздыхнуў і паглядзеў прама мне ў вочы:

— А можа яны, Колька, такіх людзей і забіраюць з вёсак, каб краіну аднаўляць? Га? Каб гарады, што ў руінах?.. Калгасы бабы выцягнуць. Гарады трэба ў першую чаргу... Можа такое быць, Колька? Бясплатна ж. За паліўку.

— Не ведаю, — пацiснуў я плячыма і паабяцаў папытаць заўтра на ўроку ў школе: настаўніца ж чытае газету і кніжкі.

Аднак дзядзька Хвядос мне запярэчыў:

— Не трэба. Пра гэта — не трэба. Ні-ні. Жыццё пакажа. Аднак я думаю, што Мікіта ўсё ж вернецца. Быць не павінна, каб не вярнуўся. Там разбяруцца...

Мне таксама вельмі хацелася, каб ён вярнуўся і каб можна было хутчэй паляцець у кузню і любавацца не толькі снапамі іскрынак, якімі дыхае горан, але і назіраць, як прама пры табе выкоўвае нешта мудрагелістае дзядзька — бы ў казцы нейкай...

Вяртайся хутчэй, дзядзька Мікіта!

8. ГІРША ПРЫЕХАЎ

Гірша Моцкін — маленькі худы яўрэй з Журавіч, няголены, таму на ягоным твары маршчыны бачны толькі на лбе. Ён прыехаў на веласіпедзе, які выйграў па латарэйным білеце. Пра той выйгрыш усюды, куды ні завернеш, размовы ходзяць і выклікаюць смех.

Нібыта ездзіў Моцкін у горад, каб купіць каніфолі, волава, напільнік новы і яшчэ нешта, а на базары яму прыспічыла. Калі прыспічыць, то вядома, куды бягуць людзі. І вось там, у прыбіральні, Гірша ўбачыў той латарэйны білет, які скарыстаў нейкі недарэка раней, чым яго праверыў... А Гірша Моцкін не быў бы Гіршам Моцкіным, каб даў дабру прапасці. Таму латарэя ляжала неўзабаве ў яго дома, а калі на раённую бібліятэку ці куды там прыйшла газета з табліцай розыгрышу, то на той туалетны білет і выпаў веласіпед. Пра гэта ведалі ўсе, ад малога да вялікага, бо ўладальнік такога шыкоўнага ровара і не ўтойваў, якім чынам той аказаўся ў яго.

Прыйсці паглядзець на веласіпед прыклыпаў нават дзед Грышка. Аціаніў.

— У мяне, мусіць, ногі кароткія, а то б дастаў да педалёў, — сказаў ён, як заўсёды, перад гэтым паправіўшы на галаве сваю аблезлую шапку. — Хаця і рэч добрая, а на калёсах лепей ехаць: круціць педалямі не трэба, асабліва калі дыхалка слабая — як у мяне. Сядзі сабе ды едзь. Хочаш, можаш варон лічыць. Цікава пасачыць, як Гірша Моцкін паедзе? Ці ўмее, анціхрыст? Мне здаецца, ён яго коціць, побач ідзе, а за руль трымаецца для праформы... быццам ехаў-ехаў — ды толькі што злез. Хоць сярпы зубрыць спраўна. А навесці серп складаней, чым педалі круціць, тым больш такому дохламу, як ён.

Абедаў Гірша Моцкін у нас. Са свайго вузельчыка выклаў на стол кавалак кілбаскі, крышачку большы кавалачак хлеба з той жа торбачкі, а за боршч, які наліў яму ў міску дзядзька Хвядос, падзякаваў:

— А то гарачага рэдка ем. Не ўдаецца. Ваўка ногі кормяць. Работа такая, брат Хвядос. Ну а ты скажы мне, хто яшчэ можа так працаваць, не ведаючы дня і ночы, акрамя дурнога Гіршы! Толькі Гірша Моцкін, толькі ён! І мне гэта трэба? Мог бы жыць спакойна, у вус не дзьмуць пры маіх патрэбах, не п'ю і не куру, а я во па вёсках, галаву задраўшы, катаюся. Цяпер, праўда веласіпед, то лягчэй.

— І ты праўда яго выйграў, Гірша? — улучыўшы момант, папытаў дзядзька Хвядос. — А то людзі тут гавораць такое...

— Людзі табе, брат Хвядос, праўду гавораць пра Гіршу Моцкіна. Вер людзям, і ты не будзеш мець ніякіх клопатаў. А гэта мне Бог падаслаў той веласіпед, дурному Гіршу Моцкіну, каб рабіў, як вол, за капейкі, на якія я не магу з'ездзіць да брата Яшкі ў Рыгу. О, Рыга! Ты быў, Хвядос, у Рызе?

— Не, не давялося.

— І я не быў. І вось я катаюся цяпер на веласіпедзе. Не сядзіцца мне каля сваёй Бэлы, дурному Моцкіну, дык я шаркаю напілкам ды посуд рамантую. А за кузню, брат Хвядос, дзякуй. Не трэба мне цягнуць у Журавічы нічога, а гэта ж вага, я табе скажу — не жартачкі, калі ўсё на руль павесіць сваё хадзяйства, тады цягне лісапед мой у адзін бок, хоць ты што яму. То ў кузні і папрацую. І за тое, што на начлег пусціў мяне, брат Хвядос, дзякуй табе не толькі ад мяне, але і ад маёй Бэлы.

Як гэта яго Бэла паспела перадаць тое «дзякуй», калі яна яшчэ нічога і не ведае пра ўсё, аб чым гаварылі за сталом дзядзька Хвядос і Гірша Моцкін. «А начуй у мяне, каб дамоў не ездзіць, бо паспееш больш зрабіць: не трэба час на дарогу траціць», — сказаў вось толькі што яму дзядзька Хвядос. І адразу ж — «дзякуй» табе ад маёй Бэлы. На хаду хлусіць і вокам не міргне!

А потым Гірша паглядзеў на мяне і папытаў:

— Паказвай, дзе ў вас тут комін?

— Вэн, — кіўнуў я.

— Вэн, — перадражніў мяне Гірша.

— А нашто ён вам?

— Буду званіць у Журавічы сваёй Бэле, каб не хвалявалася. Каб не шукала дурнога Гіршу Моцкіна. А ты што, не ведаеш, як у комін можна званіць?

— Не-а, — шчыра прызнаўся я і адразу зразумеў, што дарэмна прызнаўся, бо ён, хутчэй за ўсё, жартуе, а што гэта так, я здагадаўся па тым, як усміхнуўся дзядзька Хвядос.

Гірша ж падышоў да печы, задраў галаву ў комін, і загаварыў, нібы ў нейкую бочку:

— Ты чуеш мяне там, Бэла? Яна чуе, яна ў мяне баба разумная, хоць і з Гіршам Моцкіным жыве. Сёння на мяне вячэру не рыхтуй,

я буду ў Гуце ў добрых людзей. Як зразумела? Выдатна. Тады да сустрэчы! Твой дурны Моцкін.

Гірша Моцкін паказаў нам свой твар, і я пырснуў смехам: ён выпацкаў лоб і вушы, быў падобны да чорта, якога малююць у кніжках, але калі заўсміхаўся, то і нічога быццам, ідзе яму такі выгляд: рабочы чалавек — нічога не скажаш. Дзядзька Хвядос усё ж падказаў Гіршу, каб памыўся.

Даведаўшыся, што ў нас будзе начаваць Гірша Моцкін, вечарам у хату набілася шмат вяскоўцаў. Як жа ўпусціць такі момант — чалавек з мястэчка, ды не абы-хто, а сам Гірша, пра якога не ведае толькі той, хто яшчэ не нарадзіўся. І не скарыстаць такую магчымасць — вялікі грэх. Нават Тамаш прытупаў.

— У нас тут ні радзіваў... — завёў ён сваю старую пласцінку.

Аднак яго абарваў адразу ж дзядзька Хвядос:

— Чаму ж, радыё ёсць. У новага настаўніка. На батарэйках.

— З ім я яшчэ дружбы не завёў, — пагадзіўся Тамаш. — Гусь свінні не таварыш. У яго сваё вяселле, у нас сваё. Дык я і кажу: у нас тут ні радзіваў, ні газетаў...

— І газеты выпісваем... Мікітаву «Звязду» мне паштарка аддае. Можаце браць, чытаць.

— Можна падумаць, што я чытаць умею? Без акуляраў.

Нарэшце далі слова Гіршу Моцкіну, і ён расказваў, што новага ў Журавічах.

— Якаў Струкаў паехаў у Ленінград, дзе ў яго была да вайны кварцера, а прыехаў, а там ужо новыя людзі жывуць. Пахадзіў-пахадзіў ён па горадзе, ды ні з чым і вярнуўся да мацеры. Чужым стаў для яго Ленінград. Цяпер жыве не ў гарадской кварцеры, дзе круцьверць — і вада пацякла з кранціка, а ў такой, як і дурны Гірша Моцкін.

Калі ён загаварыў пра Ленінград, я ўспомніў Саныча, які ўжо паехаў дадому і сказаў неяк нам з Петрыкам, каб прыязджалі, толькі прасіў напісаць, і ён тады сустрэне на вакзале і дапаможа паступіць у любую школу фабрычна-заводскага навучання. Пакінуў нават адрас. Аднак, пакуль яшчэ ехаць, трэба не адзін пуд солі з’есці. А каб не гэты пуд, мы б хоць і сёння.

— Натансона які сабака не ведаў, не кажучы ўжо пра нас, людзей, — працягваў далей Гірша Моцкін. — Боты шыў лепш, чым у Крамлі для Сталіна... Прабач, госпадзі, дурному Моцкіну, не хацеў я ўспамінаць Крэмль і Сталіна, але што ты возьмеш з дурнога Моцкіна, акрамя аналізаў? То сын яго, Барыс, у Амерыцы жыве. Яго тады людзі схавалі, калі яўрэяў немец расстрэльваў у сасонніку. Мог бы і Натансон уцалець, каб уцёк, як уцёк я. Не, кажа, не можа быць, каб нас немец неўзлюбіў, мы ж яму нічога не зрабілі кепскага. А калі надумаўся бегчы, то было ўжо позна.

— Гады! — сказаў нехта.

— Не курыце, людзі добрыя, а то ў Гіршы Моцкіна ўсе лёгкія атручаны каніфолем і кузняй, далібог.

Глядзі ты, паслухаліся. Нават Тамаш, на што ўжо неслух, і той прыціснуў у гільзе з-пад зенітнага снарада акурак. Праўда ж, не прадыхнуць. У Гіршы Моцкіна такія фокусы не пройдуць. А то ж: расказвай ім, твары добрае, і за гэта яшчэ нюхай смуродны самасад. Не, не атрымаецца.

— Якраз Восіпу пашыў ён боты. Ведаеце Восіпа.. Той і кажа: «Колькі табе, Натансон, за работу грошай? Гавары, не саромся. За такія боты не шкада». А Натансон і слязы нават не ўраніў, такі мужны чалавек быў, і адказвае: «Грошай мне, брат Восіп, не трэба тваіх аніякіх, а калі нашу сям'ю немец расстраляе, то закапаеш... і будзем у разліку. Такая мая просьба». І неўзабаве Восіп выканаў просьбу беднага Натансона. Дзе цяпер яго душа, гаротніка? І няхай хто паспрабуе пашыць лепшыя боты, чым шыў іх бедны Натансон! Няма такога ўмельца. І няскора будзе.

— Няма, гэта ты, Гірша, праўду кажаш, — пагадзіўся Тамаш.

У тую ноч я доўга не мог заснуць. Чамусьці думалася і думалася пра Натансона, які шыў цудоўныя боты, і хоць ніводнага разу я не бачыў яго, аднак перад вачыма стаяў такі ж зарослы шчэццю яўрэй, як Гірша Моцкін, толькі без сажы на лбе і вушах, бо ён, відаць, не быў жартаўніком і не званіў сваёй жонцы ў комін...

9. ПРЫВІТАННЕ, ПЯХОТА!..

Кастусь жыў шумна, навідавоку. Калі ён каго клікаў, то далёка было чуваць: яго голас каціўся рэхам, як хваля. Калі смяяўся — таксама роўных не было. І борацца мастак. Мікіта казаў, каб быў ён маладзейшым, то паклаў бы яго на лапаткі — і рабіць нечага. А так — даруйце: не той узрост. Калі рабіў нешта — паспрабуй паспей за ім. І ўсюды з жартамі, прыпеўкамі. Ведама ж, гарманіст. Я разумеў, што вясковыя жанчыны зайздросцілі Раісе, хіба ж не відаць. Заставалася радавацца за яе і мне, бо дзядзькі Сцяпана з вайны ўжо не будзе — пахавальная, значыць, не хлусіла: загінуў... А маленькі Сцяпанка яшчэ ляжыць у люльцы і толькі лыпае вачыма, а мне нават адзін раз усміхнуўся і памахаў маленькай рукой, нібыта павітаўся. Я забег да цёткі Раісы, калі, вядома ж, не было ў хаце танкіста. Захацелася маленькага Сцёпку пабачыць. Не ведаю, чаму, але ў нас з танкістам па-ранейшаму не было дружбы, і я стараўся менш сутыкацца з ім твар у твар: калі ўзяў Раісу ў жонкі, то хай асабліва не зазнаецца. Гэта яму пашанцавала, што я пазней нарадзіўся, а то б тады паглядзелі, хто каго. Што тут незразумелага!

А неяк Раіса папрасіла мяне, каб я з'ездзіў з Кастусём на балота і дапамог яму прывезці дроў. Яшчэ і папытала строга так і нават, як падалося мне, крыху здзекліва ці што: «Зможаш? Ці дзядзька Хвядос не адпусціць?» Гэта толькі такая жанчына, як Раіса, можа апусціцца да таго, каб папытаць, адпусціць мяне на балота дзядзька Хвядос ці не. Ды яшчэ цётка Матруна. Тая дык і зусім кроку не дае ступіць самастойна. Два боты — пара. А хто яму, калі на тое пайшло, дзядзьку Хвядосу, у лесе цэлы арсенал зброі перадаў? Не сам жа з неба той зваліўся. А калі мы зброю шукалі, то мяне з Петрыкам ніхто за руку не вадзіў. Трэба ж дадумацца: а ці адпусціць дзядзька! Ды яшчэ з танкістам, які мне і нялюбы чамусьці.... ды вядома ж — чаму. І я паабяцаў Раісе, што дапамагу прывезці дроў, а то Сцяпанку зімой холадна будзе, яна падзякавала, а назаўтра за мной заехаў Кастусь на калёсах, паляпаў у шыбу:

— Пад'ём, пяхота!

Калі ўжо сам танкіст, то ўсе астатнія для яго, бач ты, пяхота. Гэта мы яшчэ паглядзім. Можа мяне і зусім на флот возьмуць служыць. Ці ў лётчыкі. Ды і мог бы не ляпаць у шыбу, бо калёсы так тарахцелі, што толькі глухі не здагадаецца, хто сядзіць на іх і паганяе каня. Танкіст, канешне ж! Ён танк не інакш пераблытаў з калёсамі.

Пакуль ехалі, Кастусь мумкаў пад нос франтавыя песні і хваліўся, як падбіў варожы танк, а каб не быў кантужаны, то было б тое самае і з іншымі танкамі, што траплялiся б на яго баявым шляху. Вось так. Ні больш ні менш.

— Я механік-вадзіцель, Колька! Гэта табе не абы-хто, а другі чалавек у экіпажы, пасля камандзіра.

Забыў папытаць я ў яго, колькі чалавек усяго ў тым танку экіпаж, мо тры, то няхітра другім быць, і я б змог. Хацеў зрабіць гэта пазней, калі будзем вяртацца назад з дрывамі, аднак тое, што адбылося, перавярнула ўсё ўверх дагары нагамі, і, падалося, на ўсё балота ўпала неба... знянацку і раптоўна абрынулася, я адзічэла крычаў, бегаў вакол Кастуся і не ведаў, што мне рабіць. Ён неяк дзіўна глядзеў на мяне, быў увесь у крыві, твар і адзенне пасечаны асколкамі, глядзеў і не тое скрывіўся ад болю, не тое ад таго, што не мог і сам зразумець, што з ім адбылося. І быццам пытаўся ў мяне: Колька, дык што гэта? А з жыватаываліся ўсе вантробы і, як гэта я раней не ўбачыў, ляжаць у яго на каленях, і пара з іх ідзе... як дым. Я ўтаптаў, не помню як, вантробы назад, дапамог нарэшце беднаму танкісту ўзабрацца на калёсы, легчы і так паганяў каня шпарка, з усіх капытоў, што той неўзабаве стаў мокры — бы ў лазні пабываў... Але паехаў я не ў вёску, а ў мястэчка — у бальніцу. І як дадумаўся да такога, і сам не магу зразумець. Потым дзядзька Хвядос пахваліў мяне:

— Малайчына, што здагадаўся... Калі б яшчэ колькі хвілін, казаў доктар, магчыма, і не было б Кастуся. Добра, што ты не дамоў яго, а адразу ў бальніцу... Кемлівы, аднак. Хвалю. Ну а цяпер раскажы ўсё, як было.

А што тут расказваць? Сякануў Кастусь па кусце сякерай з усяго размаху — і грымнуў выбух, скалануў наваколле...

— Значыць, міна... — здагадаўся дзядзька Хвядос. — Наша ці нямецкая — цяпер ужо ўсё роўна, аднак танкіста шкада: на

вайне ўцалеў, а дома, у мірны час, не ўбярогся. Лёс такі, значыць, у чалавека. Скалечыла хлапца міна. Пальцы паадрывала. Твар знявечыла. Жывот распарола. Але жыць будзе.

Не помню, колькі часу мінула, калі мы з танкістам на балота па дровы ездзілі, аднак Раіса сказала, што ўчора хадзіла да Кастуся і ён перадае мне прывітанне. Выкарабкаўся, адкараскаўся ад смерці. Жывучы Кастусь, нічога не скажаш, бо, як успомню, які быў адразу пасля выбуху, мне і сёння робіцца жудасна, і застаецца толькі здзіўляцца, што дактары змаглі выратаваць яго. А калі ён такі жывучы, то і добра: будзе і ў нашай Гуце свой гарманіст, не горшы за ісканскага Аркашку. Абяцаў жа граць на Грышкавай прызбе. «Вось толькі Сцёпка падрасце!» Можа, і мне збегаць да яго? З Петрыкам? Танкісту весялей будзе. Лекі лекамі, але і мы нешта значым. Дзядзька Хвядос даведаўся, што мы пойдзем праведаць Кастуся, і таксама ўвязаўся за намі. Яшчэ і напомніў:

— Не забудзьцеся ж, жэўжыкі, мяне.

— Не забудзем, — паабяцаў я, а самому радасна зрабілася: яшчэ больш абрадуецца, канешне ж, танкіст, калі ўсіх нас ён убачыць.

Дзед Грышка пашкадаваў, што не даклыпае да бальніцы, аднак прывітанне перадаў.

Без дзеда Грышкі ў нашай Гуце, здаецца, нічога не бывае.

Доктар дазволіў прайсці ў палату. Кастусь, як толькі ўбачыў нас, пастараўся ўсміхнуцца:

— Прывітанне, пяхота...

Каб ён не нагадаў нам пра пяхоту, я б ні за што не паверыў, што пад бялюткай коўдрай ляжыць танксіт. Уся галава забінтавана, толькі вочы ды рот...

Не адразу адказаў на прывітанне яму і дзядзька Хвядос — таксама, відаць, думаў: Кастусь гэта ці хто?

Праклятая міна!

А мне яшчэ падумалася, толькі я пра гэта нікому не сказаў: за такога Кастуся, які ляжаў на бальнічным ложку, Раіса ніколі б замуж не пайшла.

Ад гэтага мне яшчэ больш зрабілася яго шкада.

І не толькі, відаць, мне...

10. ДВА ТРАФЕІ

Дзед Грышка касіў у канцы агарода траву, і ў той самы час каля нашай хаты з'явіўся ягоны сын Пятро. У такой жа форме, у якой прыйшоў тады з вайны дзядзька Хвядос, у адной руцэ ён трымаў туга набіты рэчавы мяшок, а ў другой пісклявы зграбны скрутачак — нёс дзіця. Дзед Грышка яшчэ даўно хваліўся: «Мой Пецька без трафея дамоў не вернецца. Ён такі. Разумець трэба». Вось мы з Петрыкам і разумеем: маленькая і худзенькая жанчына, што ідзе побач з Пятром і раз-пораз заглядвае, не прыпыняючы хады, у той скрутачак, нешта папраўляе там і гаворыць немаўляці, — гэта асноўны трафей. А што ў скрутку пісклявае — другі. Так што дзед Грышка пралічыўся — не з адным трафеем вяртаецца з вайны сын, а з двума. І мы, толькі ўбачыўшы Пятра і ягоныя трафеі, шуганулі напрасткі праз агароды, каб паведаміць старому, што нарэшце ён дачакаўся. Дзед Грышка выслухаў нас, а тады спакойна, нібыта кожны дзень такое бывае ў яго, сказаў, уторкнуўшы з усяго размаху кассё у дол:

— І дакасіць не дадуць, чэрці!..

А сам, забыўшыся пра нас, похапкам пачыкільгаў на свой двор, забег у хату і пачаў расстаўляць табурэткі, хоць тыя стаялі, а не ляжалі, змахнуў хлебныя крошкі са стала ў шурпатую жменю і адразу ж пракаўтнуў іх, а тады паглядзеў на нас і гыркнуў:

— А вы чаго раты паразяўлялі і не дапамагаеце? Варушыцеся, маць вашу!..

А што яму дапамагаць — не кажа: зусім прапалі словы ў старога. Анямеў ад навіны. Ды і позна дапамагаць: Пятро з трафеямі ўжо на двары, праплыў перад акном. Дзед Грышка выпраміўся перад сынам, не дыхае і вокам не міргне. А Пятро грымнуў на ўсю хату:

— Бацька-а!

Паклаў скрутачак на ложак і зграб дзеда Грышку, заціснуў у абдымках, і на вачах абодвух мы бачым слёзы. Наглядзеліся мы слёз, гэтым нас не здзівіш.

— Вярнуўся, бацька...

— Касіў я... каса там... хлапцы, прынясіце... ага... — шаптаў дзед Грышка і шморгаў носам. — Трава лезе на агарод, каб яе пранцы... Ну дык што ж мы стаім? Знаём з Зінкай.

Можна падумаць, што мы адразу ж і кінуліся за касой. Каму яна трэба сёння, каса тая? Не кожны дзень з вайны прыходзяць землякі, і нам карціць паглядзець на ордэны і медалі, што трэнькаюць на грудзях Пятра. Не менш — і на Зінку, пра якую дзед Грышка вушы ўсім пратрубіў. Дробненькая, нібы дзяўчо. Надзейка і тое вышэйшая . Але больш за ўсё нам хочацца зазірнуць у той скрутачак, які ў хаце супакоіўся, маўчыць і толькі зрэдчас варушыцца.

— Не маглі раней прыехаць, — тлумачыць Пятро і глядзіць на скрутачак. — Зінка дачку нарадзіла. Таму ў горадзе пажылі крыху, у яе маці. Так што не крыўдуй за затрымку — такая сітуацыя, што не атрымлівалася. І раджаць трэба, і ехаць да цябе — у адзін час усё... супала так.

— Ты думаеш , я тут прапаў бы, — дзед Грышка казырыцца, паказаў вачыма на нас. — Хлапцы вось, калі трэба, і вады прынясуць, і торфам забяспечылі. І так пасядзяць у хаце са мной. Пра жыццё пагамонім. А як жа. Іншы раз папрашу, каб і пісьмо ад цябе прачыталі. Прачытаюць. Па першым закліку.

Я спалохаўся: а калі ён успомніць яшчэ пра запалкі? Во будзе сараматы перад салдатам — на ўвесь белы свет. Але добра, што дзед Грышка прамаўчаў. Ці ў яго памяці няма, ці не пажадаў нас выдаваць. Хоць, калі разабрацца, мы ж для яго стараліся. Адным словам, малайчына.

Пятро ж пахваліў нас, а тады пачаставаў цукеркамі і даў па камяку цукру. Цукеркі мы з’елі адразу , а цукар рашылі аднесці дамоў — будзе цяпер з чым чай піць. Калі патроху адкусваць — надоўга хопіць.

І яшчэ Пятро даў нам вялікую бліскучую капейку, на якую, сказаў, што хочаце, тое і бярыце ў краме.

Неўзабаве ў хату набілася багата людзей. Лізавета, канешне ж, першая прыбегла, за ёй Варка, а тады прыйшлі і мужчыны, сярод іх быў Тамаш. Ён абняў Пятра і заплакаў. Нічога не сказаў. А Лізавета

прыгадала бабку Антосю і пашкадавала, што тая не дажыла да гэтага шчаслівага дня. Во рада была б. Мы гэта і самі ведаем. Але гаворыць і няхай гаворыць. Нешта ж трэба, мусіць, ім і гаварыць, цёткам ды дзядзькам. Не ўвесь жа час плакаць. Хопіць, наплакаліся.

Увечар на Грышкавай прызбе зноў граў гармонік, а нас не выганіш з хаты. На прызбе нам не было сёння чаго рабіць: мы важна сядзелі за сталом нароўні з дарослымі, нават бліжэй, чым хто, да дзеда Грышкі і Пятра, і слухалі розныя байкі пра вайну. Я толькі разы два паказаўся на танцульках — няхай бачаць, дзе мы з Петрыкам. І заслужана. Як торф заносіць у хлеў дзеда Грышкі ахвотнікаў не было, то няхай цяпер хоць паглядзяць, што з гэтага атрымалася. Надзейка таксама дапамагала, аднак яна не пойдзе ў хату. Сарамлівая. Яе справа. А на мяне ўсё ж паглядае. Крадком. А потым адразу хавае вочы. Зайздросціць, каму тут не зразумела. Мне і Петрыку сёння ўсе зайздросцяць. І чакаюць, калі мы нарэшце назусім, а не будзем шмыгаць туды-сюды, выйдзем на прызбу, бо без нас і танцы не танцы. Цяпер, калі паехаў у Ленінград Саныч, паступілі вучыцца на гарадскія прафесіі некаторыя нашы хлопцы, то мы тут галоўныя танцоры.

Танцулькі пачакаюць. Трэба пасядзець за сталом і паслухаць, што будзе ў нашай Гуце заўтра і паслязаўтра, калі вернецца дзядзька Мікіта і прывязуць на кані Кастуся з бальніцы. За Кастусём мы таксама паедзем. Абавязкова. Не прапусціць бы. Заадно і ў сталоўцы падсілкуемся. Ніколі не елі мы ў гарадской сталоўцы, а там, кажуць, смачна падаюць. Каша — пальчыкі абліжаш. Нават катлеты і смажаныя кілбаскі ёсць. Папытайце, калі не верыце, у дзеда Грышкі. Ён, калі быў маладзейшым, часта бегаў у мястэчка — баба Антося думала, што ён знайшоў для сябе там новую цётку, а дзед — нырк у сталоўку. Сам расказваў. Праўда, браў і куфаль піва. Піва нам не трэба. Ну яго. Нам добра будзе каша, а калі хопіць той капейкі, то катлеты і кілбаскі таксама не зашкодзяць.

А цяпер дарослыя спрачаюцца, хто б мог выдаць Мікіту, і чамусьці ўсе падтрымліваюць Тамаша, што гэта нашкодзіў Лізавецін прымак, і калі раней цётка абараняла яго, то цяпер маўчыць. Як вады

ў рот набрала. Нехта паказваў і ўбок Гіршы Моцкіна. Маўляў, той нездарма абжыў кузню — ён гэтага толькі і дабіваўся, каб прагнаць з яе каваля. Вось і наплявузгаў.

Дзядзька Хвядос заступіўся за Гіршу Моцкіна, сказаў, што трэба пачакаць крыху, а там стане ўсё на сваё месца: высветліцца...

Пачакаем і мы. Нам няма куды спяшацца. Асабліва калі ў школу толькі.

У школу мы любім хадзіць. Там можна не толькі нешта цікавае даведацца, а спадцішка тузануць за касу і Надзейку...

11. ЭПІЛОГ

Дзядзька Хвядос гладзіў печ рукой пяшчотна і з замілаваннем і гаварыў ёй, як жывы жывому:

— Ты, печ, жанчына. І табе, бачу, сумна адной. Пагаварыць няма з кім, языкамі памянціць — ну а як жа: жыццё ёсць жыццё, тут ні ўбавіць, ні прыбавіць. Заўтра я табе жанчыну прывяду, Моцяй зваць. Будзеце разам і варыць, і на чарэні грэць нас, мужчын. Мужчын таксама прыбавіцца. Ты помніш Петрыка добра. Як жа. Свой чалавек Петрык. Так што, печ, з заўтрашняга дня табе весялей будзе. І нам усім, заўваж. Раніцай запражом каня, і прывязём гаспадыню з усім яе няхітрым скарбам у нашу хату. Адабраеш мяне, печ? За разуменне дзякуй табе. Дзякуй.

Мне пачулася, нібы печ адказала дзядзьку Хвядосу...

Назаўтра мы з Петрыкам перавезлі ўсе яго рэчы, а цётка Матруна прыйшла сама. Топчацца па хаце, праўда, без ручніка на плячы, бадзяецца з кутка ў кут, быццам месца сабе не знаходзіць, і ці тое ад радасці, ці тое ад чаго — плача. Плачаш, дык плач: дзядзьку Хвядосу няма калі яе супакойваць, на ім увесь калгас, ды трэба і новага дырэктара адвесці ў Петрыкаву хату — ён будзе жыць там. Петрыку пашанцавала, нічога не скажаш: іншы раз ён можа і забегчы ў сваю хату, быццам нешта забыўся там, а заадно і новаму дырэктару лішні раз паказацца на вочы, таму можа нават выбіцца і ў выдатнікі.

Заўтра трэба ехаць за Кастусём у мястэчка, а ў нас бяда стрэслася: Лізавецін сабака Шарык праглынуў, забаўляючыся, нашу вялікую капейку, за якую мы збіраліся паабедаць у сталоўцы, і мы прывязалі Шарыка на сваім двары. Ці паявіцца на свет божы капейка да раніцы? Не вытрасеш жа яе з Шарыка. Сабака спярша скуголіў, рваўся да брамы, аднак супакоіўся — змірыўся са сваім лёсам. Так яму і трэба. Не будзе глытаць чужыя капейкі. Пакуль не вернеш нам Пятроў падарунак, сядзі на ланцугу. Можа, паразумнееш. Не хапала яшчэ, каб згубіў дзе-небудзь нашу капейку пасярод вуліцы ці ў лесе. Усюды ж шастае.

Сядзець, Шарык. І не чырыкаць.

Мы таксама сядзім на двары і чакаем. А то наляціць якая сарока на бліскучае, і пішы тады прапала.

А нам вельмі хацелася гарадской кашы.

З акрайцам белага хлеба.

ВЯТРАК — ПТУШКА ВОЛЬНАЯ

1. ШТО ЦЁТКА НЕМЦАМ ПАКАЗАЛА

Прапаў у цёткі Аксінні певень. І куды падзеўся, небарака? Толькі ж швэндаў па двары сярод курэй, і — няма.

— Пеця, Пеця! — нібы нейкага хлапчука, клікала курынага кавалера старая. — Ну дзе ты, голуб мой? Хадзем дамоў, калі жыць хочаш, дурань ты непрыкаяны! Ці чуеш? Пачуеш, ды позна будзе. Адны костачкі застануцца. Вунь яны, бач — панаехалі! Злопаюць — і вокам не міргнеш! Як ніколі іх не кармілі. Бы з галоднага краю. Ага! Ну дзе ж ён? Цы-ы-п-цып-цып!..

Старая і на гародчык зазірнула, і пад паветку: няма, як скрозь зямлю праваліўся курыны кавалер. Тады Аксіння шпарка, нібы падганяў яе хто дубцом, выбегла на вуліцу, сустрэла там суседскага хлапчука Юраську, і, хаўкаючы ротам, шмарганула за рукаў:

— Юр! Га, Юр! Ты пеўня майго не бачыў?

Адкуль яму, Юраську, бачыць таго пеўня? Хіба ж да птушкі цяпер, калі немцы ў вёсцы. Самыя сапраўдныя — пра якіх гаварылі па «талерцы» каля канторы калгаса, што напалі на наш Саюз. І нядаўна, здаецца, напалі, а ўжо ў Хатоўні аб’явіліся, ні ў каго не папытаўшы. Шустрыя, аднак. І адкуль бяруцца такія нахабнікі? Юраська паназіраў трохі за няпрошанымі гасцямі з-за плота, ды адразу ж і да хаты — бяжком, не азіраючыся: ну іх, немцаў тых! Расхаджваюць, гергочуць, пагражаюць. Што да чаго! «Можа, і певень цёткі Аксінні цяпер недзе ў іх? Бач, пазакасвалі рукавы... валасатыя рукі, нічога не скажаш: такія і цапнуць могуць што хочаш, за імі вока ды вока трэба». Але ж цётцы Аксінні адказаў, асабліва не разважаючы — тут не да філасофіі:

— Не бачыў. Трэба мне ён...

А потым паглядзеў на старую, і яму чамусьці зрабілася шкада яе, параіў хаваць курэй падалей ад немцаў, бо тыя, кажуць, дужа іх любяць — і смажаных, і ў чарапках з бульбай.

— Толькі падавай, — Юраська ажно прыцмокнуў языком, бо так, палічыў хлопчык, больш пераканае Аксінню, дакажа нарэшце ёй, хто такія немцы. — А таму хавай астатніх курэй, цётка. З’ядуць.

— Ды з’ядуць, каб яны лопнулі! — пагадзілася Аксіння, хоць і сама не горш за хлапчука ўсё ведала. — Ды сажруць, каб ім затлуміла! Во ўжо ненасытныя! Во ўжо не напруцца!.. І не падавяцца ж!..

А Юраська прыгадаў, бы капнуў газы ў полымя:

— Без разбору, цётка Аксіння. У дзеда Нупрэя ўсіх падскрэблі, бы венікам падмялі. Адным махам. Мне сам дзед казаў. Можа, певень на пярэпалах-лямант курэй пабег, заступацца? Усё ж мужчына. Мог пабегчы, як думаеш, га?

Цётка Аксіння зусім, здаецца, разгубілася. Яна не ведала, куды ёй ісці — ці вяртацца дамоў, ці бегчы шукаць пеўня, ад якога, мусіць, толькі пер’е і засталося. На ўсялякі выпадак старая паказала рукой у той бок, дзе таўкліся немцы і адкуль чулася чужая незразумелася ёй гаворка:

— Певень, думаеш, туды шуганўў?

— Усё можа быць.

— Не аддам! — нарэшце цётка Аксіння тупнула нагой, рашуча і смела. — Дудкі ім! Смалы! Во ім, а не пеўня! — І паказала кукіш.

Яна закруцілася на адным месцы, быццам трапіла ў віхор, лаяла немцаў, паказвала ў іх бок дулі, абяцала «смалы з дзёгцем», а тады знерухомела... і заплакала. Па-сапраўднаму. «Няўжо можна па пеўні так перажываць? — не надта разумеў цётку Аксінню Юраська. — Дзівачка яна ці што? Дзед Нупрэй і слова не сказаў, калі лавілі ягоных курэй. Толькі плюнуў сабе пад ногі... А калі немцы на каленях поўзалі, цаляючы ў курэй, дык і ўсміхнуўся, а мне шапнуў: “Мае куры, бач, на калені немчуру паставілі, а прыйдзе час, то мы іх і на лапаткі пакладзём. Няхай пацешацца...”»

Юраська ўжо пераступаў парог сваёй хаты, а цётка Аксіння ўсё яшчэ сыпала праклёны немцам:

— Смалы вам! Дзёгцю, калі калгас дасць! Во вам, во!..

У той жа дзень немцы разбрыліся па ўсёй вёсцы, нарабілі ляманту, тлуму, і паўсюль чулася іхняе гергетанне, да якога не маглі прызвычаіцца жыхары Хатоўні: рэжа слых, хоць ты што рабі. Курэй сваіх навучаная ўжо горкім вопытам Аксіння пахавала, што выклікала, зразумела ж, падазронасць у варожага салдата, які нагой піхнуў дзверы ў хату і выскаліў на старую белыя зубы:

— Кур, яйка! Дзе твой цып-цып? — салдат пачаў шныраць па хаце, разглядваў краем вока карткі на сцяне, глянуў на прыбраны ложак, на якім стаяла адна, але вялікая і пузатая, бы стог сена на лузе, падушка. — Так, швайн баба! Кур, яйка!

— Няма... няма, — лыпала вачыма і разводзіла рукамі Аксіння. — Забралі ж. Разам з пеўнем. Ага. — А трохі цішэй, каб не надта чуў няпрошаны госць, прыгаворвала: — Каб ты струпянеў са сваімі яйкамі! Каб ты загавеў раней бацькі свайго! Цьфу!..

Неўзабаве старая выкацілася на двор, услед за ёй паказаўся і немец. Юраська якраз быў на сваім агародзе, і ўсё гэта добра бачыў. Старая, мусіць жа, таму і пасмялела, што побач сусед, таму адразу ж перайшла ў наступ:

— Шукай! Знаходзь! Калі не верыш! Распуснікі!...

Салдат мармытаў нешта на сваёй мове Аксінні, але гэта было што гарохам аб сценку — адна карысць: не прыставалі да яе тыя словы, больш здагадвалася, чаго хоча немец па выразе ягонага твару і жэстах.

Юраська ўважліва сачыў за ўсім, што адбывалася на двары цёткі Аксінні. «Ого, так і аддасць яна табе сваіх курэй. Трымай рот шырэй. Аўтаматам не запалохаеш. Не палахлівая яна». І хоць Аксіння жмінда вялікая, іншай такой у Хатоўні і знайсці цяжка, хлапчук вельмі радаваўся за суседку. «Так яму, так... Не аддавай! Не паказвай, дзе куры! Ага, схапіў, атрымай! Гэта дуля па-нашаму. Смачная? У Аксінніным агародзе яны ўсе такія растуць. Яна табе яшчэ і аўтамат, калі хочаш, адбярэ. Вось так, вось добра!... Не паказвай, ага-а-а!» Юраська ажно дырыжыраваў рукамі, не стаялі на адным месцы і ногі — то адной, то другой хлопчык быццам

дапамагаў Аксінні ў яе абароне і наступленні. Немец жа махаў перад тварам цёткі і аўтаматам, і кулаком, але тая трымалася надзвычай мужна. Урэшце Аксіння нават ухітрылася адвесці ў бок ад сябе варожы кулак ды паказаць сваю фігурку з трох пальцаў, крутануць ёю перад доўгім фрыцавым носам. Немец патупаў-пахадзіў яшчэ трохі па двары, пафыркаў, а пасля са злосцю бацнуў аўтаматам па аконнай раме, і калі дзынкнула шкло, пасыпаліся на зямлю асколкі, ён зарагатаў. Гучна, шырока разявіўшы рот. А што яму больш заставалася рабіць? Такое было ўражанне, што смяяўся ён сам з сябе. А Юраська ж нездарма і падумаў: дык хто гэта з іх перамог — суседка ці фрыц? Пэўна, усё ж цётка Аксіння. Бач, як смела яна з ім расправілася. Адным махам. Вось табе і Аксіння. Вось табе і скнара.

Калі на двары засталася адна Аксіння, а немец, аблізаўшыся, бы шкодны кот, павалюхаў далей, так і не дамогшыся нічога, Юраська шмыгнуў да цёткі.

— Не аддалі? — з нейкай асаблівай радасцю глядзеў ён на Аксінню.

— Хопіць з іх пеўня, — нават, падалося, абыякава, аднак жа і не хаваючы гонару за сябе, махнула рукой суседка. — Ён яшчэ не тое ў мяне атрымае, немец! А то курэй давай. Чаго захацеў. Вомігай вылезе табе курынае мяса.

Немцу — немцава. Толькі ж і хлапчуку карцела ведаць: дзе ж сапраўды тыя нясушкі, якіх раней на гэтым двары было — не злічыш, не знойдзеш нават мясцінкі, дзе б можна было стаць нагой. Юраська набраўся смеласці, пацікавіўся, хоць і ведаў, што таямніцы свае Аксіння звычайна нікому не выдае:

— А куды ж ты і сапраўды, цётка, курэй схавала?

Аксіння хітравата прыплюшчыла вочы:

— І хаваць не хавала. Але хадзем, пакажу, так і быць, калі дужа дапытлівы, — і павяла яго ў хату.

У хаце было ціха і сумна. Праз пабітае акно кралася з двара свежае і чыстае паветра. Старая паўздыхала трохі, пабедавала, а шыбу паабяцала заткнуць немцавым задам, ад чаго, уявіўшы такое, хлопчык пырснуў смехам, затым, цяжка сапучы, апусцілася

на калені перад печчу, прасунула руку ў падпечак, а сама глядзела на хлопчыка: ты за мяне, суседзе, не хвалюйся, усё будзе добра. А тады зморшчылася, пацягнула носам паветра:

— Фу-у, і насмуродзілі ж!..

А то і Юраська не чуе. Фу-у, канешне. Але ж мала таго, што няма чым дыхаць, дык яна, старая, просіць яго, каб скокнуў у падпечча, павымаў курэй.

— Скокні, мілок, а то яшчэ, не дай Божа, задыхнуцца.

Давялося лезці. Аксінні не адмовіш. Суседка як ніяк. Ды іншы раз і цукерку раздабудзе якую-небудзь пазалеташнюю, сухую, бы трэска, але ўсё роўна смачную, і пачастуе. А то яшчэ які прысмак прэзентуе. Не, з ёй псаваць адносіны нельга, хлопчык гэта разумее, і, набраўшы паветра ў грудзі, нібы збіраўся нырнуць у вірок, палез...

— Уго, колькі іх тут! — дзівіўся хлопчык, падаючы курэй. — Каб не я, то яны б ачмурэлі... Усе да адной. Нават не варушацца. А як, цікава, ты, бабця, здагадалася іх сюды схаваць?

— Я, браток, жыццё, мяркуй, пражыла, многаму навучаная. А ім, супастатам, бачыў, што паказала?..

Нарэшце Юраська выпаўз з падпечча з апошняй чубаткай у руцэ, шмыгнуў носам:

— Усе. Фу-у! Там дыхнуць няма чым.

— Дурныя куры. З перапалоху нарабілі... А таго, бедалагі, не ведаюць, што за Аксінняй яны, як за каменнай сцяной. Як у крэпасці. Бач, уратавала. Дык не, нагадзілі... Калі ж усім, відаць, тых немцаў страшна? Не толькі, мусіць, нам, людзям?

— Не ведаю... — няпэўна павёў плечуком хлопчык. — Мне дык... я іх бы...

— Ну-ну, не яршыся! Певень мой вунь таксама спрытна па двары бегаў — толькі хвост трубой трымаў... А насмуродзілі!..

Юраська дапамог суседцы паразвязваць курэй, у якіх матузкамі былі пераціснуты крылы і дзюбы.

— І не шкада было звязваць так?.. — паглядзеў на старую хлопчык.

— Затое цэлыя.

Нечакана для Юраські Аксіння падсунула бліжэй да яго дзвюх чубатак.

— Матцы аддай, — сказала яна, крадком змахнуўшы слязу з твару рукавом. — Мо яечка з'ясцё. Толькі пасля такога палону ці будуць яны несціся? Хаця — праз тыдзень ачомаюцца. Бяры, нясі. З мяне хопіць. Каб жа хоць гэтых зберагчы. Але ж макацёр навошта ў мяне? Што-небудзь прыдумаю. Пачакай, дык пеўня і ў вас не засталося? Немцы што, і яго да рук прыбралі?

Юраська кіўнуў:

— Першы ж выскачыў...

Старая супакоіла:

—То і бяды тае. Пражывуць куры без пеўня. Мы ж, бабы, жывём без мужчын — і нічога. Нясі, нясі дамоў чубатак.

Хлопчык схапіў курэй і пабег дахаты — хутка, нібы баяўся, што цётка передумае і забярэ іх назад. Бег ён радасны і шчаслівы. Тым часам, паехалі з Хатоўні немцы, і на вуліцы, як і раней, шугала вясковая дзятва, не давала ўпыну нагам і спакою сваім звонкім галасам. Вызіралі з хат і дарослыя. Пасмялелі людзі, адчулі сябе зноў гаспадарамі ў сваім жытле. Толькі ці надоўга?

Юраська прынёс дамоў чубатак і падумаў пра суседку Аксінню: «А не такая яна ўжо і жмінда. Калі па-добраму з ёй. Ласку ўсе любяць».

2. «У НАС ІМ ГОРШ НЕ БУДЗЕ...»

Юраська жыў з мамай і сястрычкай Лідай. Яна паспела скончыць на гэтае лета чатыры класы, ён жа — на два больш. Шэсць, значыць. Вучоны, калі параўнаць з дзедам ці з той жа цёткай Аксінняй. Але ростам Юраська не ўдаўся — малы, хударлявы, вочы схаваліся глыбока ў твары, моцна сядзяць каля пераносся, як прытаіліся, гатовыя ў самы патрэбны час выскачыць і ўсё, што важна, убачыць, згледзець. А на тое, што ён малы, мама неяк сказала, асабліва не бядуючы: «Будзе як дзед Трафім: ад зямлі на тры вяршкі. Аднак і добра, калі так: вёрткім,

спрытным дзед быў. Залаты характар меў, праўда ж... золата, а не характар. Каб Юрка па ім удаўся, я б дужа радая была».

Юраська, вядома ж, і сам — ну калі маці так хочацца! — хацеў быць падобным да дзеда. Хоць трошкі. А калі і не трошкі, дык што, кепска? Нібы вавёрка тая гойсаў ён звычайна па самых высокіх дрэвах, што раслі ў вёсцы і за вёскай — усюды: пакажыце, на якое ён не ўзлазіў! А ў Харытонаў вірок — хто яшчэ смялей за яго мог скокнуць з берага? Нават у паветры перакуліцца, як той акрабат. Малеча толькі ўздыхне ад зайздрасці: эх, самім бы так!

Аднак жа цяпер дрэвы і Харытонаў вірок адышлі неяк самі па сабе, забыліся, бо насунулася наперад, нібы бяльмо на вока, гэтая варожая саранча, што прынесла з сабою вайну і гора, а таму маці нават не абрадавалася курам, якіх прынёс Юраська.

— Сынку мой... — уздыхнула яна, паглядзела на яго так пакутліва, працята, што хлопчык не вытрымаў, адвярнуўся. — Што ж рабіць будзем? Як жыць?

Юраська падышоў да маці, прытуліўся.

— Не бядуй, мама. Тата ў крыўду нас не дасць. Бачыла, колькі мужчын на вайну пайшло?

— Бачыла.

— З адной нашай Хатоўні толькі...

- Але ж хіба татка наш зможа забіць каго? Ён жа птушачку не пакрыўдзіў ніколі, не тое каб чалавека...

— Немцы — ворагі, не птушачкі. Зможа.

— Калі толькі...

— А з іншых вёсак, гарадоў? Збяры ўсіх салдат разам... Уго-о, атрымаецца!.. А ты што, мама, думаеш, гадаў гэтых, ну фашыстаў, багата? Не. Паглядзі, я табе зараз пакажу... Сама ўбачыш...

Юраська нырнуў пад ложак, пакорпаўся ў драўлянай скрыні — туды ён хаваў падручнікі і сшыткі, усе свае небагатыя школьныя прылады — і неўзабаве паказаўся з акрайчыкам нейкай паперы. Сказаў маці:

— Карта.

— Карта?

— Паглядзі, — хлопчык разгарнуў карту, паднёс бліжэй да маці. — Ну, дзівіся. Вось яна, Германія. Што, вялікая, скажаш? То-та ж. А вось гэта наша зямля. Хапае вачэй?

— Хапае.

— Ажно да акіяна. І вось тут, дзе жоўценька, — наша... і тут... і тут.. Куды ёй, Германіі... У кароткіх штанцах, х-хі!

Маці быццам і сапраўды крыху супакоілася, твар палагаднеў, яна перастала прамакаць раз-пораз хусткай слёзы ў вачах, пагладзіла сына па віхрастай галаве. І сказала:

— Няхай бы так, як кажаш, і было, — толькі цяпер, здаецца, яна ўбачыла курэй, што ляжалі на падлозе. — Аксіння, кажаш, дала. З чаго б яна так падабрэла? Мо што ў лесе здохла?

Юраська прамаўчаў.

— Але добра, што яна так зрабіла, — працягвала маці, — па-суседску трэба выручаць адно аднаго... А ты, сынок, будзь асцярожны, беражы сябе. Каб мне не думалася трасцы рознай. Больш хаты трымайся.

— Ты за мяне не хвалюйся. Я ўжо дарослы.

— А за каго ж, за каго мне хваляцца?

— Паглядзі, што вакол робіцца... Вайна ж.

— Глядзі ў мяне, ваяка! — маці прыгразіла пальцам. — А то папругай вучыць буду. Ды і што я бацьку скажу, калі з табой што здарыцца? Як у вочы гляну, калі вернецца з вайны? Дай божа, каб вярнуўся...

Юраська больш нічога не сказаў маці, развязаў курэй і аднёс іх у хляўчук — каб прывыкалі да новага месца. А сам падумаў: «У нас ім будзе не горш, чым у цёткі!»

3. ДЗЕД НУПРЭЙ — НЕ ХЛУС...

Дзед Нупрэй сядзеў на вымуленым валуне, які здавён ляжыць непадалёку ад ветранога млына — ветрака — і майстраваў непаслухмянымі пальцамі самакрутку, а яго ж абступілі такія ж дзяды, як і сам ён, і дзяліліся навінамі, як і тым жа тытунём.

— ...А яшчэ Змітра з Рагачэва дабіраўся, дык бачыў, па дарозе — то тут, то там — грузавік разбіты papaдзецца, конь трапіцца скалечаны, а то і чалавек... — гаварыў, чухаючы патыліцу, Лявон Кончык. — І бамбуюць, і страляцюць...

— Каб ім затлуміла, ірадам!

— Залессе дык падпалілі. Высока шугала полымя. Тры хаты, кажуць, толькі і засталося. І чые, вы б думалі? Яснае дзела: тых, хто ў паліцыю запісаўся.

— Прыслужваць пайшоў, — паправіў таго ж Лявона Кончыка дзед Нупрэй. — Вынось правільна рэзалюцыю.

— Не, сілком, кажуць, запісвалі. Мая рэзалюцыя правільная.

— Сілком? Га, сілком? Не дуры, Лявон. Не плявузгай. Ты майсцер вочы затуманьваць народу. Вітух залескі апрануў чорны мундзір? Ты вось адкажы: апрануў?

— Во етага не ведаю, — адмахнуўся Лявон Кончык.

— А што ты ведаеш! А што ты ведаеш! Вайна пачалася, а ты, як і раней — гэтага не ведаеш, таго, панімаш!.. Развярніся вакол сваёй восі, Лявон!

— Не балбачы, Нупрэй. Пры дзецях...

Нупрэй не здаваў пазіцыі, трымаў курс цвёрда:

— То я знаю, калі ты не ведаеш. Думаеш, калі ў мяне вочы заўсёды мукой пазаляпаныя, дык я ўжо нічога і не бачу вакол сябе? Дудкі! Бачу. Шчэ і як бачу. Ён жа ў мяне, Вітух той, грыб азызлы, малоў надоечы. Кулацкая мянтузіна, га! Бацька ж яго, Хведар, свой млын спаліў...

— Гэта я помню, — кіўнуў Лявон Кончык.

— Каб дзяржаве не аддаць. Пры раскулачванні. У той палітыцы мы не дужа тады разбіраліся, людзі мы цёмныя, але хвакт застаецца хвактам. Робім уціск на хвакты. Дык Вітух і жаліўся: пагарачыўся бацька, паспяшаўся, а то і ў нашым калгасе млынаром мог бы стаць. І на мяне пальцам торкае — як вось ты, дзед... Дык не — пусціў чырвонага пеўня пад свой млын... не пашкадаваў запалак. Дурань. А ты кажаш, забралі яго ў паліцыю. Сам. Як піць даць — сам пайшоў. Самахоць. Будзе цяпер, суччын сын, немчуры гэтае самае месца, —

і дзед пад дружны смех паказаў, — лізаць. Не кожны пёс-Барбос адважыцца. За фунт мяса нат.

— На фронт яму позвы не хапіла ці што? — Лявон Кончык працягнуў руку да Нупрэя, папрасіў, каб той падзяліўся з ім самакруткай. — Дай смактану...

— На, смактані.

— А то нешта смачна ў цябе, гляджу, атрымліваецца. Бы мёд ясі.

Млынар моцна зацягнуўся, запыхкаў, бы з коміна:

— Слабаватая мая табака сёлета. Не ўдалася. А што на фронт Вітуха не ўзялі — дык калі ж аднавокі... што рыбіна камбала... можа, наўмысна і пашкодзіў вока, каб не ісці на вайну? Такія людзі на ўсё што хочаш здольныя.

Аднак Лявон прапусціў міма вушэй Нупрэевы словы пра табаку, перахапіў самакруткуі зноў папракнуў Вітуха:

— Каб яму і другім вокам свету белага не бачыць!

Тут жа сярод хатаўнянскіх дзядоў таўкліся і хлапчукі. Амаль усе сабраліся — бы вераб'і ўвесну на сонейка. Цяпер, калі пачалася вайна, яны кожным надвячоркам ляцелі да ветрака, нібы ім тут цукеркі альбо смачныя пернікі меліся раздаваць: цікава ж, аб чым дарослыя баяць!

— Таго Вітуха я ведаю, сам бачыў, — шапнуў на вуха Юраську Паўлік Макуха з рыжай, як сланечнік, галавой, і было відаць, што ён нават ганарыўся гэтым: быццам бачыў не каго-небудзь, а славутага пілота Чкалава, не менш. Ці яшчэ большага героя.

Юраська нічога не адказаў Паўліку, а толькі тузануў за рукаў: маўчы ты. А сам, хітрунчык, слых навастрыў: бач, пра якую сур'ёзную рэч дзед Нупрэй гамонку вядзе. А стары, пагладзіўшы шырокую, нібы кудзеля ў матчынай самапрадцы, бараду, працягваў:

— Тады я звярнуў з дарогі, у хмызняк. Затаіўся там. А кулі побач, што восы — ціўк ды ціўк... Уджаліць, думаю, і канец Нупрэю. Капец. Як тады млын без мяне будзе? На каго вецер яго паверне? Во як, браткі: глядзіш быццам смерці ў вочы, а млын бачыш... Як бабу сваю, як дзяцей, як вось і вас... Таму што і млын — хочаце вы таго ці не — жывы... Ага, далей. Вось дык трапіў я тады ў пастку, ёлкі-маталкі. Добра, што мая кабылка не з палахлівых: страляюць — няхай сабе

страляюць. Скубе траўку, лісце з дрэў абшчыпвае. І толькі — фыр ды фыр. Спякотна, горача, а розная лясная драбяза так і меціць сесці кабылцы на морду, за бакі кусае. Хвошчацца, бедалажка, ад заедзі, аднак цярпіць. Я ж, канечне, на калёсах не сяджу: мулка на калёсах. Спачатку да зямлі прыгнуўся — каб можна было б, то і засунуў бы галаву пад дзёран. А страляніна ідзе! Перапалка нарастае. Што рабіць? Як быць? Галінка над галавой толькі шчоўк — і боўтаецца, ледзь на кары ліпіць. Куля пастаралася. «Не, — пасмялеў траха і я, хоць, прызнаюся, даўно пораху не нюхаў, аднак пах яго мне знаёмы, і тады загадваю сам сабе: пара, пара, Нупрэй, нешта рабіць, а не сядзець пад кустом, бы заяц у дождж, які ад кожнай кроплі, што на лісток трапляе, уздрыгвае. Куля, калі яна захоча, і тут цябе знойдзе. Было не было! Дзе наша не дымілася!» І я бліжэй на стрэлы падаўся. Паўзком... Амаль адразу ж на палянцы людзей прыкмеціў. Гляджу: нашы. А ядры вашу маць! Нашы! Пасмялеў, устаў, абтрос калені... Здрасце, кажу! Дзівяцца на мяне і маўчаць. «Ваша работа, пытаюся, хлопцы?» Адзін з іх на мяне стрэльбу наставіў. Усутыч. Вока ствала — на маё вока. Адвёў я стрэльбу ўбок, кажу: «Свой, ці аслеп? Ці ж я да немца падобны, хлопцы, га?» «Дзед Нупрэй! — пазнаў мяне, хто б вы думалі? — райкамаўскі работнік Аляксей Касцючэнка, той, што да вайны незадоўга з Марусінай Веркай шлюбам пабраўся. — Адкуль вы тут узяліся?» На «вы» мяне называе. Адукаваны ж чалавек, не абы-хто. Распавёў. Шчыра, як на споведзі, расказаў. Без хлусні, усё як мае быць. Усё па парадачку. Ды і што мне там было расказваць? Ехаў з мястэчка, з Журавіч, а тут і страляніна якраз захапіла. Не перціся ж мне на кані проста пад кулі! Звярнуў, рашыў перачакаць. Зноў пытаюся: «Ваша работа?» Хоць можна было і не пытацца — а то чыя ж! І так жа відаць — іхняя. Аднак ён мне, зяць Марусін, і далажыў — бы вышэйшаму па рангу: так і так, маўляў, дзед Нупрэй, два грузавікі з немцамі знішчылі. Занадта, кажа, смела па нашай зямлі ездзяць. Трэба ім патроху хвасты падкручваць, перцу падсыпаць. Каб жыццё мёдам не здавалася. Дзёгцю, дзёгцю ім! Я, праўда, не стаў дапытвацца, але і сам скумекаў: ёсць у лесе партызаны, заступнікі нашы. Так што — жыць будзем. Трохі там ударыць, трохі тут... А глядзіш, і кулак атрымаецца! Наце вам, няпрошаныя! Аляксей

Касцючэнка, во яшчэ ўспомніў, распытваў тады ў мяне, як у Хатоўні справы. Ведаў, у каго пытацца. Не ўмею хлусіць. Ці часта немцы наведваюцца, як настрой у людзей. У людзей? Я, даруйце, раённаму начальніку прама і сказаў: «Усе нашы людзі на фронце — там, дзе і трэба быць!» А ён: «Што ж вы, дзед Нупрэй, сябе ўжо і чалавекам не лічыце? Дарма, дарма... А жанчын, мацярок?» Пра дзятву, магу засведчыць, ні словам ні паўсловам, — стары паглядзеў на хлапчукоў, хехекнуў. — Так што, хлопцы, пакуль вас парадаваць не мушу... Няма чым. Ага, далей, значыць. Тады я ўжо хітрэй яму, бо адчуў, што не лічыць пакуль зломкам і мяне Марусін зяць: «Яно калі б мо стрэльба на плячы боўталася якая, як вось у цябе, то, мажа, і палічыў бы сябе чалавекам. А так — пшык... Голымі рукамі любы мажа ўзяць». Ён — што б вы думалі? — шчыра, хоць і змерыўшы мяне ўважлівым позіркам, ацаніўшы як след, і кажа: «Пачакай крыху, дзед. Не адразу і Масква будавалася. Разбяромся мы ў сваіх шарэнгах, паглядзім, ацэнім, на што самі вартыя. Калі не справімся, маладзейшыя, то і вас свіснем». Пачакай, кажа, трохі. Во як!

— Так і сказаў — свіснем?— не паверыў Лявон Кончык.

— Ну, мажа, і не так. Але сутнасць у гэтым, і не дуры мне галавы, Лявон! — дзед Нупрэй тузануўся на валуне, падкурчыў ногі, а тады спадылба паглядзеў на Лявона Кончыка і сказаў цішэй. — Але ўсё, мушу адзначыць, усё цюцелька ў цюцельку. Існая праўда!

Сядзеў каля млына і яшчэ адзін хатаўнянскі дзед — Платон Кулеш, ён увесь час маўчаў і толькі слухаў. Зрэдку хехекаў і шкрабаў сагнутым у кручок пальцам патыліцу, прыўзнімаючы для гэтай працэдуры картуз на лысай галаве. Адзін усяго раз пачулі Платона:

— Біць трэба гадаў! Вось так!

Калі Платон трасянуў у паветры сваёй кашчавай рукой, усе засмяяліся. Стары зніякавеў, аднак яго падслепаватыя вочы ўсё ж заслязіліся радасцю, ажылі надзеяй...

Пазней, калі размова каля ветрака патрохі пачала чахнуць, дзед Нупрэй асцярожна паглядзеў па баках, пакратаў свой зашмальцаваны картуз на галаве і шырокую бараду — так ён рабіў заўсёды, калі збіраўся сказаць нешта важнае і адказнае — а потым, нібы і сапраўды адганяючы ад сябе курэй, памахаў на хлапчукоў:

— Кыш, малеча! Чаго пасталі? Ці не вам кажуць? Вядзі, Юрка, сваю гвардзію адсюль. Кыш! Вушы паразвесілі тутака, як бабы гарлачы на паркане!..

Толькі хлапчукі бы ў зямлю ўраслі. І не збіраліся адыходзіць.

Канешне ж, нешта цікавае, надзвычай сакрэтнае будзе казаць цяпер дзед Нупрэй, тут і дурню зразумела. А ім — прэч! Не, трэба стаяць да канца. Не здавацца. Шмат ужо наслухаліся — чаго нельга і што можна было, а як да самага галоўнага дайшло, дык няможна, атрымліваецца. Ці не крыўдна? Адно слухай, іншае — не. Калі ўжо слухаць, дык усё. У камплекце... І Юраська рашыў таксама цвёрда стаяць на сваім, не адступаць, паабяцаў:

— Мы, дзеду, нікому не скажам. Так, хлопцы? — і ён абвёў позіркам сваіх сяброў.

— Так! А як жа! Мы што, не разумеем? — загаманіла малеча.

Ды так гучна, што дзед Нупрэй перапалохана-здзіўлена ажно прыклаў палец да вуснаў: цішэй вы, чэрці галапупыя! А сам, вядома ж, зразумеў, што ад хлопцаў гэтых цяпер не адаб’ешся, трэба прымаць у сваю брыгаду, так і быць. Аднак усё ж глянуў на Лявона Кончыка, на астатніх мужчын — не ведаў, як быць яму: пры малечы дакладваць тыя апошнія словы Аляксея Касцючэнкі, ці трэба ўсё ж для большай канспірацыі застацца адным — без дзятвы.

— Ну што рабіць будзем, сівыя вашы галовы? Рашайце. Як скажаце, так і будзе.

— Ды гавары ўжо, чаго там! — махнуў рукой Лявон Кончык. — Ці яны не нашыя дзеці і ўнукі? Свае ж! У грамадзянскую, хіба не помніш, хто побач з табой быў? Давярай, Нупрэй Язэпавіч, давярай нашым хлопцам.

Вочы Юраські, Сяргейкі і Паўліка свяціліся, бы каля начнога вогнішча ў лузе. Дзякуй Лявону Кончыку. Выручыў. Але дзед Нупрэй усё ж прыгразіў жоўтым ад тытунёвага дыму пальцам: каб жа ціха было, падшыванцы! Потым ён паказаў на свой бяззубы рот і даў зразумець, што гэтае месца ў кожнага з іх павінна быць на вялікім замку — яшчэ, мабыць, і большым, чым на калгасным свіране. Вось як, арлы! І толькі тады стары палічыў патрэбным сказаць:

— Тут вам не якія-небудзь дзіцячыя гульні-забавы. Тут усё сур'ёзна — як на вайне... «Зямляк, — сказаў мне Касцючэнка тады ў лесе, — рыхтуйся...» Трымай, адным словам, вятрак у поўнай баявой гатоўнасці. Людзям хлеб есці трэба незалежна ад таго, хто бадзяецца ў яго пад носам... Голад — не цётка... Так што мой вятрак як быццам мабілізаваны цяпер, і жыць будзе новым жыццём, на яго ўскладваюцца вялікія надзеі... А гэта, заўважу, вам не хухры-мухры!

Хлапчукі запляскалі ў ладкі і атрымалі апошняе папярэджанне ад дзеда Нупрэя:

— Без міцінгаў!..

А Лявон Кончык, скарыстаўшы момант, папрасіў у млынара закурыць:

— З такой нагоды і самакрутку сапсаваць не зашкодзіць. Даставай, даставай свой самасад, Нупрэй. Дужа добрая ў цябе табака. Не шкадуй, трасца б яе пабрала!..

Нупрэй расшчодрыўся, даў закурыць Лявону Кончыку, у якога заўсёды бяда з тым самасадам: быццам і растуць кожны год лопухі за хлявом, а як курыць — дык няма, дык дай. Нібы есці ён свой тытунь з ранку да вечара, адно што і робіць, дык вялікай сваёй жменяй у рот піхае — таму і не хапае.

Дзед Нупрэй адсыпаў тытуню Лявону Кончыку, а сам усё глядзеў і глядзеў на вятрак, які, бы стомлены чалавек, адпачываў, высока і горда трымаючы над вёскай свае крылы-ветразі.

4. ПАКУЛЬ ЖЫТА СПЕЕ...

Над Хатоўняй ужо вісеў цёплы летні вечар. Праз густы шэры змрок былі добра відаць зоркі на небе. Ціха наўкола. Толькі дзе-нідзе рыпнуць веснічкі, затоена, нясмела. Бы з-пад палкі адгукнецца кароткім брэхам сабака — то ў адным канцы вёскі, то ў другім, то зусім побач, непадалёк ад ветрака. Па чарзе. Але рэдка. Дзед Нупрэй даўно заўважыў: калі маўчаць сабакі, не заходзяцца, як шалёныя, брэхам, значыць, нічога кепскага заўтрашні дзень не абяцае, будзе ціха.

— Во як пачнуць скавытаць, ажно са скуры вылузвацца, — тлумачыць ён хлапчукам, — то тады трымай вуха вастрэй: нешта чуюць. Сабакі ды каты па сваёй сістэме жывуць, а ў тае сістэмы сакрэт адзін неразгаданы ёсць: адкуль нюх на бяду маюць? За дзень-другі да няшчасця і не сядзіцца ім, і не ляжыцца. Толькі — гаў-гаў ды вы-ву-у-у-у... Сам прыкмеціў. Перад пажарам мой Шарык месца сабе не знаходзіў, усё за мной ды за мной, трэцца аб нагу, жаліцца. А сказаць не можа. Уся закалюка ў тым, што якраз і не можа... А сёння, бачыце, хлопцы, нібыта языкі ў сабак папрымярзалі. Хоць і не зіма. Так што спі, малеча, спакойна. Давайце, хлопчыкі, па хатах. Мне таксама час...

Дзед Нупрэй патушыў ліхтар — пузаты і яркі, і яны ўпоцемках, трымаючыся за парэнчы, вобмацкам, асцярожна спускаюцца па прыступках на зямлю, адчуваюць лёгкасць і ўпэўненасць ад дотыку ног да яе. Потым дапамагаюць дзеду пачапіць на дзверы млына замок, упэўніваюцца, што ўсё ў парадку і крочаць уздоўж вуліцы.

— Заўтра няма ўжо чаго малоць, — скардзіцца, бы між іншым, стары. — Гуляць будзе мой вятрак. А калі паспее жыта, тады завозна будзе. Каласы яшчэ з малачком, але зярняты абяцаюць быць буйныя. Хадзіў надоечы ў поле, спраўляўся. Пажаць бы толькі...

— Пажнём, — абяцае дзеду Нупрэю тонкі, бы лазовы пруцік, Сяргейка, і можна падумаць, што лёс збажыны залежыць і ад яго таксама.

Пэўны час ідуць моўчкі.

— Што пажнеш, што не, — заклапочана кажа дзед Нупрэй. — Хоць бы збольшага ўхапіць. Ды і тое не ведаеш, хто той хлеб есці будзе, у чый рот трапіць. Хто ж яго ведае, які ў немчуры апетыт: возьме, ды і загадае, каб увесь ураджай у Германію фуганулі. Га?

— Увесь? — разявіў рот Юраська, і перад яго вачамі зноў з'явілася тая карта з падручніка, якую паказваў сваёй маці. — Быць не можа, каб увесь! Колькі ж яны таго хлеба злопаць могуць? Германія ж — маленькая.

Дзед Нупрэй не пагаджаецца:

— Маленькая яна маленькая, а рот у яе шырокі, да самых вушэй. Для чаго ж ты думаеш, Юрка, германец на нас напаў? Каб на машынах

ды манцыклетах катацца па нашых дарогах? Не такі ён, фашыст, дурань. Рабаваць будзе. Я так разумею. Ды і хіба я адзін так лічу? А вы што, не так думаеце? Тады вучыцеся думаць, вучыцеся, хлопцы!

Што ён, дзед, гаворыць: калі тут вучыцца! Не да навукі — немцы, куды ні глянь, натапырылі хвасты, яршацца, ходзяць з двара ў двор, бы да сябе ці да цешчы на бліны. Вось ім трэба на хвасты солі як хутчэй насыпаць, каб не надта нос задзіралі!.. А з думаннем тваім, дзед Нупрэй, паспеем!

Як толькі развіталіся каля хаты млынара, Юраська шапнуў сябрам:

— У мяне ёсць ідэя, хлопцы! Пакуль жыта спее, нам на ветраку няма чаго рабіць. Слухайце сюды...

Назаўтра ранічкай, як толькі першыя промні сонца ярка пырснулі з-за лесу на вясковыя прысады, хлапчукі падаліся ў лес — туды, дзе быў першы бой партызан з немцамі. Эх, каб жа знаццё, то заселі б там і паназіралі, як іх калашмацілі нашы і тады б расказалі самі каля ветрака, што бачылі. А то дзед Нупрэй і ўпрыгожыць усё можа, ён багата не возьме. Ды нічога, яшчэ паслухаюць іх і Нупрэі, і Лявоны Кончыкі, і Платоны! Рыхтуйцеся. У хатаўнянскіх хлопцаў пачынаецца сапраўднае жыццё. А пакуль яны тэпаюць убок Жавінніка і ўяўляюць, як убачаць шмат разбітай варожай тэхнікі і, канешне, узброяцца. Не можа быць, каб немцы, уцякаючы, не пакідалі свае вінтоўкі і аўтаматы. А мо і гранаты? Ды так і павінна быць: якія яны ваякі, Юраська бачыў, калі цётка Аксіння смачна круціла перад немцавым носам дулі, а той і не ведаў, што яму рабіць. Так што нешта можам і мы. Не зломкі.

Пачакайце, але што гэта? Быццам равуць грузавікі? Сапраўды так: яны. Хлапчукі, нібы па камандзе, спыніліся, пераглянуліся, а потым драпанулі з дарогі-сыпанкі ў лес. Са схованкі ім добра было бачна, як варожая калона з некалькіх аўтамашын пацягнулася ў той бок, адкуль яны ішлі, — у Хатоўню. Настрой адразу сапсаваўся, аднак рашылі не вяртацца: за двума зайцамі пагонішся, дык ніводнага не зловіш. Карцела, вядома ж, паглядзець, што немцы будуць рабіць на гэты раз у вёсцы, але і самім жа бяздзейнічаць больш нельга,

а каб не бяздзейнічаць, трэба мецць зброю. Ні больш ні менш. Таму і пабеглі яны да месца бою. А можа, усё гэта і прыдумаў дзед Нупрэй? Вось будзе фокус... І раптам Сяргейка, які вырваўся наперад, гукнуў:

— Ёсць! Бачу!

Што ён бачыў, тое ўбачылі і ўсе. Не сляпыя. На баку ляжаў спалены варожы грузавік, глядзеў на хлопцаў рэбрамі кузава і чорнай ашчэранай пашчай матора. А больш нічога і не відаць. Знайшлі каля яго хлопцы толькі гільзы — дык якая з іх карысць? Ні вінтовак, ні аўтаматаў. Спазніліся, мабыць. Але ж хіба яны адны такія шустрыя, можа, з іншых вёсак хлопцы тут даўно ўсё падабралі. Там ёсць хваты. Панскі сад у Чырвоным Аратым абтрасуць, а людзі на сваіх думаюць. Але ж добра, што недарэмна тэпалі: упэўніліся на свае вочы, што бой сапраўды быў і што не менш важна — не схлусіў і млынар. А з дзедам Нупрэем у іх павінны быць давер і лад, бо вятрак — гэта вятрак, а не абы-што. Ён яшчэ пра сябе заявіць. Дайце яму толькі распрастаць крылы. А пакуль тое ды сёе, Паўлік прывалок з кустоўя каску.

— Там іх багата, — сказаў ён. — Ідзіце бярыце.

Сяргейка, як заўсёды, насупіўся:

— Яшчэ не хапала, каб я нямецкую каску на сваю галаву адзеў! Трэба мне!..

— А я вазьму, — стаяў на сваім Паўлік. — А ты, Юраська?

І Юраська ўзяў адну каску. Сяргейку нічога не заставалася, як таксама падняць з зямлі цяжкі варожы шалом, а ў сваё апраўданне, што не стрымаў слова, сказаў:

— Матцы аднясу — каб парсюка карміла з яе, а то карыта ў нас дзіравае...

Дахаты хлапчукі вярталіся ўжо росным надвячоркам. З трафейных касак выторкваліся брылястыя абабкі і баравікі. Большанькія і прыгажэйшыя яны наўмысна паклалі на лісце зверху — каб радавалі вока. Пракідваліся і салодкія сыраежкі. Нашвэндаліся за дзень так, што хацелася есці. Смактала ў кожнага пад лыжачкай. Таму не-не ды і адшчыквалі яны ад сыраежак маленькія кавалачкі, піхалі ў рот. Эх, да гэтых сыраежак яшчэ б лустачку хлеба!

Вярталіся хлапчукі ў вёску і неслі не толькі каскі з грыбамі, але і затоеную, шчымлівую трывогу...

Чаго ж наведваліся немцы ў Хатоўню?

Не сядзіцца ім.

5. УХ, ПАЧАКАЙ, ПАЛІЦАЙ ВІТУХ!

Дзед Нупрэй — адзін, мусіць, чалавек з усяе вёскі, ад якога нічога не ўтоіш, любая навіна пачынаецца з яго што раўчук з крыніцы: усё ўцікуе-упільнуе, а потым вылучыць зручны момант, уставіць сваё слова пра тое ці іншае. Акуратна, у меру, але кожны раз — у патрэбны момант. І што цікава, бывае, і зачэпіць-ушчыпне каго-небудзь, але на яго не крыўдуюць землякі: то ж Нупрэй сказаў, а Нупрэй абы-што не ляпне. У цяжкую хвіліну — падтрымае, дасць рэцэпт, як жыць далей, што рабіць.

Бачыў ён і, як хлапчукі ўзялі кірунак у бок Жавінніка. Дзед адразу змікіціў, куды і навошта яны рушылі. Прыгадаў ён учарашнюю гамонку каля ветрака, і паход той неспадзяванкай для яго не быў. Нупрэй ажно падкруціў, бы кнот у газоўцы, свой тонкі вус, хітравата прыплюснуў вочы і падумаў: «Ці ж я не глядзеў наперад? Глядзеў, нават ў два вокі. Так яно і ёсць — патэпалі, жэўжыкі, у лес, патэпалі. Падбітыя машыны, канешне ж, ім ноччу спаць не далі. Але ж няхай сабе і палюбуюцца, нікому не забаронена, а малечы — тым болей...» І ўжо ўслых, нібы яго хто і сапраўды чуў, сказаў:

— Толькі, хлопцы, асцярожней будзьце. А то вушы надзяру, як сваім дзецям некалі! Каб не думалі!..

Калі пачуўся гул грузавікоў, стары стаяў якраз на падворку і глядзеў у той бок, дзе зніклі хлапчукі і адкуль насоўваліся на сяло плюскатыя машыны. Яны раўлі і чмыхалі, нібы ў іх былі насы і туды трапіў незнарок моцны Нупрэеў самасад. А-а-апч-хі-і! «Зноў прыпёрліся!» Стары схаваўся ў хаце — глядзець на немчуру ў яго не было асаблівай ахвоты, хоць пазней закарцела: што на гэты раз яны, нехрысці, прыдумаюць? Куры ж так хутка не растуць, як яны зачасцілі.

— Ці сходзіць? — нясмела глянуў на старую Нупрэй.

— Сходзі, а потым і мне раскажаш...

Грузавікі спыніліся перад старэнькім драўляным домам, да вайны ў ім была калгасная кантора. Салдаты, нібы гарбузы з вялікага каша, пасыпаліся на зямлю. Сярод іх Нупрэй адразу пазнаў паліцая Вітуха — ад усіх ён адрозніваўся чорнай формай і павязкай на рукаве. Немцы былі ў шэрай, няйначай суконнай, адзежы: рукавы закасаны, а ў руках аўтаматы і на баку рабрыстыя жалезныя біклажкі. Паліцай адразу ўбачыў старога, ускінуў руку: бач ты, вітаецца, нягоднік, сябра знайшоў. А тады і доўга не прымусіў ён чакаць сябе — тут як тут, дыхае у твар Нупрэю перагарам і цыбуляй:

— Рыхтуй, дзед, вятрак. Бачыш, колькі людзей карміць трэба.

— Дык а яны што, без хлеба прыехалі?

— Не тваё саплівае дзела! Іспалняць будзеш!..

— А то б той, хто іх паслаў сюды, укінуў бы кавалак у торбу кожнаму — як жа ён так адправіў, не снабдзіўшы. Я сена касіць еду ў луг, то Пелагея мая і накорміць, і на дарогу пакладзе. Дарога ж няблізкая.

— Пагавары мне!..

Вітух махнуў на дзеда рукой, маўляў, з табой, старэча, мы потым разбяромся, пра хлеб гаварыць яшчэ рана. Сёння трэба абсталяваць жыллё для нямецкага камандзіра — тут, у Хатоўні, будзе стаяць нямецкі гарнізон, і ў былой калгаснай канторы нехта вырашыў размясціць штаб. Калі дзед Нупрэй даведаўся пра гэта, ён са злосцю плюнуў і сказаў гучна:

— Цяпер вырадкі гэтыя жыцця не дадуць, ліха іх матары!

Стары млынар агледзеўся па баках. Нямецкія салдаты маленькімі кучкамі — па тры-чатыры чалавекі — сядзелі на траве, падкурчыўшы ногі, паабапал сваіх грузавікоў. Курылі, гергеталі. Між іх важна мераў шырокімі крокамі зямлю Вітух. Бобік нервова і фарсіста раз-праз выцягваў з кішэні круглы, з алтын, гадзіннік, падносіў яго да вока, наўмысна трымаючы блішчастую рэч на далоні — каб бачылі, — і зноў паглядаў ва ўсе бакі, падкрэсліваючы важнасць моманту. Людзі не надта спяшаліся на сход, хоць і была

каманда. Толькі дзеці ляцелі, галовы задраўшы. Ім, дзецям, што: ці на артыстаў цырка глядзець, ці на варожых салдат, — абы нешта зацікавіла. А немцы ж, бач, на гармоніку пілікаюць...

— Калі так будуць новую ўладу слухацца, то я ім пакажу, дзе ракі зімуюць! — натапырыў твар Вітух і зноў паглядзеў на гадзіннік. — Прывыклі, каб з хат выцягвалі. Дык запомніце: я — не брыгадзір...

А пакуль тое ды сёе, некаторыя немцы зашасталі па вёсцы. Што ім яшчэ трэба? Курэй падгрэблі раней, парсюкоў, у каго былі тыя і хто не паспеў іх схаваць, таксама. Яшчэ, чаго добрага, кароў паядуць. Будзе тады бяды.

У натоўпе Нупрэй убачыў Лявона Кончыка, і яму трохі стала весялей: усё ж не адзін перад гэтай воўчай зграяй ён будзе.

— Здароў, кум, — павітаўся з ім Нупрэй.

— Паклон, Язэпавіч, — працягнуў руку Лявон, хоць яны рэдка калі раней абменьваліся рукапацісканнем. — Вывалаклі?

— Можна сказаць, што і так.

Ёсць такія людзі, з якімі нічога не страшна, і немцы — таксама. Для Нупрэя такім чалавекам заўсёды быў Лявон Кончык. З ім і цяпер вось стаяць перад немцамі вальней можна, не трэба выцягвацца ў струнку.

— Вунь і Платон шкандыбае, — паказаў вачыма Нупрэй. — Сядзеў бы на печы. Дык не, паўзе.

Лявон кіўнуў: бачу, і з печчу згодны.

Платон, валюхаючыся з боку на бок, нібы сытая качка, падыходзіў да іх. Ступаў ён цяжка, апіраўся на кавеньку-крывульку, пільна глядзеў перад сабой у адну кропку, не адрываў вачэй ад сцежкі, нібыта баючыся, што варта збочыць з яе хоць на крок-другі — і паляціш некуды ўніз, не інакш, як на той свет...

— Сваё адпоўзаў, — уздыхнуў Платон і адразу ж прадзёрся да Нупрэя і Лявона Кончыка. — З вамі весялей.

Ён паклаў сухія і жоўтыя, бы леташнія трэскі, рукі на крук кавенькі, толькі тады ўзняў выцвілыя, аднак неабыякавыя да жыцця, вочы. І зноў загаварыў:

— Занядужыў я. У грудзях сціснула немаведама як. Не прадыхнуць. Кхе-кхе...

— Паляжаць трэба, — паспачуваў Лявон Кончык.

— Дадуць, чакай, — Платон паказаў вачыма на паліцая. — Прыпёрся і гоніць. Шнуруй, кажа, дзед, як можаш. Хоць паўзі, а каб у гурце быў. Для масавасці.

Бобік Вітух яшчэ раз задаволена і важна паглядзеў на свой гадзіннік, потым ускінуў уверх руку — папрасіў цішыні. Гэтая каманда падзейнічала і на нямецкіх салдат. Тыя падхапіліся, выпрасталіся, абцягнулі форму. На што Лявон Кончык заўважыў:

— Глядзі ты, ужо і немцы перад ім выструньваюцца. Далёка пойдзе. Калі не спыніць своечасова.

Нупрэй плюнуў:

— Свалата якая, га! І жыў жа пад бокам у нас. Куды, папытаць бы ў саміх сябе, глядзелі? Вось якая гадасць, аказваецца!

— Ён што, важная шышка? — шапнуў нехта ў натоўпе.

— Не-е... Таксама скажаш. Бытта яловая: вісіць высока ды ляціць затое доўга, вобзем чмякаецца, ажно далёка чуваць, — патлумачыў яму Нупрэй.

Паліцай тым часам ускараскаўся на грузавік, пачакаў, пакуль суцішацца людзі, угамоняцца, а пасля загаварыў, зрываючыся на крык:

— Грамада! З вамі гаворыць прадстаўнік новай улады, узаконены вялікім фюрарам. Паказваць дакумент не буду, вось ён я — каму трэба, глядзіце. А цяпер — слухайце сюды! Калі вы будзеце мяне ўважліва, як на ўроку ў школе, слухаць і я не буду паўтарацца, тады, думаю, я доўга вас не затрымаю. Такі ўгавор стаўлю.

— Супчык шчэ нам угаворы ставіць, морда, — буркнуў Нупрэй. — Ну, ну, давай мянці, паслухаем, калі ўжо сабраліся. Балаболь.

— І так-с, — працягваў Вітух, — пераходзім да канкрэтнай і важнай справы, для чаго я вас і сабраў. Новая ўлада даводзіць да вашага ведама, што ў Хатоўні будзе стаяць наш гарнізон.

— Чый гэта — наш? — не зразумеў Платон і павярнуў вуха прама на Вітуха.

— Хіба ты, Платон, не бачыш, пад чыю дудку ён скача? — шапнуў Нупрэй.

Паліцай жа працягваў:

— А таму я вымушаны, грамада, заявіць: да высокага начальства павінны аднесціся мы чынна і разумна. Раю вітаць...

— Картуз мо загадаеш заламаць? — зноў пачуўся Нупрэеў голас.

— Масла ў каго там завядзецца, яйкі, свежае мяса — усё, напамінаю, будзе вашым лепшым падарункам высокаму начальству, — працягваў Вітух. — Напамінаю і пра дысцыпліну. Адно трэба: пад-па-рад-ка-ван-не! І, крый гасподзь, ніякага благога намеру. Без гэтага, значыць!.. Што гэта я далей хацеў сказаць? Ага! Лясныя бандыты, якія не жадаюць свайму народу лепшай долі, могуць агітаваць таго-сяго... хто, вядома, слабы душой і целам... для гіблых спраў. Не раю. Ад усяго зямляцкага сэрца кажу: не раю.

— Вяроўчыну б яму на шыю накінуць ды сцягнуць з грузавіка, хамло такое! — усё больш і больш распальвалася нянавісць да паліцая ў дзеда Нупрэя. — От жа ірад!

Лявон Кончык шапнуў на вуха млынару, каб не хваляваўся ён асабліва: шыя ёсць, а вяроўку знойдзем. І дзед, здаецца, крыху супакоіўся, стаяў моўчкі.

— Літасці не будзе, калі вы не так зразумееце мяне, а ў маёй асобе — новых гаспадароў.

— Асоба! — не стрымаўся ўсё ж дзед, хоць і пакляўся сам сабе маўчаць, не выторквацца, а потым глянуў на Лявона Кончыка, даў зразумець таму, што ўсё, больш ні слова, што хоча, тое няхай і мянташыць паліцай сваім брудным языком. Завязаў з крытыкай.

Паліцай папрасіў мужчын застацца, астатнім даў вольную. Натоўп варухнуўся, і раптам усе пачалі разыходзіцца — не паслухаліся яго мужчыны. Вы бачылі такое! Паліцай скамандаваў спыніцца.

— Нам трэба ахвотнікі. Ёсць такія ці не?

— Спярша кажы — навошта, што рабіць? — падставіў зноў вуха пад голас паліцая Платон.

Як высветлілася, трэба было рамантаваць кантору, прыстасоўваць яе пад штаб, і, паколькі ахвотнікаў не знаходзілася, Вітух пачаў тыкаць у натоўп пальцам:

— Ты! Ты! Ты!..

Дзеда Нупрэя ён абмінуў, на Платона нават не глянуў. Палец стрэліў у Лявона Кончыка.

— Каго назваў — застацца! Астатніх — каб і духу не было. Марш адсюль. Ды глядзіце ж мне! — і бобік, задаволены, відаць, самім сабой, апісаў кола на абцасах ботаў, запыленых і вялікіх, а потым загадаў разабрацца мужчынам у адну шарэнгу. Па росце.

Дзед Нупрэй, перш чым пакінуць Лявона сярод «даверaных і добрых спецыялістаў», вылучыў момант і паўшэптам сказаў яму:

— Я на ветраку буду...

— Добра, — кіўнуў Лявон Кончык і застаўся стаяць на тым жа месцы, дзе і стаяў. Далекавата ад паліцая. Той паманіў яго пальцам. І паставіў на правы фланг.

— Вучыць вас трэба! — гыркнуў Вітух.

Вярнуўшыся дамоў, Нупрэй коратка сказаў сваёй старой:

— Соль пaберажы. Надоўга, бачу, прыехалі...

Бабка Пелагея захлімкала і нічога не сказала. Нупрэй прытуліў яе да сябе, сказаў:

— Вось вестку атрымаем ад Шуры, весялей будзе. Пакуль тое ды сёе, і атрымаем... Не адразу, вядома ж. Пошта як цяпер ходзіць? Клыпае, можна сказаць. Як прусак. Ды мо і не да пісьмаў унуку: вайна — не вяселле. Пакуль аловак той знойдзеш, а папера, што, думаеш, з неба падае! — і стары торкнуў уверх сагнутым пальцам. — Во як! Галоўнае, каб ваяваў добра. А мы тут не падкачаем. Трымайся, Шура! Трымайся!..

Дзед Нупрэй патаптаўся яшчэ трохі на падлозе, задумлівы і маўклівы, а потым змахнуў з шаста рабочае адзенне — густа зацярушаныя мукой —здаецца ажно наскрозь! — порткі і кашулю, але, перш чым пераапрануцца, зноў паглядзеў на старую:

— Вайна не вайна, маладзіца, а без ветрака я, што ён — без ветру... Пайду на млын, пагляджу, можа, хто і прывязе мех-другі з мінулагодняга ўраджаю... Ага. Сёння вецер добры.

— Паеж хоць.

— Не да ежы.

— Ідзі тады. Толькі ж нос не сунь куды не трэба. А то я бачу, ты з хлапцамі звязаўся — каб яны цябе, галовы ж гарачыя, неразумныя, куды ў зман не звялі. Знайшоў з кім сябраваць.

— Вучыць мяне будзеш! — прабурчаў Нупрэй і сабраўся ўжо было ў двор, калі ў хату ўваліўся Вітух.

— Вось цяпер можна і пагаманіць. З вока на вока. Баба твая нам не зашкодзіць. Што глядзіш на мяне так, быццам я табе на хвост солі насыпаў? — Вітух сеў за стол і адразу даў зразумець, хто тут госць, а хто гаспадар. — Самагон давай. Ды не глядзі, не глядзі так на мяне. Хопіць, пакіравалі. Дайце і Вітуху. Пажылі пры той уладзе, а цяпер буду жыць я. Бацька мой дзе? На Салаўках? Ці ў Сібіры? Я яго туды не адпраўляў. А за тое, што замардавалі чалавека, хто адкажа?

— Мне пара, — Нупрэй памкнуўся выйсці з хаты.

— Кудый-та табе пара? Ці мне пачулася? — лыпнуў вокам Вітух. — А спытаўся ты перш, адпускаю я цябе ці не, га? То-та ж! Ці ты думаеш, стары небарака, перад табой той самы Вітух, што ўвосень прасіў-маліў цябе, каб хлеб наш змалоў? Забыўся? То я напамінаю. Акуратна і своечасова. Памыляешся, ох і памыляешся, дзед. Скажу: сядзі ноч і дзень — і будзеш сядзець як міленькі, нават за вугал, калі прыспічыць, не ўздумаеш выбегчы. Мяне, дзед, германец надзяліў вялікай уладай. Не самазванец я, не думай. Вось!

Вітух патрос перад носам старога нейкай паперкай, папярэдне вышмаргнуўшы яе з бакавой кішэні — спрытна, што той цыркач: відаць, ён усім яе паказвае, паперку, таму і трымае напагатове.

— От, старэча, бумажэнцыя! Ёй любому нос падцерці магу. І такому лапатніку, як ты. Падыходзь, га!

Нупрэй усміхнуўся:

— Ты ёй, гэтай, значыць, паперкай, толькі нос можаш падцерці ці яшчэ што?

Вітух нетаропка, нібы пра нешта думаючы, падняў бровы на старога, а потым з усяе сілы — млынар нават спалохаўся, што маснічыну праломіць — грукнуў узбоч сваёй нагі, абутай у новы бот, прыкладам карабіна, пасля тузануў Нупрэя за рукаў:

— Стаяць! Я б цябе, дзед, сам у расход пусціў вось гэтай штуковінай, — паліцай паказаў на карабін. — Маю, маю права. Не думай. А як жа! Бачыў дакумент? Там усё чорным па белым, як у газеце, напісана. Ды млын твой, дзед, трэба. Млын. Вятрак. Кажы яму дзякуй. Аднак папярэджваю: калі і там, на млыне, брыкацца

станеш, то я з табой буду размаўляць іншым метадам. Кеміш? Глядзі ў мяне!

Бабка Пелагея моўчкі паставіла на стол міску з капустай, унесла з сянец некалькі агуркоў і памідораў, а потым паставіла і бутэльку з мутным самагонам: хоць і апошняя, але ж паліцай не адвяжацца, сам пачне шукаць, вэрхал зробіць у хаце. Паставіла пляшку з самагонам, ціха сказала: «На, падавіся!»

— Ты што набычыўся так? — Вітух забулькаў з пляшкі ў карэц. — Новую ўладу ўпершыню бачыш? То прывыкай. Надоўга мы. І падцісні хвост. Хопіць гогалем хадзіць па вёсцы. Я тут цяпер не апошні...

Што ён не апошні, Вітух не адразу прыдумаў, таму ў паўзу, якая ўтварылася, Нупрэй уставіў сваё слова:

— Пацук.

Вітух папрасіў паўтарыць. Нупрэй сказаў, і, калі паліцай узнагародзіў старога сваім кухталём, дзед адчуў, што справы дрэнь: хоць на нагах і ўтрымаўся, але пад вокам нешта не так... Хлопцы, калі вярнуліся ў вёску з каскамі і грыбамі, пашкадавалі, што не было іх на сходзе каля канторы, а ўбачыўшы пад вокам у дзеда Нупрэя вялікі сіняк, паабяцалі адпомсціць Вітуху. Юраська так і сказаў:

— Ух, пачакай, паліцай Вітух!

6. ПРАЧУХАНЕЦ, АЛЬБО ТРЫ ГАЛАВЫ ДОБРА, А ЧАТЫРЫ — ЛЕПШ...

Але, перш чым адпомсціць паліцаю за дзеда Нупрэя, хлапчукам трэба было вытрымаць дома нападзенне мацярок, бо тыя, калі ім верыць, з ног збіліся, шукаючы іх. Як згаварыліся ўсё роўна. А што тут з ног збівацца? Усяго толькі ў лес збегалі — дык ці ж упершыню! Не выручылі і нямецкія каскі з грыбамі. Юраськава мама, доўга не раздумваючы, нават шпурлянула жалезны нямецкі шалом на агарод, грыбы разляцеліся па двары, скаціліся пад плот:

— Абы-што ў хату прэш! Рады вам не даць! Усе вочы прагледзелі, а яны жалеззе збіраюць у лесе. Дадумацца ж! А калі стрэліць?

— Не стрэліць, — патроху пачаў прыходзіць у сябе Юраська.

— А бацьку што ты гаварыў, калі на фронт ён ішоў? Не помніш?

— Помню...

— Дык чаму ж тады не слухаешся?

Шкада мамы, вядомая справа: вайна, немцы кругом, усё можа здарыцца, а ёй тады трымай адказ перад бацькам. Але ж не сядзець Юраську, склаўшы рукі, калі вайна. У сваёй хаце ўсе смелыя, а варта ступіць на вуліцу, паглядзець, як ходзяць па ёй немцы, і куды тая смеласць падзенецца. А яны, хлопцы, не такія. Ведаць трэба.

— Сядай, еж, — уздыхнула мама і наліла супу. — Чаго толькі ні перадумалася. Немцы ж... Ці мала што? Прыстрэляць і не папытаюць.

У вачах мамы паўнютка слёз. Сястра Ліда моўчкі сядзела за сталом з лыжкай напагатове і, калі маці паставіла місу з супам, пачала сёрбаць варыва. Побач з ёй сеў і Юраська.

— Еж, сынок, еж.

Было б што. Апетыт ў яго сёння — ого-го! Вала б з'еў. Аднак выгляду не падаваў. Нават крыху ленаваўся — пасля ўсяго, што нарабіў, няёмка паказваць, што вымерхаўся. Калі ў місе нічога не засталося, Юраська аблізаў лыжку, сказаў:

— Пад'еў.

І ён прыгадаў у такі момант тату: той заўсёды, падсілкаваўшыся, задаволена ляпаў раз-другі сабе па жываце — усё ў норме, парадак, цяпер можна і вылазіць з-за стала. Але не спяшаўся. Звычайна ён яшчэ трохі сядзеў так, абапёршыся локцямі на край стала, распачынаў гаворку, прыгадваў, што было сёння ў полі ці наогул у вёсцы, марыў сенакоснай парой, як ранічкай падкляпае касу ды на золку ўзаб'е соткі на падоле. А маці слухала, ківала. Як і яму, Юраську, калі той снедаў і вячэраў — усё за адзін прысест.

Вось так, як сёння ён, сядзеў якраз тата у той суботні вечар. Паглядзеў ён спярша на хлопчыка, а тады на маці, сказаў:

— Мы заўтра з Юркам у Журавічы на кірмаш паедзем. Запражом каня — і гайда. Што нам! Так, сынуля?

Юраська, зразумела, быў на сёмым небе. Ён ведаў, для чаго паедуць: купіць яму новыя порткі, бо ягоныя ўжо працерліся і дзе толькі можна — лапік на лапіку. Абяцаў порткі тата. Не забыўся.

— Заадно і цукру купім, селядцоў, — гаворыць далей тата, і можна было падумаць, нібы порткі і сапраўды былі галоўнай і самай важнай пакупкай, па якую яны збіраліся ў мястэчка. Не, канешне ж, але бацькава хітрасць Юраську падабалася. — Паглядзім і табе, Ліда, крамніны на сукенку. Можа, і на гатовую патрапім. Як пашэнціць.

Ліда таксама просіцца.

— Усім адразу нельга, — разважліва і строга казаў тата. — З кім жа маці мы пакінем? Хто ёй пасобіць па хаце? Тут хапае работы. А іншым разам, давай дамовімся, дачуша, я цябе вазьму з сабой. Не ўсё ж Юраську, а? Дамова?

Сястра не адразу пагаджаецца і назаўтра ранічкай праводзіць тату з братам за вёску: спярша едзе разам з імі на калёсах, звесіўшы ногі ў акенцы драбіны, а потым вяртаецца назад.

— А пра сукенку не забудзеце? — напамінае яна сумна і з надзеяй.

У Журавічы яны ўехалі якраз у тыя хвіліны, калі моцны і строгі мужчынскі голас паведамляў па талерцы, якая боўталася на слупе перад крамай, у якой прадаюць хлеб і цукар, што пачалася вайна. Тата пацягнуў лейцы на сябе, і конь спыніўся. А калі дыктар скончыў гаварыць пра вайну, бацька сцебануў пугай каня па ўзмакрэлай спіне, і калёсы загрукацелі што ёсць моцы.

— Вайна не вайна, а не сяціць жа задам! — шлёгаў і шлёгаў ён пугай па спіне каня, нібы той быў вінаваты, што пачалася, калі верыць таму строгаму мужчынскаму голасу, вайна. — Нэ-э, мац тваю пройбу!..

Кірмаш гуў. Юраська сядзеў на возе, а тата цёрся недзе сярод людзей, якія сноўдалі ўзад-уперад абыякава, бязладна. Раней ніколі не бачыў хлапчук тут такога гармідару. Ды і нідзе. Плакалі людзі, галасілі, але не ўсе. Спяшаліся, пачуўшы страшную вестку, да сваіх гнёздаў — лезлі напралом, з крыкам і гвалтам, да прылаўкаў. І ўсё да нечага прыцэньваліся, прымяраліся.

Доўга сядзеў тады Юраська на калёсах, ажно спіна забалела. Як у дзеда якога старога. Не справа гэта, каб так было з ягонай спінай, і ён выпрастаўся. Ого, ды так і зусім добранька! І людзей усіх бачыш.

Адно картузы ды чупрыны мільгаюць. Яшчэ і хусткі. Самыя розныя: белыя, чорныя, квацістыя... Убачыў Юраська і тату. Ён у выцягнутых руках нёс над галавой пакупкі, нібы пераходзіў глыбокую раку, дзе яму вады было пад самы падбародак. Ага! Порткі ёсць!

З Журавічаў вярталіся не так хутка, хоць конь дамоў заўсёды бяжыць ахвотней, больш шпарка: тата наўмысна прытрымліваў лейцы, не даваў яму разгону. Чаму так, ён потым адкрыў сакрэт:

— Мала ў нас часу, сын, застаецца. Вайна... Давай пагаворым. Ніхто не падслухае. Тут мы адзін на адзін. А пагаварыць трэба. Як мужчына з мужчынам. Не сёння-заўтра мяне прызавуць... гэта факт. Мабілізацыя, чуў, у мястэчку пачалася ўжо. Сур'ёзнае дзела, па ўсім відаць. Адзін мужчына цяпер у хаце. Разумееш, што гэта значыць?

Юраська не ведаў, што адказаць. Палічыў за лепшае прамаўчаць. Так і зрабіў.

Конь ціха мясіў капытамі пыл, лёгка цягнуліся калёсы: кру-кру — вялі колы на сухіх восях нудную мелодыю.

Хоць і збіраўся тата яму шмат чаго сказаць, а сказаў коратка і зразумела:

— Слухайся матку... Ты дарослы ў мяне. Паглядзі, якія вялікія порткі табе купілі. Крыху меншыя, чым на мяне. На чвэрць. — І тата расцягнуў штаны за калашыны і, здалося, захінуў імі перад хлапчуком увесь белы свет...

...Юраська ўсё яшчэ сядзеў за сталом, на татавым месцы, нават так, як ён, — паставіў на абрус вострыя локці, а пальцы моцна сашчапіў у кулак. Адно хібіла — маўчаў, нічога не гаварыў. А што яму было сказаць? Не будзеш жа хваліцца, дзе брындалі цэлы дзень, што бачылі! Хопіць, што грыбы на паркане вісяць, а каска нямецкая паляцела-пакацілася, бы гарбуз. Не бабская гэта наогул справа — слухаць пра ўсё гэта. І не мужчынская — расказваць...

Аднак Юраська ўсё ж не вытрымаў, папытаў:

— Немцы, кажуць, прыязджалі?

— Прыся, прыся ўжо да іх! — не спадабалася пытанне маці. — Калі-небудзь яны бяды наробяць. Сядзеў бы дома!

Дома сядзець справа няхітрая, аднак трэба неяк да дзеда Нупрэя збегаць. Жаданне вялікае ёсць. Але ж як скажаш пра гэта

маці? Адразу пачне зноў павучаць, як паводзіць сябе пры акупацыі, нібы ён сам малакасос які. Бацька і той сказаў: ты — дарослы... Шкада, што яна не чула. А калі б пачула, то гэта шмат што б значыла. Хлопчык на ўсялякі выпадак папрасіў маці раскатурхаць яго рана, сказаў ціха, але горда:

— Я касіць пайду!

Маці моўчкі кіўнула. Касіць — гэта добра. Гэта не перад немцамі шныраць. Ды і жыць трэба, якой карысці з той бегатні? Юраська патупаў да вышак, але спыніўся на двары. «Не, трэба на вятрак. Абавязкова. Як гэта пражыць дзень без дзеда Нупрэя?»

Вёска не спала. Было яшчэ рана, і яна толькі-толькі збіралася на спачын, да сну: то тут, то там патухалі цьмяныя агеньчыкі ў вокнах, бразгалі клямкі на веснічках. Вунь праплыла нечыя постаць у шэрым змроку, знікла з вачэй раптоўна, як і з'явілася. Скавыталі, надрываліся жабы ў копанцы.

Юраська ўпэўніўся, што маці з Лідай ляглі спаць, і патупаў да ветрака. Па кладцы, якая вісела над рэчкай вузкім паяском, гойдалася і спружыніла, ступаў крок у крок. А потым выбегла насустрач вузенькая лысая сцежка... і якраз у гэты момант ён пачуў патрабавальны і строгі голас Сяргейкавай маці: «Вярніся, сказала! Каму гавораць? Ты куды гэта, на ноч гледзячы? Я табе пакажу, свавольнік, як матку не слухацца!» Усё зразумела, як белы дзень: Сяргейку на вятрак не адпускаюць. Юраська ўявіў, як сябрук пераступае з нагі на нагу, шморгае носам, трэ кулаком вочы і ўвогуле робіць кіслы выгляд — мо хоць так яго пашкадуюць, адпусцяць. Яму робіцца шкада Сяргейкі, і Юраська дакарае сябе, што не падказаў, як можна было абхітрыць маму. А трэба было сказаць так, як адчаканіў ён: «Я касіць пайду!» Касцы заўсёды былі і будуць, пэўна ж, у пашане. А вось Паўлік — малайчына, ён падпільноўваў ужо Юраську.

— Чуў? — папытаў адразу.

— Чуў...

Эх, жыццё! Ну хіба ж яны, маткі, не могуць зразумець, што не дзеці ўжо хлопцы, а самыя што ні ёсць сапраўдныя партызаны. Так, так,

партызаны: ні сёння-заўтра яны збіраюцца падацца ў атрад. Вось толькі трэба пранюхаць да іх дарогу, і ўся справа будзе ў капелюшы. Для гэтага ж і на вятрак шыбуюць. Цікава, ці правецца Сяргейка? Аднак яго так і не дачакаліся.

— Ну што, пайшлі? — лыпнуў вачыма ў змроку Паўлік. — А то і дзеда праваронім, і Сяргея не дапільнуемся.

— Пайшлі...

Хлапчукі моўчкі падаліся да прыступак, крутых і рыпучых, што вялі да дзвярэй, з якіх цьмяна сачылася халоднае святло ад ліхтара, вылузвалася са шчылін — дошкі рассохліся, а самі дзверы скрывіліся, даўно не ведалі, што такое пазы, якія зрабіў для іх некалі цясляр. Стары ўжо вятрак, як і сам дзед Нупрэй.

Юраська нясмела паляпаў у дзверы. Прыслухаліся. Шэпт, які даплываў з будынка, раптам прыціх, а голас дзеда Нупрэя, глухі і стрыманы, падбадзёрыў хлапчукоў:

— Заходзьце, не грыміце. Адамкнёна.

Дзверы прарыпелі, і хлапчукі адразу ж апынуліся за нізенькім парогам, стаялі на дошках, некалі раз і назаўсёды пабеленых — як не наскрозь — пылам ад мукі, і пэўны час не маглі заўважыць млынара.

— Га-а, жэўжыкі! — выглянуў аднекуль з цемры дзед Нупрэй, падаўся насустрач сваім гасцям. — Чаго ж пасталі? Праходзьце, калі наважыліся да мяне. Праходзьце, праходзьце.

І дзед паказаў рукой, каб яны ішлі за ім. Там, у ледзь асветленай бакоўцы, — ліхтар, як заўсёды, стаяў пры ўваходзе — нехта кашлянуў. Кашаль падаўся знаёмым. Пазней ўбачылі: на табурэце, нібы пан, шырока разваліўшыся і ўзгрувасціўшы на столік вялікі кулак, сядзеў Лявон Кончык. Канешне, хто ж яшчэ тут будзе. І сядзеў ён так, быццам знерухомеў, закамянеў, а ягоны кулак быў прыбіты да вечка стала цвіком.

— М-да, — нарэшце варухнуўся Лявон, прыцмокнуў языком, крутнуў галавой. — М-да... дзялы дзялішкі.

— Сядайце, хлопчыкі, на мяшэчкі, — дзед Нупрэй ляпнуў па самым пузатым мяху, над ім ажно закурэў белы пыл. — От сюды. І ты, Паўлік, давай. Ці памагчы табе?

— Сам...

— Сам дык сам. Што цікавае скажаце? — дзед Нупрэй навастрыў слых, хітравата абвёў позіркам гасцей.

Сябрукі перасмыкнулі плячыма, але трохі павесялелі, бо адчулі, што стары рады іх з'яўленню. Толькі не ведалі, што сказаць яму. А сапраўды — што? З чым яны прытупалі? З якімі навінамі? Няма навін. Не будзеш жа расказваць дзеду Нупрэю пра тое, аб чым ён і сам ведае. Ну былі ў лесе, бачылі разбітыя грузавікі. Спытаць бы, чаго прыязджалі ў вёску немцы. А што ён, млынар, ведае? «Былі, былі немцы», — Юраська ўявіў, як гэта скажа, апярэдзіўшы іх, зараз дзед Нупрэй. Скупа, хітра. Ці сам негаваркі Лявон Кончык. Пара і яму нешта выцадзіць. Таму і сядзелі, маўчалі. Аднак, як пераканаліся пазней, не заўсёды карысна лапатаць, іншы раз чаканне і сапраўды золата. Дзед Нупрэй прысеў да стала насупраць Лявона Кончыка, паглядзеў на хлапчукоў:

— Наш дзень настаў, малеча. Толькі пра вас пагаманілі, а вы тут як тут. Што значыць — лёгкія на ўспамін. Скажы, кум?

Лявон Кончык уцягнуў у рот шмат паветра, кіўнуў: было.

— Гаманілі? Пра нас? — не паверыў Паўлік. — Жартуеце? Што пра нас можна гаманіць? У вас, мусіць, і без нас клопату багата.

— Таму і ўспомнілі, што клопату багата, — пагадзіўся млынар. — Адным нам яго не адужаць. Зваліўся гэты клопат на нашы з вамі галовы, забрыкай яго каза, што снег улетку. І думай цяпер, кумекай, як пазбавіцца ад яго. Справа, браткі, важная, адказная дужа яна... Не думайце, што давяраем вам яе не падумаўшы, наскокам. Не. Раіліся, і доўга. Помніце сваё «чэснае піянерскае»?

— Карацей гавары, Нупрэй! — нецярпліва папракнуў таго Лявон Кончык. — Не муку ж мелеш. То важная справа. Хлеб — таму што. А гаварыць можна і карацей...

Дзед Нупрэй пагадзіўся:

— Заўвагу прымаю. З Аляксеем Касцючэнкам у мяне дамова была. Калі што — паведамляць яму. Якім чынам, карціць ведаць? Не раблю тайны, бо цяпер вы не проста хлопцы басаногія і хатаўнянскія басурманы, а партызанскія сувязныя, і мы на вас ускладаем вялікія,

прама скажу, планы. Як на верных памагатых. Цяпер мы без вас — як вятрак мой без ветру... Слухайце сюды, хлопцы... За Жавіннікам, дзе бярэ пачатак дарога на Каменку, стаяць тры сасны. Старыя, касматыя, з траха голымі каранямі. Вядома, на ўзвышшы, вецер ліжа з усіх бакоў...

— Як стары костку, — падказаў Лявон Кончык і ўсміхнуўся сам сабе.

Відаць, успомніў пра вячэру.

— Бачылі? — папытаў пра сосны дзед Нупрэй.

— Паўз іх на луг ездзілі, — кіўнуў Юраська.

Паўлік таксама сказаў паўшэптам:

— Тыя сосны сёстрамі называюць.

— Ведаеце, значыць, — палагаднеў твар у старога. — Гэта ўжо добра. Аблягчаеце нашу задачу. Да чаго я пра сосны? З сённяшняга дня… ці вечара — так дакладней будзе — для вас існуе адна сасна, сярэдняя. Не забывайце. Сярэдняя. Па маёй дамове з партызанамі, менавіта яна будзе служыць схованкай. Тайнікомї. Ёсць у тым дрэве не надта глыбокае дупло, мая рука пальцамі па дне шкрабае. Ад зямлі дупло тое невысока, акурат па вашым росце, дацягнецеся. Сёння альбо заўтра раніцай трэба пакласці туды першае наша паведамленне. Пажадана, каб прыцемкам. Ноч ёсць ноч — яна схавае і прытуліць, што матка родная, — Нупрэй прыслухаўся. — Лічу, што трэба паведаміць нашым, што чакаецца ў Хатоўні раскватараванне варожага гарнізона. Не ведаю, багата ў тым гарнізоне будзе салдатаў ці не, але адчуваю, што напрэцца іх сюды, як рыбы ў нераст у нашу Гутлянку з поймы. Ведаць пра гэта партызанам трэба ў абавязковым парадку. Я так лічу. Лявон мяне падтрымлівае. Для чаго ж тады дупло выбіраў і вас чакаў, хлопцы, га?

— Канечне, трэба! — Юраська ажно зрабіў крок наперад да млынара, нібы збіраўся бегчы да сасны проста зараз.

Узрадаваўся першаму заданню і Паўлік:

— Абавязкова! Я панясу! У мяне кішэнь глыбокая, не згубіцца!

Юраська паказаў свае кішэні — вывернуў, і аказалася, што ў яго яшчэ глыбейшыя, асабліва на правай калашыне, дзе ён носіць,

калі косіць, брусок. А дзед Нупрэй не звяртаў на тыя кішэні ўвагі, меркаваў, што з сябе будзе ўяўляць той гарнізон.

— Што сёння для нас сакрэт, заўтра не будзе, — цвёрда казаў ён. — А мо і зусім перастрэнуць партызаны немчуру ды намуляць ёй бакі, патрасуць, як воўк авечку, дадуць у каршэнь. Каб знаццё, як той казаў, што ў кума піццё, — стары ўсміхнуўся куточкамі вуснаў, глянуў на Лявона Кончыка: той адказаў яму цёплай усмешкай, — дык пабег бы... Пажартаваў, хопіць. Бліжэй да справы. Сядай, хто з вас байчэйшы, на маё месца...

Млынар узняўся, нырнуў у цёмны кут, дзе ўзяў яшчэ адзін ліхтар «кажан», запаліў яго, а Юраську, які сядзеў ужо насупраць Лявона Кончыка, падаў аловак і маленькі квадрацік паперы.

— Трымай, браце. Прыбярог. У гаспадарцы, не дарэмна ж кажуць, усё калі-небудзь спатрэбіцца. І да Лявона: — Памагай, кум, падказвай, што пісаць. Тры галавы добра, а чатыры яшчэ лепш.

Лявон варухнуўся на табурэце, крэкнуў:

— Толькі надта многа не пішыце. І старайцеся так шкрабаць, каб супастат не адразу даўмеўся, што да чаго, калі і трапіць яму цыдулка.

— А як бы ты сам напісаў? — паглядзеў на кума Нупрэй.

— Я? Ды проста... Намячаецца размяшчэнне ў Хатоўні нямецкага гарнізона. І кропка. Ага, мабыць, трэба дадаць: надоўга, бо штаб робяць. Пакарацей. Менш слоў — больш справы. Што вы, хлопцы, думаеце на гэты конт?

Вытыркнуўся наперад Паўлік:

— А тое, што ворагу запіска ніколі не трапіць. Так мы і аддадзім яе!

— Адкуль ён можа пра нашу схованку даведацца? — здзівіўся Юраська.

Яшчэ трохі паспрачаліся, як і што пісаць, а потым Юраська вывеў на тым квадраціку паперы ўсяго некалькі слоў: «Неўзабаве намячаецца размяшчэнне ў Хатоўні варожага гарнізона. Па распараджэнні паліцая В. Х. Ката мужчыны рамантуюць кантору праўлення калгаса пад штаб. Чакаем указанняў».

— Было б добра, каб пад гэтым тэкстам нейкае слова паставіць, — паглядзеў на дарослых Паўлік.

— І мне так здаецца, — падтрымаў яго Юраська.

— Га, дзед Нупрэй? А вы, дзядзька Лявон, што скажаце?

— Гэта што яшчэ за подпіс такі? — не зразумеў намеру хлапчукоў млынар.

— Яны хочуць, Нупрэй, баявое імя сабе прыдумаць, — здагадаўся Лявон Кончык. — Ці не так, мальцы?

— Вядома! — засвяціўся твар у Паўліка.

— Ціха! — гыркнуў па Паўліка дзед Нупрэй. — Кажы больш зразумела. Тут табе не прахвесары. Што? Для чаго? А то прыдумаем які ляпсус, што людзей насмяшым. І сам чорт нічога не разбярэ...

— Вось і добра, — заступіўся за сябрука Юраська. — Няхай і не разбярэ. Няхай і немец галаву паломіць...

Аднак млынар не прыняў прапановы хлапчукоў паставіць нейкі подпіс унізе, патлумачыў:

— Прыдумаць — яно не бяда, можна. Толькі ўсё ж трэба рабіць нам так, каб не даваць немцу і маленькай зачэпкі. Няхай лепш і не чуе і не ведае. Тады і нам спакайней будзе. І прашу далей слухацца мяне і вось яго, Лявона... І без выбрыкаў, хлопцы! Думайце галовамі. Глядзіце ж мне, каб усё шыта-крыта было. Ну а калі ўжо так прыспічыла вам тое слова ўжыць... то як прыдумаеце — скажаце. А пакуль нічога не пішыце пад запіскай. Там, у лесе, ведаюць, што да чаго...

7. ГІЛЬЗА НЕ ТОЛЬКІ ДЛЯ ПОРАХУ

...Ноч выдалася зорнай, ціхай. Над лесам, бы зачапіўшыся рогам, вісеў маладзік. Недзе ў гушчары палахліва крыкнула сава. Потым другі раз.

Хлапчукі насцярожыліся. Аднак потым навакол зноў стала ціха. Юраська шапнуў Сяргейку, які ішоў крыху ззаду:

— Сава палюе...

— Ага, — адказаў той.

Паўлік крыху адстаў ад сяброў, таму не чуў, пра што яны гаварылі. Вятрак хлапчукі пакінулі адразу, як толькі дзед Нупрэй скруціў трубачкай запіску, запіхнуў яе ў гільзу і працягнуў Юраську:

— Трымай. Кішэні без дзірак? Глядзіце ж, не пасейце.

— Я ў руцэ панясу, — паабяцаў Юраська.

— Твая справа. Галоўнае, каб не згубіў. Ну шчаслівай дарогі, мальцы, — дзед моцна пацiснуў ім па чарзе рукі. Яшчэ мацней — Лявон Кончык.

Але, перш чым пайсці да соснаў-сясцёр, сябры выручылі ўсё ж з сямейнага палону Сяргейку. Той апраўдваўся, што ва ўсім вінавата маці, а не ён, аднак яго ніхто не слухаў: не было калі, трэба спяшацца, а то хутка пачне світаць. Ледзьве толькі сосны паказаліся ў паўзмроку, прыветна схіліўшы свае вялізныя шапкі ў бок хлапчукоў, над дрэвамі праляцеў ветрык, злёгку загойдаў голле, нібы напомніў сябрукам, што толькі адзін ён тут і гуляе-забаўляецца, нібы нават загадаў тым: ідзіце ж смялей, не бойцеся, чаго пасталі, хіба не разумееце, што я вам кажу!

— Я пайду адзін, — зірнуў на Паўліка з Сяргейкам Юраська. — А вы чакайце тут. Сяргей, ты можаш драчом скрыпець. Калі што — падай знак.

— Добра.

— Павел, глядзіце тут удвух...

Паўлік таксама кіўнуў. Юраська расшчапіў кулак, і яны ўтрох глянулі на гільзу.

— Давай, Юрась.

— Ціха. Чаго нам баяцца, праўда ж, хлопцы? Ну, я пайшоў...

Паўлік з Сяргейкам злёгку бачылі, як іх сябрук падыходзіў да соснаў, і, чым далей ён ішоў, тым больш губляўся ў змроку, а неўзабаве і зусім прапаў з вачэй. Толькі трывожна махалі шапкамі-аблавушынамі старыя камлістыя дрэвы ды гуляў у іх кронах ветрык. Здаецца, побач яны, сосны, аднак не, далекавата ўсё ж. Гэта таму, мусіць, што вялікія дрэвы, высозныя. Да іх жа клыпаць ды клыпаць.

— Можна было і нам бліжэй падабрацца, — пашкадаваў Сяргейка.

Але Юраську доўга чакаць не давялося. Неўпрыкмет вынырнуў ён перад самым носам у хлапчукоў з цемры, спыніўся і пераможна гукнуў:

— Парадак!

Паўліку з Сяргейкам хацелася крыкнуць «ура!», але яны ўспомнілі, дзе знаходзяцца, і толькі моўчкі ашчаперылі Юраську, паціскалі яго крыху: заслужыў!

— Цішэй вы, задушыце! — брыкаўся Юраська. — Адпусціце ж!

Шарэў на ўсходзе змрок, браўся ў нізінах густы туман, калі хлапчукі вярнуліся ў вёску з першага баявога задання.

— На вятрак!

Дзед Нупрэй падзякаваў хлапчукам і загадаў ісці спаць.

— Будзе дзень — будзе і ежа, — сказаў ён шматзначна і пазяхнуў.

Юраська, ужо калі пераступіў парог хаты, успомніў, што збіраўся ранічкай ісці касіць і прасіў, каб маці яго разбудзіла. А што, калі яна прачнулася раней, чым ён заявіўся? Зноў будзе прачуханец! Сам сабе Юраська паабяцаў калі-небудзь выдаткаваць час і шчыра расказаць ёй, каб не хвалявалася дарэмна, калі і будуць надарацца ў яго вось такія, як у гэтую зорную ноч, нечаканыя знікненні.

А яны, спадзяваўся хлапчук, будуць цяпер усё часцей і часцей.

8. ПОБАЧ З ДАРОСЛЫМІ

Дачакаўся нарэшце дзед Нупрэй, калі паспее жыта! Шапаткое, каласістае. Той лапік, што меўся на гародчыку, менш непакоіў дзеда. Сярпы стары настрыў загадзя, а рупных рук яму не займаць — удвух з Пелагеяй яны за які дзень дадуць ратунак любой збажыне, прыпуцяць да каласка. Тут трэба глядзець намнога шырэй, чым свой лапік, уціснуты вузенькай палоскай паміж яблынь ды груш. Жыта ўрадзіла і на калгасным полі. Як быць з ім? Не спаць жа ў шапку, не чакаць, калі колас асыпецца. Нешта трэба прыдумаць, каб і хлеб не прапаў, і ворагу не дастаўся. А тут і пасланне ад партызан у сасне якраз: «Вас зразумелі. Хвалім за ініцыятыву. Будзем дзейнічаць. Падпольны райкам партыі ставіць задачу перад усімі хлебаробамі калгаса “Новае жыццё” своечасова ўбраць збожжавыя культуры. Сабраны ўраджай часткова падзяліць на кожны двор (па колькасці чалавек), астатні закапаць да дадатковых указанняў. Фронту патрэбны хлеб...»

— Вось такія ёлкі-палкі! — дзед Нупрэй даслухаў да канца пасланне, якое прачытаў яму Юраська, аблізаў засмяглыя губы. — Што гэта — загад альбо проста парада? Мусіць, усё ж загад. Калі ж тут чорным па белым напісана: падпольны райкам партыі... Ну, канешне, райком, хто ж яшчэ! Зяць Марусін, Касцючэнка, — не абы-хто! Ён і кіруе. Гэта ў нас, у арцелі, безуладдзе. Трэба, значыць, прымаць пакуль кіраванне на сябе. А там відаць будзе. Юрась, га, Юрась, давай мне паперку ад партызан, а сам імчы да Паўліка з Сяргейкам, ды разам на адной назе вёску абскачыце: перадайце людзям, каб да майго ветрака тэпалі. Будзем жніво пачынаць. Ды скажыце, што не паліцай Вітух кліча на сход, не абы якое саплівае начальства... — Млынар прыціснуў падэшвай бота акурак, паскроб патыліцу, відаць, хацеў яшчэ сказаць нешта больш вартае, значнае, але ў яго не знайшлося тых патрэбных слоў, і тады ён проста загадаў: — Ну марш, марш!..

— Мы ўмомант, дзеду! — усхапіўся, бы віхор, Юраська, панёсся з ветрака. Быў — і няма.

Лявон Кончык майстраваў нешта на двары, пад паветкай, а калі ўбачыў Юраську, падняў на таго вочы.

— Дзядзька Лявон, дзед Нупрэй кліча!

— Няўжо? — адклаў у бок сякеру Лявон Кончык, увабраў галаву ў плечы, нібы тая навіна і сапраўды здзівіла яго. — Што гэта ён? Толькі ж бачыліся...

— Ён усю вёску збірае.

— Дзе?

— Ля ветрака.

— Перадай, буду, буду, а як жа.

— Ды не буду, — скрывіўся Юраська, — а зараз трэба ісці. Адразу. Бягом. Дзед яшчэ і папярэдзіў, каб вы параней былі. Яму параіцца з вамі трэба. Чулі? Параіцца.

— Тады іду, іду, Юрка, — твар у Лявона Кончыка зрабіўся адразу сур'ёзным, ён моцна ўвагнаў сякеру ў камлюкаватае паленца, што, мусіць, азначала: канец справе, раз Нупрэй чакае.

А Нупрэй, убачыўшы яшчэ здалёк Лявона Кончыка, выглянуў яму насустрач, сустрэў, моўчкі ўзяў пад локаць, нібыта памагаў таму крочыць па сцежцы да ветрака.

— Ну вось і першае распараджэнне з атрада, — глянуў на Лявона млынар: цікава, як той адрэагуе, як ацэніць навіну. Лявон маўчаў. Потым ціха спытаўся:

— Важнае што?

— Так, так. Здаецца, і мірнае заданне, але вялікай важнасці. З подпісам падпольнага райкама партыі.

— Нават так?

— А мы што тут, у хованкі гуляем, у жмуркі? Ці я пустабрэх які? Ты ж мяне ведаеш, кум. Пачынаем жаць. Фронту хлеб трэба. Пара сярпы пускаць у ход. Пажнём, абмалоцім. І — пад лапату. Падалей, падалей ад ворага. І каб не ўнюхаў нат. А куды пазней збожжа дзяваць — скажуць. Сасна для чаго?

— Так, так, — уздыхнуў Лявон Кончык. — І што ж рабіць думаеш?

— Я?

— Ага. Ты.

— Я сваё аддумаў. Няхай люд думае. Народ. І рашае. Вось збярэцца і думае няхай. Ён сеяў хлеб, яму і жаць, яму і малаціць. Прыемны клопат, скажу табе. Люблю, калі пахне наўсцяж хлебам. Трэба будзе, таксама серп вазьму. Не зломак.

— Людзі людзьмі... А староста? Яму ж вочы хусткай не завяжаш. Возьме ды гаўкне... паведаміць, куды трэба. А тыя на гатовенькае прыляцяць — і нам дулю пакажуць. Са смакам.

— Гэты староста што ёсць, што няма. Для выгляду. Нам свайго старасту выбіраць трэба. Старшыню — па-нашаму. Хтосьці ж павінен Міхайлу замяніць. А то плывём, быццам у лодцы без вясла: да якога берагу прыб'е, і тое добра. Так не павінна быць. Не век жа без кіраўніка жыць. Развалакуць-расцягнуць калгас. Што немец, што самі. Уцяміў?

— Ды я ўцяміў. Усё ж староста гэты пад нагамі ... што бяльмо на воку.

— Ігнат — не паліцай Вітух. Свой ён чалавек. Не сам жа напрасіўся, ведаеш. Пад прымусам шышкай зрабілі. Ды і што ён за начальнік, калі ў яго нават стрэльбы няма? Хоць бы дубальтоўку якую паляўнічую далі — варон палохаць. А так... Я да яго, калі ведаць хочаш, любыя ключы магу падабраць.

— Ну гэта як сказаць, — засумняваўся Лявон Кончык. — Чалавека ўлада псуе.

— Улада... Што ён, бургамістр які? Ні пячаткі ў яго, ні той жа вінтоўкі. Голае месца. Нуль, можна сказаць.

— Быць паведамляльнікам можна і без вінтоўкі. Языком можна стрэліць так, што з гарматы мудрэй не бабахнеш.

— Ігнат не бабахне. А калі што, дык не паспее і хаўкнуць, як залепім яму рот. На ўсялякі выпадак я папярэджу старасту. Каб не рыпаўся. Каб не надта... Так і быць.

Нупрэй з Лявонам вялі яшчэ колькі часу гамонку, а на прырэчным лажку паказаліся людзі — крочылі да іх. Пакуль яны былі далекавата, Нупрэй памеўся паказаць Кончыку запіску.

— Хадзем, глянеш, — кіўнуў млынар на дзверы.

— Можна і не глядзець, — абыякава адказаў Лявон. — Я ў тых літарах, што сарока ў музыцы. Не было калі хоць каліва граматы ўхапіць. То на пана спіну гарбаціў, то з белапалякамі сіламі мераўся, то ў кулака кавалак хлеба зарабляў. Ведаеш жа. Не заўважыў, як і састарэў, — Лявон паспрабаваў выпрастацца, але толькі крактануў, махнуў рукой. — На тым свеце, мусіць...

— Хадзем, хадзем... Не прыкідвайся невукам.

Лявон нехаця патупаў за млынаром.

— Чаго ты там нас збіраеш, Нупрэйка? — пачуўся хітраваты і звонкі голас цёткі Аксінні. — Вы што, зачыніліся?

— Ды не, скарб дзелім, — усміхнуўся Нупрэй. — Пачакай, не паўзі сюды. Дарэмна скрэбціся будзеш. Ідзём ужо. Вяртаемся.

— Добра, добра. Пачакаю.

Пачуліся каля ветрака і іншыя галасы. Нупрэй з Лявонам Кончыкам чулі, як Аксіння казала землякам:

— А певень мой на трэці дзень сам прывалокся. Вымерхаўся, схуднеў, ледзьве ногі прыцягнуў. І дзе лазіў, каб спытаць? Ці ў яго ж клопату каля сваіх чубатак мала? Паспявай толькі варушыцца. Дык не, на суседскія двары паглядае, валацуга!

— Хоць засталося з кім яму ў хованкі гуляць? — незласліва спытаўся нехта.

— А то ж не! Усе чубаткі цалюсенькія. Як адна.

— Што, немец твой двор абмінуў хіба? Бачком паўз яго?

— Так я і аддам! Шукай, кажу, ірад. А як знойдзеш, калі я іх замаскіравала. Пакруціўся, кулакамі памахаў, ды і павярнуў ні з чым. На адыходак, праўда, шыбку разбіў. Трэба было штаны з яго садраць, каб зімой акно заткнуць!

Грымнуў смех.

— Сабраліся, — кіўнуў Лявон Кончык.

— Цяпер зразумеў, упэўніўся, што за паперка? — па складах дачытаў запіску Нупрэй, трасянуў ёю над галавой. — Не думай, што толькі я цікаўнасць да хлеба праяўляю. У многіх да яго інцярэс. І ў ворага. Але яму павінны мы ад нашага коласа даць паварот.

— Ну дзе там той Нупрэй? — не цярпелася камусьці перад ветраком. — Нупрэй, ты што, заснуў?

— Ды ўжо ж заснеш улетку, — нарэшце Нупрэй паказаўся на прыступках. — У такі час толькі спаць. Жорны мае заржавеюць.

— Чаго сабраў? Навошта?

— Кажы давай, а то ж не зіма на дварэ: кожная хвіліна дарагая!

— Сабраў чаго? Калгасны сход, браткі, трэба правесці. А то што ж вы думаеце, га? Няма старшыні, Міхайлы нашага, дык нам і зусім на грудзях рукі скрыжаваць ды чакаць, пакуль пярун ударыць? А пярун вісіць, вісіць, ядрона шыш, над самай макушкай, — Нупрэй торкнуў пальцам у неба, як гэта любіў ён рабіць нярэдка. — Грэх сядзець у такі час па хатах. Трэба ж намеціць нарэшце, як жыць далей. Такія-сякія планы пабудаваць. А як жа! Мы што, зломкі? Не-е! Не скажу. Люд мы працавіты. З характарам. Заўсёды ў нас сарочка потам пахла. Дык давайце спакойна і саабшча рашаць, што рабіць належыць, як жыць далей.

— А што рашаць? Вайна калі ж, — прамырмытаў аднаногі Марцін.

— На вайну не спісвай, Марця, — рашуча адказала яму Аксіння. — Ты ўжо раз давояваўся, цяпер на мыліцах швэндаеш. Хочаш, каб і мы так поўзалі? Пакалечыць супастат не ўсіх, дык праз аднаго, а нам трэба на нагах крэпка стаяць. Пакуль не папруць чужынцаў у той бок, адкуль і ўзяліся. Што ж нам, на калені ўпасці, міласціну ў немца прасіць? Ці жывымі ў дамавіну класціся? Глядзі,

каб жа не так! І правільна кажа Нупрэй: трэба рашаць, як і што. Пакуль не позна.

— Во баба, так і ворагам мяне зробіць! — агрызнуўся нарэшце Марцін. — Ні за што ні пра што. Дык я...

— Дык-кудык! — агрызнулася і Аксіння.

У гурце загулі, загаманілі.

— Цішэй, цішэй, — мякка папрасіў Нупрэй. — Якія могуць быць спрэчкі? Бліжэй да справы. Я мушу сказаць, што ўсё роўна без старшыні нам ходу няма. Пакуль шчэ тое-сёе ў арцелі і засталося, пакуль ёсць мы з вамі. Статак без пастуха што значыць? А нічога. Хоць мы і не каровы, але і нас пасвіць трэба. Каб дружней траву скублі. Тую траву, што па нашым нутры. А пакуль мы ядзім хлеб, то і трэба думаць пра яго, дбаць. А то што ж атрымліваецца, людцы? Стаіць збажына, бы сірацінка, і ніякага клопату пра яе. Сваю, бачу, жаць пачалі. Правільна: свая сарочка заўсёды бліжэй да цела, сакрэту няма. А хіба ж калгаснае — чужое?

— Малайчына дзед Нупрэй! — штурхануў Юраську ў плячо Паўлік.

— Не замінай слухаць, — адмахнуўся Юраська.

А дзед працягваў:

— Спярша давайце выберам старшыню. Стараста не ў нашай торбе. Ды і які з Ігната камандзір? Няхай ён сваю кудзелю прадзе, а мы будзем сваю. Паглядзім, у каго прасніца лепшая.

— Каго ты думаеш, Нупрэй, на старшыню? Твая кандыдатура? — выгукнула Аксіння.

— Называй! Ці сам будзь! — не цярпелася і Ягорысе.

Нупрэй узняў руку, папрасіў цішыні:

— Думаў і над кандыдатурай, як жа. А каго б вы прапанавалі?

Зрабілася надзвычай ціха. І парушыла гэтае гнятлівае маўчанне ўсё тая ж неўгамонная Аксіння:

— На кума паказвай. Ён хоць больш-менш да мужчыны падобны. Хоць і сонны заўсёды, бы леташняя муха. А з нас, баб, каго выбераш? У каго дзяцей няма — рот баіцца разявіць, а якая гаваркая дужа — дзеці за падол трымаюць. Паказвай, Нупрэй, на кума! Не будзе ж Марця па полі куляцца...

— Правільна, Лявона!

— Кончыка! Асіліць! Пацягне!

Нупрэй шчасліва ўсміхаўся, глядзеў на Лявона Кончыка, які стаяў і соп побач з ім на прыступках ветрака і запунсавеўся ўвесь, нібы нявеста.

— Стаў на галасаванне — хіба ж мы яго не ведаем! Наш чалавек!

— Хто — за?

Лес рук. Усе даверылі Лявону Кончыку. Нупрэй паляпаў яму па плячы, паказаў рукой на тое месца, дзе сам стаяў дагэтуль.

— Станавіся, кіруй.

Кончык не зусім ахвотна, як падалося, аднак усё ж спусціўся на тую прыступку, дзе стаяў Нупрэй, нешта прамырмытаў яму, матлянуў галавой: відаць, і сам не чакаў, што ўсё будзе так хутка. Мусіць, яшчэ і паспеў шапнуць млынару: «А ты, брат, таксама харошы: папярэдзіць жа трэба было, а не знянацку!»

— Ну што ж, таварышы... Дзякуй, скажу вам, за давер, — Лявону цяжка даваліся словы, ён падоўгу падбіраў іх. — Будзем убіраць ураджай. Сёння ж трэба поле разбіць на соткі. Прыкінем давайце, хто колькі зможа ўбраць.

— Ты ўжо там, Лявон, прыкідвай, размяркоўвай сам, — параіла Аксіння. — Абралі — працуй. І не выдумвай. Хоць і бясплатна. Па колькі атрымаецца сотак — і ладна будзе. Давай прама на падворак. Каб меней валтузіцца.

— На падворак? — уперыла на Аксінню пукатыя вочы Ягорыха. — Як гэта — на падворак? А калі ў адным двары пяцёра чалавек, а ў іншым — адзін? І той, як Марця? Як я? Ну хіба ж справядліва?

— А ў каго гэта пяцёра?

— У Полькі Мікітавай. У Данілавых. У Валюшавых. Хай сабе не пяцёра, але блізка да таго. Не адзін рот. Навошта ж мне адной ўпірацца, што казе рогам у стог? Ды і што я адна?.. Адна і ёсць адна. Геройства не праяўлю.

— Не балаболь! — папракнуў Аксінню Марцін. — Мянціш во толькі дарэмна, час займаеш. Курэй дык ты немцу і на нюх не паказала, а хлеб няхай грабе. Ты гэтага хочаш?

— Ты курэй маіх не чапай!

— І соткі лішнія на цябе пакуль ніхто не ўзваліў, — памяркоўна працягваў Марцін. — Я вось што думаю. Усё ж трэ аловак узяць у рукі ды і запісаць, хто ў нас працаздольны. І браць у разлік кожнага. Каб пароўну. Каб не крыўдна.

— Вынесу, вынесу аловак, — заспяшаўся ў млын Нупрэй.

Неўзабаве вярнуўся, уручыў Лявону аловак і кавалак паперы.

— Пішы, Лявон, пішы, кум, — а потым успомніў, што Кончык не багата чаго дамогся ў грамаце, таму забраў усё назад у таго з рук, адшукаў вачыма ў натоўпе Юраську, даў знак, каб падбег. — Як і ў любой самавітай канторы, у нас таксама пісарчук ёсць. Падыходзьце, запісвайцеся. Глядзі ж, Юрась, паўважлівей будзь, не праміні каго. А то ляманту будзе. — А Лявону шапнуў: — Пасмялей, свае ж людзі, мямля! Не з'ядуць! Будзь, як у мяне на млыне! Ну-у!

Аказаліся ў тым спісе побач з дарослымі таксама сам пісар Юраська, Паўлік і Сяргейка, іншыя хлопчыкі і дзяўчынкі.

— Цяпер поўны парадак, — працягнуў паперу Нупрэй Лявону. — Ажур. Трымай і беражы. Тут усе твае байцы. На іх і абапірайся.

9. КУДЫ ЕЗДЗІЎ СТАРАСТА

Каля хаты старасты хлапчукі, калі вярталіся ад ветрака са сходу, убачылі самога Ігната. Неяк дзіўна паводзіў сябе ён. Надзьмуты, засяроджаны, а вочы — хіба ж не відаць! — так і стрыгуць па баках: ага, што там у нас, шаноўныя, куды тэпаем, адкуль? Абапёршыся на тын, Ігнат курыў — пускаў такія вяроўчыны дыму, што неба не відаць. Канешне ж, нервуецца! А што яму рабіць, калі людзі пачынаюць жніво, а ён і перашкодзіць гэтаму не можа! Хоць трэсні ад злосці, а карысць адна: вяскоўцы, вайна ім ці яшчэ што, свой сялянскі клопат ведаюць і не замінай ім, староста!

Назаўтра надвор'е выдалася як па заказе — сонечна, цёпла. Хатаўнянцам лёгка працавалася ў полі. Ды і каб нават дождж ліў, жыта жаць трэба. Кожная хвіліна дарага каштуе. Таму і спяшаліся людзі, бабкі з кудлатых залатых снапоў раслі хутка — неўзабаве іх

было ўжо не злічыць. Дзед Нупрэй спярша спрабаваў рабіць гэта, а тады абвёў позіркам людзей, плюнуў і сказаў гучна, каб чулі ўсе:

— Не ўганюся! Да трыццаці яшчэ ў мяне добра атрымліваецца, а далей завалілі снапамі тымі — не прадыхнуць! А што я гаварыў? — Нупрэй раз-пораз выціраў узмакрэлы лоб рукавом кашулі. — То-та ж!.. Кожны па снапе — бохан хлеба, мяркуй. Салдат на фронце двое сутак пражыць зможа. А тут, бач, колькі іх ужо, тых снапоў. Адна Аксіння накруціла іх калі не сотню. Рота байцоў ёй аддзячыць сваім геройствам. І сумнявацца не трэба.

Аксіння ж дзівіцца на млынара, папраўляе хустку і весела шчабеча:

— Халодненькай вадзічкі каб, я б, Нупрэй, і яшчэ больш снапоў нажала, яй-богу. Папрасі хлопцаў, хай вады з Драздовай крынічкі прынясуць. У ёй вада — абпілася б, да таго смачная. Цябе хлопцы паслухаюцца.

— Мяне — канешне! — Нупрэй задаволены, што Аксіння не сама просіць хлопцаў, а давярае гэты клопат яму. — Тут ты маеш рацыю, маладзіца. Так, а дзе ж яны? Ага, бачу!

Калі ж адгукнуўся Юраська і падышоў да старога, той загадаў камандзірскім голасам:

— Кліч сваю гвардыю! Баявое заданне ёсць!

Што заданне тое не надта сур’ёзнае, хлапчук адразу здагадаўся: не будзе ж ён ім ставіць задачу пры ўсёй, лічы, вёсцы. Не памыліўся. Так і ёсць. Прапанаваў усяго толькі сабраць у людзей посуд і прынесці халодненькай вадзічкі з Драздовай крыніцы. А біклажак розных набралася — ого! Тут і Паўлік з Сяргейкам не выручаць. Юраська лыпнуў вачыма: што ж рабіць, дзеду? Нупрэй зразумеў усё без слоў і выдзеліў у памочнікі яшчэ двух зусім маленькіх хлопчыкаў, якія самі па сабе забаўляліся на ржэўніку.

І зноў ім патрапіў на вочы стараста Ігнат.

— Хлопцы, гляньце! — насцярожыўся Паўлік і паказаў рукой на дарогу, на якой грукацелі калёсы.

Соп і фыркаў конь, ляніва ставіў капыты на дарожны пыл, а на калёсах, выцягнуўшы наперад ногі, важна сядзеў стараста. Ігнат вяртаўся ў Хатоўню.

— Куды гэта ён ездзіў? — нядобра падумаў пра старасту ўсё той жа Паўлік. — А што, калі да Вітуха? Прачуў, што мы жыта жнём, і паехаў, гад! Канешне ж, данёс!

Юраська таксама не зводзіў позірку з Ігната, а стараста зухавата — нахабнік, бач ты! — шлёгнуў пугай па распаранай спіне каня, і той паслухмяна пабег па дарозе.

— Думаеш, паведаміў? — нарэшце паглядзеў на Паўліка Юраська. — А ты, Сяргей, што скажаш?

Сяргейка, як заўсёды, толькі варухнуў сваімі худымі плячыма: хто яго ведае, адкуль мне знаць! Можа... А можа, і не... Цьфу! З гэтым Сяргеем адны праблемы, ніколі сваёй думкі не выкажа, прывык за спіны іншых хавацца. Правільна іншы раз яго маці дома і трымае — а што карысці, хоць ён і тут, з усімі разам? «Не ведаю... Не бачыў... Не чуў...» Юраська злуецца: «Мы адны павінны бачыць і чуць!» Але выгляду не паказвае.

У поле вярталіся амаль подбегам. Хацелася хутчэй расказаць Нупрэю і Лявону Кончыку пра таямнічую паездку некуды з вёскі старасты Ігната.

— Вада едзе! — першай узрадавалася, убачыўшы дзятву, Аксіння. — Не праскачыце ж міма! Куды так разагналіся?

Давялося спыніцца каля Аксінні.

— Вось дзякуй вам, выратавалі ад спёкі! — піла і хваліла яна ваду. —Смакоцце!

Хлапчукі раздалі поўныя біклажкі з крынічнай вадой, а самі адвялі падалей ад жанчын Нупрэя, і Юраська, глытаючы ад хвалявання словы, горача казаў:

— Ігната... старасту бачылі. Ён на калёсах у вёску аднекуль вяртаўся. Можа, паліцаю ці немцам сказаў, што жнём?

Нупрэй уважліва выслухаў хлапчукоў, аднак падзяліцца сваімі думкамі пакуль не спяшаўся. Потым нечакана для сяброў сказаў амаль што абыякава, чым астудзіў іх запал:

— Ідзіце працуйце. А за ваду дзякуй. Сапраўды, смачна п’ецца на жніве... Нібы ўпрыкуску з хлебам.

— Дзед Нупрэй! — Паўліку не спадабалася, што стары і брывом не павёў, а справа ж сур’ёзная. — Дык што?..

— Няхай ездзіць Ігнат, куды хоча. Думаеце, у яго клопату няма? Жучок вунь... дзівіцеся, — Нупрэй тыцнуў лапцем у сцяблінку, па якой паўзла божая кароўка, — і тое на адным месцы не сядзіць. Куды ён, цікава, бедалага, так шпацыруе, галаву задраўшы? Бач, зваліўся, саслізнуў... а зноў скрабецца. Не павяртае назад. Угару, увышкі паўзе, антыхрыст... Туды, відаць, дзе яму лепш будзе... дзе зацішней...

10. ЦЁЗКА

Спаў Юраська без задніх ног. Натаміўся за дзень. Нешта быццам снілася, але як ні стараўся ўспомніць, што снілася, калі расплюшчыў вочы, нічога не атрымлівалася. Усё змяшалася ў кучу. Нейкі кавардак. А што помнілася? Быццам у хаце сядзіць на лаве невядомы мурзаты дзядзька і п’е з чорнага гарлача малако, сапе і п’е... І адкуль ён тут узяўся? Навошта? Хто такі? Пратэпала па хаце мама, прарыпелі масніцы... І ці яна гэта? А можа, хто іншы? Быццам і не яна...

Прадраўшы вочы, хлопчык нерухома ляжаў і гадаў, сон гэта ці што. Прыслухаўся. Быццам і сапраўды нехта п’е малако — чуваць, як глытае: юк-юк-юк... Каганец на прыпечку смуродзіць, на сцяне зіхаціць цень ад кароценькага язычка полымя. «Які ж гэта сон! — Юраська нарэшце адарваў галаву ад падушкі. — І хто такі гэты дзядзька? Маці прайшлася па хаце... так, яна».

— Спі! — строга паглядзела на Юраську мама. — Рана яшчэ.

— Выспаўся.

— Усё роўна спі, а то будзеш блытацца толькі пад нагамі!

Хлопчык не паслухаўся, пазяхнуў, моўчкі апрануўся, моўчкі сеў на ўслон — твар у твар да невядомага чалавека, які ўжо даўно напіўся малака і хваліўся, які ён добры ваяка. Калі яго паслухаць, то дзе ні быў і чаго ні бачыў. Юраську такое не падабаецца: хвалько! Сапраўдны салдат хваліцца не будзе.

— А-а, прачнуўся, гвардзеец! — нібы даўняму знаёмаму, усміхнуўся Юраську чырвонаармеец, і, што ён быў чырвонаармей-

цам — адразу відаць: у салдацкім жа адзенні, а будзёнаўка ляжыць побач, зорачкай на печ. — Ну, гаспадыня, дзякуй вам. А мне пара. Пакуль яшчэ спяць усе, то я па агародах да лесу, а там разбяромся... Ваўку не страшна ў лесе — ваўку страшна сярод людзей. Вось так, хлапчына! — чырвонаармеец падміргнуў Юраську, паляпаў па плячы і спытаў: — І кім жа ты стаць хочаш, калі вырасцеш?

— Партызанам!

— Ого-о! Ты далей, землячок, глядзі, далей. А з немцамі якнебудзь мы самі разбяромся. Партызан — гэта не спецыяльнасць. Гэта так... Вось хлебаробам — чым кепска? Ці пілотам? Га? Во гэта прафесіі! Эх, мне б самому за плужком прайсціся, на цёплай баразне пасядзець. Засумаваў я па полі, Юрка. Юрка, так?

— Ага.

— Каб ведаў, як засумаваў! Хоць плач. А трэба — бачыш? — ваяваць.

— Хлеб мы і так... — Юраська шморгнуў носам, хацеў расказаць пра вятрак, пра жыта, але спахапіўся: а што, калі... Мала што ў гімнасцёрцы і ў будзёнаўцы з зорачкай. Начапіць на сябе можна чаго хочаш. А нагаворыш абы-чаго — атрымаеш тады ад дзеда Нупрэя на сухары.

І ён прыкусіў язык.

— Ціха, кажаце, у вас? — чырвонаармеец паглядзеў на Юраськаву маці.

— Ціха, ціха, дзетка.

Дзетка. У яго вунь ужо і вусы ёсць, а мама: дзетка. Можна падумаць, што ён малы які. Дык не ж — калі ўстаў з лавы, то галавой ледзь не ў столь упёрся.

— Адпачылі б. Удзень у нас спакойна. А то гляджу я на цябе, салдацік, і бачу, што нейкі ты дужа замучаны.

— Гэта так. Тры тыдні ідзём да сваіх. А вось наконт адпачыць — слушна. Відаць, паслухаемся вас. Калі і прыляжам, то толькі не ў хаце. Нам у пуньцы каб. Жмуток сена ёсць — лепшага ложка і не прыдумаць. Дазволіце ў пуньцы, гаспадыня? Але спярша мушу падзякаваць за хлеб і гасціннасць.

— Юрка, адвядзі чалавека.

— Пашліце, ага...

— Вядзі! — выбраўся з-за стала начны госць. — Юрка, значыць? Цёзка. Ну добра, час у нас, спадзяюся, яшчэ калі-небудзь будзе пагаманіць. Паказвай, землячок, дзе тут у вас вышкі.

— Хадземце, — настрой у Юраські паступова рабіўся лепшым, ён рады быў, што чырвонаармейцы ці хто яны, але нашы людзі, хіба ж не відаць, вырашылі адпачыць у іх хлеўчуку і на тым духмяным сене, якое ляжыць пад самым прыстрэшкам і якое зацягнуў туды ён сам: Юраська выкасіў лажок татавай «літоўкай», і як добра, што яно ўжо спатрэбілася, сена тое!

На двары іх падпільноўваў яшчэ адзін невядомы чалавек. На выгляд быў стараваты і надта худы, і, калі Юраська адвёў іх на вышкі і паказаў, дзе могуць яны адпачыць, той сіпатым голасам сказаў:

— А староста дзе жыве?

Цёзка запярэчыў:

— Спі. З гэтым старастам трэба яшчэ разабрацца.

— Пакуль ты разбярэшся, то ён першы тое ж зробіць. Пабачыш.

Юраська пачынаў усё больш і больш кеміць, што за людзі перад ім і чаму іх цікавіць Ігнат. Што свае — тут і пытанняў быць не можа. Здагадваўся: відаць, добранька ўсыпяць Ігнату, каб не быў халуём у немцаў і абы-куды не ездзіў! Вось паспяць, адпачнуць — тады чакай, староста, мала не будзе!

Вяртаючыся з хлеўчука ў хату, хлапчук заўважыў, як яшчэ некалькі чалавек — адзін за адным, ланцужком! — прашмыгнулі ў паўзмроку вуліцы. Адзін з іх спыніўся, глянуў на Юраську, папытаў:

— Малы, дзе нашы?

Ага, так Юраська і скажа. Нашы — не нашы, а дакажы, можа, ты іх і шукаеш, каб расправіцца, як той сіпаты хоча са старастам. Што робіцца! Адзін за адным бегаюць, палююць... Настаў такі час, як кажа дзед Нупрэй, што сам чорт не разбярэ нічога, не кажучы ўжо пра чалавека.

— Дзе нашы? — паўтарыў пытанне ўзброены чалавек, і калі ў цёзкі Юркі боўтаўся на баку наган, то ў гэтага быў сапраўдны аўтамат.

— Не бачыў, — схлусіў хлопчык.

— Каб табе павылазіла! Ён не бачыў! Ды ты ўсё ведаеш, блазнюк! Паказвай!

Але тут паказаўся сам чырвонаармеец-цёзка і заступіўся — папракнуў гарлапана:

— Не крычы на яго. Малайчына, цёзка: хоць і сваім, а ты нас не выдаў. Хвалю.

Юраська насупіўся:

— Адкуль я ведаў?

— Таму яшчэ раз кажу табе: малайчына! А цяпер бяжы ў хату, нам пагаварыць трэба. Бяжы, бяжы.

Юраська сядзеў, як і хвілінамі раней, за тым жа сталом у хаце і думаў пра ўзброеных людзей, якія нечакана з'явіліся ў вёсцы гэтай ноччу. «Партызаны яны, і спрачацца нечага, — разважаў. — Аўтаматы нашы, гавораць па-нашаму. Адзенне рознае... не, не салдаты. Толькі калі партызаны, чаму яны тады пра нас, сваіх сувязных, нічога не папыталіся? А дзед Нупрэй ведае, што гэтыя людзі ў вёсцы, ці не? Збегаць бы да млынара, аднак той забараніў прыходзіць да ягонай хаты. Толькі — на вятрак... Але так рана яго там не будзе...»

— Спі! — як стрэл, грымнуў над вухам матчын прысуд.

Давялося паслухацца. Тым больш што ён і сапраўды не выспаўся: зліпаюцца вочы, бы склееныя. Прылёг — не ляжыцца. Пра featureрознае думаецца і думаецца. Назойлівыя, нібы тыя камары, думкі. А потым задрамаў... Ненадоўга. Маці ўжо корпалася па гаспадарцы, то заходзіла, то выходзіла, і хлопчык вырашыў абхітрыць яе. Ён паклаў на сваё месца пад коўдрай світку, узбіў яе. «Парадак. Падумае, што сплю і не будзе хвалявацца», — і выбраўся з хаты на падворак.

Свяціла сонца. Гулліва лёталі на гародчыку Аксінніны пчолы, іх зняла яна нядаўна ў лесе — цэлы кубел, чым надта ж ганарылася: даўно хацела яна мець пчол, а тут сам Бог іх паслаў, ды і пчолы малайцы — асабліва не ўпарціліся, бо ведалі, разумнікі, што ў добрыя рукі ідуць. Бачылі? Хвалько. Быццам клубком віселі пчолы на арэшыне, і яна перакаціла той клубок у вядро. З тыдзень недзе цётку пазнаць нельга было: пчолы моцна пакусалі яе, хоць і разумнікі, здаецца, Аксіння сцежкі перад сабой не бачыла: заплылі вочы. Дзед

Нупрэй жартаваў: «Бачыў кітайца, не хлушу. Ісцінны хрэст. Пастаў яго і Аксінню побач — не разбярэш, дзе хто. У кітайца, мусіць, партрэт і таго лепшы, больш да чалавека падобны... І трэба ж было ёй тых насякомых чапаць? Ненаеднасць да чаго даводзіць!.. Цьфу!..»

Цётку Аксінню і пачалі з лёгкай рукі Нупрэя клікаць кітаянкай. Але як толькі твар жанчыны прыняў ранейшы выгляд, людзі неяк і не ўспаміналі пра гісторыю з пчаліным роем, забылі і пра тое, чужое, далёкае для іх слова «кітаянка». Мусіць, яшчэ і таму, што больш падыходзіла ёй слова «жмінда», цётка нярэдка падмацоўвала яго сваімі канкрэтнымі справамі, і хатаўнянцы карысталіся апошнім.

Пчолы ў Аксінні прыжыліся, і хоць былі яны з дзікага віду, але жанчына набыла недзе борць, усцягнула яе на грушу і, кажуць, нават ела патрохі мёд.

Пчолы сядзелі на венчыках кветак, пераляталі з адной на адну, а за імі цікаваў, раз-пораз нацэльваючы лапку з вострымі кіпцюрамі ў бок абранай ахвяры, стары і лянівы кот Васька. Толькі дзе там! Пчала пералятае на іншы венчык, кот намячае новую ахвяру, але і яна, пачуўшы нядобрае, таксама вырашае трымацца падалей ад Ваські. Канешне, каб кот больш энергічна і лоўка пускаў у ход сваю лапку, а не ленаваўся, то, мусіць, пчолы б хутка разлічыліся з ім. Як некалі з цёткай Аксінняй. А то ж ён проста забаўляецца — ад сумоцця, якое нагарнулася, відаць, не на аднаго ката ў Хатоўні.

Юраська паклікаў ката, той скочыў з паркана, прытуліўся да нагі хлапчука.

— Галодны, мабыць? — спытаўся ў ката Юраська.

— Мя-яў! — адказаў Васька.

— Галодны, значыць. Пайшлі, аднясу цябе на паляванне, калі сам ужо і хадзіць лянуешся. — Хлопчык узяў ката на рукі, патупаў з ім у хляўчук. — Лаві мышэй. Не лянуйся, Васька. Кожны сабе павінен хлеб зарабляць. Бяжы.

Васька пастаяў на адным месцы, паматляў хвастом, узняў сумныя вочы на Юраську і неахвотна падаўся ў глыб хлеўчука.

«Спяць? — крадком падняў ён галаву на вышкі, аднак убачыў там толькі скамечаную самаробную подсцілку і кажушок, які

давала маці накрыцца начным гасцям. — Калі ж гэта яны паспелі выспацца? І ці спалі ўвогуле?» І ад думкі, што не заўважыў, як некуды падзеліся ўзброеныя людзі, яму зрабілася крыўдна. Праваронiў. Зусім настрой прапаў. Хацелася ж бліжэй пазнаёміцца з начнымі гасцямі, даведацца, хто яны і адкуль. Можа, ім і дапамога якая патрэбна? Дык калі ласка! Дзед Нупрэй таксама ж не супраць быў з імі пагаманіць. Ён, млынар, можа, нават і ведае гэтых дзядзькоў?

Раптам Юраська ажно здрыгануўся — зусім блізка пляснуў сухі стрэл. Пакуль ён круціў галавой па баках, шукаючы вачыма, хто б мог стрэліць, прагучаў і другі.

— На агарод сiганyў! На агарод! — па голасе Юраська пазнаў свайго цёзку. — Трымай яго! Збяжыць, гад!..

«Каго гэта яны ловяць? Старасту Ігната? Дык куды яму, старому і нямогламу, уцякаць? Ён і так ледзьве ходзіць», — нічога не мог зразумець Юраська. Аднак тое, што ён убачыў, захапіла яго, і хлапчук не стрымаўся, падбег бліжэй да Ігнатавай хаты. Пасярод двара стаялі чатыры паліцаі з узнятымі ўгару рукамі, а партызаны — цяпер Юраська ўжо і не сумняваўся ў гэтым — запускалі рукі ў іхнія кішэні, нешта вымалі адтуль, кідалі на зямлю. Крыху воддаль ад паліцаяў адзінока і сумна стаяў староста і таксама трымаў рукі над сваёй лысай галавой.

— Кірэй, бяжы на агарод: там Юрка адзін! — крычаў сіпаты партызан, якога сёння ноччу Юраська адводзіў на вышкі разам з Юркам-цёзкам. — Уцячэ паліцай Кот! Уцячэ!

— Ён без карабіна выскачыў!

— Дзядзечка, у Вітуха наган ёсць! Сам бачыў! Ён яго вось тут носіць! — адкуль і словы знайшліся ў Юраські, ён падбег да сіпатага партызана. — Сам бачыў!

— Няўжо? — насупіўся сіпаты і зірнуў на Кірэя. — Юрка ж там адзін! Кірэй!

Кірэй, колькі было моцы, сіганyў праз Ігнатаў паркан, прыгнуўся да зямлі і неўзабаве знік за вуглом пуні.

— Ігнат, апусці рукі, — загадаў старасту сіпаты партызан, — ды нясі вяроўчыну. Памагай, брат служылы, дружкам сваім лапы круціць.

— Ага! — кіўнуў Ігнат і хуценька схаваўся ў кладоўцы.

А Юраська ж, калі пачуў гэтую размову, і сам шыбануў услед за Кірэем на агарод.

— Стой, халера здрадніцкая! Стой, застрэлю! — крычаў Юрка-партызан і, на імгненне запавольваючы бег, прыцэльваўся і страляў па Вітуху, які без аглядкі нёсся ў бок лесу. Толькі абцасы ботаў мільгацелі. Ён галёкаў ужо на ўскрайку сада, рабіў выкрутасы між дрэў, таму партызану было, відаць, не зусім зручна страляць. Але трэба!

— Цаляй, цаляй, дзядзька Юрка-а! — закрычаў і Юраська.

— Не збяжыць! Даганю!

Аднак жа Вітух хоць і з адным вокам, а бачыць, паразіт, далёка. Зусім і не дрэвы перашкаджалі страляць трапна па ім, не. Вітух убачыў на гародчыку дзеда Платона, таму бег насупраць яго. Хітры, гад! Ведае, што не будзе партызан страляць, бо можа трапіць і ў бязвіннага чалавека.

Пагоня працягвалася. Трохі паводдаль, ззаду, кандыбаў Кірэй, зачапіўся за нешта, кульнуўся ў разору і вылаяўся. Але адразу ж падхапіўся, пабег далей. Не страляў і ён. Эх, дзед Платон! І трэба было табе вылезці на агарод у самы непатрэбны момант — адны мінусы ад цябе. Араць ён уздумаў! Таксама араты знайшоўся — ледзьве клыпае. Юраська спярша раззлаваўся на старога, але адразу ж і пашкадаваў яго: паліцай гвазануў Платона кулаком па галаве, той прысеў, скурчыўся ад болю, а Вітух тым часам адчапіў каня ад плуга і ўскочыў таму на спіну.

— Стой, гад! — ужо амаль побач з ім апынуўся і Юрка-партызан.

Вітух стрэліў з таго нагана, пра які напамінаў Юраська. Юрка-партызан спатыкнуўся, прысеў на калена, паглядзеў на Юраську, хацеў нешта яму сказаць, але з куточка рота пацякла тоненькімі струменьчыкамі кроў... і ён упаў на спіну, сціскаючы рукой рану на жываце.

— Уцёк! Уцёк! — зарумзаў Юраська. — Ён уцёк, дзядзька Кірэй... А вы ж... а вы ж чаго не страляеце?

Кірэй глянуў у той бок, дзе ляжаў Юрка-партызан. І паспяшаўся да яго. Бліжэй падбег і Юраська. Кірэй прыўзняў галаву партызана, тармаснуў, а потым заплюшчыў яму вочы:

— Юрка-а! Юрка-а-а!..

Кірэй падняў Юрку-партызана і панёс у двор старасты. Людзі, што былі там, моўчкі знялі картузы. Паліцаі, якія сядзелі на падводзе, звязаныя адзін з адным вяроўкай і з запханымі ў рот кляпамі, адвярнуліся.

— Дзе будзем хаваць? — спытаўся сіпаты ў Кірэя. — У лес павязём ці мо тут, бліжэй да людскога жытла? Як думаеш?

Кірэй маўчаў, змораны смерцю таварыша.

— Дзе тут у вас могілкі, Ігнат?

— Дамавіну спярша трэба зрабіць, зараз дошкі пашукаю, — сказаў староста.

— Рабі, Ігнат. Ды збірайся з намі. Нельга табе больш у вёсцы заставацца. Паліцай Кот уцёк, і цяпер ты больш не павінен яму на вочы трапляць.

«А я і ведаў, што Ігнат — наш чалавек, не які-небудзь варожы паслугач!» — абрадаваўся Юраська.

Юрку-партызана пахавалі на вясковых могілках — на самым ускрайку, бліжэй да дарогі. Яго таварышы стрэлілі па тры разы ўгару і падаліся па бальшаку за калёсамі, на якіх сядзелі арыштанты. Разбрыліся і вяскоўцы.

Юраська, Паўлік і Сяргейка яшчэ трохі пастаялі над свежым узгоркам жоўтай зямлі, а потым пакрочылі па той жа дарозе, што і партызаны. У вёску чамусьці ісці не хацелася.

— Ведаеш, Юраська, як толькі скончыцца вайна, мы паставім там помнік, — ціха прамовіў Паўлік. — Сапраўдны. З зорачкай. Каб ведалі ўсе, што там герой ляжыць...

— А з Вітухом усё роўна разлічымся! — сціснуў пальцы Сяргейка, матлянуў у паветры кулаком. — Нам бы толькі аўтамат!

— Ці хоць наган. Рукамі яго не возьмеш. Слізкі ён, што ўюн. А Юрка-партызан не прызнаўся, хто ён на самай справе... Гаварыў, быццам тры тыдні да сваіх прабіраюцца... А са старастам Ігнатам абяцалі разабрацца... А ён — свой... Вось і мы так павінны тайны трымаць, а не першаму стрэчнаму хваліцца, што амаль героі.

Гэта сказаў Юраська.

Хлапчукі яшчэ раз аглянуліся на могілкі.

Не, не хацелася ісці да хат.

11. МУДРЫ ВЯТРАК

Немцы прыехалі ў вёску на двух грузавіках. На першай машыне важна стаяў каля кабіны Вітух, нахіляўся раз-пораз да шафёра, паказваў таму рукой, куды трэба кіраваць — да драўлянага будынка калгаснай канторы. На пагорку, дзе бобік праводзіў тую сходку, грузавікі спыніліся, чыхнулі гарам, замоўклі. Салдаты, як і той раз, выкаціліся з грузавікоў, загергеталі. А потым Вітух вадзіў іх па хатах, і тыя аблюбоўвалі сабе кватэры. Ігнатава жытло стаяла адзінока і сіратліва, на дзвярах боўтаўся свірнавы замок. Вітух адразу, канешне, успомніў гэты двор і тое, што цудам жыць застаўся, таму злосна грукнуў ботам па веснічках і паабяцаў:

— Я цябе, староста, задушу сваімі рукамі! Пабачыш!

Хоць і пуставала Ігнатава хата, немцы ў ёй не спыніліся: атабарваліся яны там, дзе былі гаспадары — і пры гэтым дбайныя, рупныя: харчавацца ж трэба, а староста і лыжкі з сабой, кажуць, забраў у лес. Багата і яшчэ на што разлічвалі ворагі, калі пасяляліся ў хатаўнянцаў — каб гаспадыні не толькі ежу гатавалі тады-сяды, але і бялізну мылі. І жанчыны мылі, гатавалі. А куды падзенешся! Не паслухаешся, дык мала не будзе. Каму ахвота, каб на цябе вочка аўтамата нацэльвалі? На, еж, сабака! Лепш кінуць костку, няхай грызе, смокча.

Двух немцаў пасяліў Вітух і ў Юраськавай хаце. Здаецца, людзі як людзі — такія ж рукі маюць, ногі, вочы... Ды усё роўна нейкія не такія яны. І хоць жывуць салдаты ўжо побач з Юраськам цэлы тыдзень, спяць пад адным дахам, быццам нават і ўсміхаюцца яму тады-сяды, калі на іх нападзе нешта, відаць, ён аніяк не можа прымірыцца з думкай, што немцы — людзі... Нават шакаладам, бывае, падлагоджваюць, але хлопчыку не хочацца глядзець на той шакалад. «Трэба ён мне, пахне, як нешта нясмачнае!» Асабліва крыўдна робіцца Юраську, што нейкі рыжы і гарбаносы Курт спіць на татавым ложку. Звычайна ранічкай Юраська, калі прачынаўся, адразу глядзеў на татаў ложак і, калі не ўбачыць яго, падымаўся сам. Па прывычцы ён і зараз не-не ды і кіне позірк на татаў ложак,

але ўбачыць на ім раскудлачаную рыжую, бы грэбень у Аксіннінага пеўня, галаву Курта, і яму не хочацца ні спаць, ні ўставаць.

Юраська дзівіўся праз шыбу, што робіцца на вясковай вуліцы. Некуды паехалі немцы на грузавіку, а потым, згорбіўшыся, пратэпаў Лявон Кончык. Праз колькі хвілін ён убачыў сваіх кватарантаў Курта з Францам, былі яны надзвычай вясёлыя — смяяліся, размахвалі рукамі, штурхаліся. Бы дзеці. «Пруцца!» — Юраська адвярнуўся ад акна і не знаходзіў, як дзейнічаць: ці ісці з хаты на двор ці што... Рашыў нікуды не ісці і нічога не рабіць. Падумаеш, фрыцы! Чаго перад імі дрыжаць, хоць яны, канешне ж, і паскуднікі. Аднак хто ў гэтай хаце гаспадар? Пакуль тата на фронце — ён, Юраська, значыць. І не турбаваць!

Кватаранты ўваліліся ў хату, адразу ж загергеталі — па чарзе, бы гусі, калі ім не падабаецца нехта:

— О, Юрко! Гут, гут! Карашо!

«Пайшлі вы!» Курт мурлыкаў песню на яму толькі зразумелай мове, а Фрыц стругаў сцізорыкам якраз перад самы носам у Юраські тонкі драўляны пруцік. Потым немец кінуў той драўляны пруток у кут, і Юраська аслупянеў: гэта ж бярозка! Яго бярозка. Хлопчык выбег на вуліцу, і здагадка пацвердзілася: на тым месцы, дзе летась пасадзіў ён дрэўца, тырчаў толькі абрубак... «Гады!» Як яшчэ хлопчык устрымаўся, не заплакаў, але сваім кватарантам нічога не сказаў, а толькі патрымаў пруток у руках і кінуў на тое ж месца, дзе і падняў. Ён узяў рыдлёўку і па агародзе пакрочыў у бок бярэзніку. «Прынясу другую бярозку, пасаджу на злосць ім. Каб ведалі!» А ідучы за дрэўцам, ніяк не абыдзеш вятрак. Дзед Нупрэй напраўляў якраз жорны, быў увесь у клопаце, але Юраську заўважыў адразу:

— Каго я бачу? Прызнацца, камандзір, чакаў цябе альбо каго-небудзь з тваіх гвардзейцаў раніцай. Вы куды гэта пахаваліся?

— І не хаваліся зусім. Я дома. А Сяргейку зноў матка пад хатні арышт пасадзіла. Паўлік пазней прыбяжыць. Траву рве.

— Праходзь, чаго стаў, як чужы?

— Калі малоць, дзед, будзем?

— Будзем. Хутка. Трэба, трэба карміць людзей. А як жа. За лета і жорны мае заіржавелі, не да месца сказана будзе. Хоць і прыглядаў.

Што вятрак? Тут і сам, гляджу, без занятку заіржавею. Круціцца варта нам з ветраком. Абодвум. Тады і жыццё цвярдзей ступае. Так вось, Юрка.

Млынар спусціўся на дол:

— Ты куды гэта з рыдлёўкай?

Хлапчук пра ўсё распавёў дзеду Нупрэю.

— Зрэзаў, кажаш, бярозку? Чаго гэта ён? Хіба рукі свярбелі? Дык прывядзі яго на вятрак, жорны мае так пачэшуць іх, што мокрае месца застанецца.

Юраська пырснуў смехам. Здорава б было! Аднак дзед потым не пагадзіўся сам з сабой:

— Хаця не. Навошта вятрак псаваць? Па зубах яму толькі збожжа. Ох, і любіць ён яго! — і паглядзеў у вочы Юраську: — Дык што, ты перад немцам паў ніц? Здаўся?

— Не здаўся — вось іду па бярозку. Зрэжа і гэтую, тады я іх багата пасаджу, бярозак.

— Малайчына, — пахваліў млынар і падаў Юраську вядро. — Вазьмі. У ім і прынясеш дрэўца. Тады яно, мусіць, прыжывецца. Бо рана яшчэ... А прынясеш з зямлёй, то, можа, што і ўдасца... Ваду ў гэтым вядры не патрымаеш, а так дно шчэ нічога. Хоць і дзіравае. Старое вядро, не помню, калі і набыў. Мо шчэ і ад бацькі засталося. Самаробнае, з люмінію. Ці не Гірша зрабіў у Журавічах? Ён мастак быў такія вёдры рабіць. І пісяжок ёсць, бачыш. Мерка. Да пісяжка — дванаццаць літраў, — Нупрэй пакруціў у руках вядро, а потым зноў наставіў яго на святло, угледзеўся. — Не, капец: закляпаць не закляпаеш, дужа іржа паела. А каб дно цалкам памяняць, то хто гэта зробіць? Гірша? Дык дзе ён, той Гірша?

І тут млынар убачыў, як па сцяжынцы ад ракі тэпае да ветрака паліцай Вітух. Нупрэй прысвіснуў, хуценька падаў вядро Юраську, а сам выцер рукі аб кашулю, якая круглы год у яго аднаго колеру — белага.

— Зноў скрабецца, камбала аднавокая! — вылаяўся Нупрэй. — Учора візіт наносіў, ды толькі рот раскрыў, а за ім нейкі чорт прымчаў, забраў, дык ён і не сказаў, чаго хацеў, блазан. Але вядома, чаго галодны можа хацець ад млынара. Багата ён хоча. Ведаем мы

ягоную песню. Толькі праспяваць пастараемся не даць. З мяне ён выцісне, як з казла малака. Хоць і цяжка будзе мне. Аднак хто не рызыкуе, той не трымае ў руцэ поўны келіх!

Паліцай быў ужо зусім блізка, і дзед Нупрэй на ўсялякі выпадак прытрымаў язык:

— Не чапай... ета самае... яно і смярдзець не будзе.

Паліцай зачапіўся ботам за прыступку, злосна плюнуў і паслаў дзеду Нупрэю дужа непрыгожае слова, а калі падняўся, папытаў сам у сябе:

— Жывы? Жывы... Ну дзе ты там, млынар? Выходзь!

Аднак дзеда Нупрэя ён не дачакаўся, сам забраўся на вятрак, агледзеўся, пакашляў для важнасці, зрабіў строгі твар і адразу ж заўважыў:

— Чаму тут пабочныя людзі?

Дзед Нупрэй здзівіўся:

— А хто гэта тут пабочны?

— Хлапец!

— А-а, то ў нашай вёсцы ўсе свае... не пабочныя, суседзі і сябры. Замкоў не чапляем. Гэта во пачалі, калі госці заявіліся...

— Ты пра маіх гасцей калі хоць раз скажаш кепскае слова, я цябе, старая торба, у расход пушчу! — прыгразіў Вітух.

— А я баязлівы, ажно некуды! Палоханы я! На маім веку, ага, хто мяне толькі за горла не хапаў, розная свалата траплялася, а я, як бачыш, маю гонар размаўляць з такім вялікім начальнікам, як паліцай Кот.

— А мальца каб пасля майго адыходу тут і духу не было, — паліцай паглядзеў на Юраську. — Гэта не хверма, а млын, дзе мука будзе... А мука павінна быць чыстай, без пылінкі. Што я пану афіцэру скажу, калі ў хлебе ўбачыць якую-небудзь гадасць? Ты мне тут яшчэ курэй развядзі, няхай топчуцца па муцэ.

— Будзе зроблена, — што будзе зроблена, Нупрэй і сам не ведаў, аднак сказаў так проста таму, каб нешта сказаць.

— Сёння, стары, давядзецца запускаць табе вятрак, — Вітух важна хадзіў туды-сюды, нешта мацаў рукамі, задумваўся. —

Падкіну табе работку. Пакуль у цябе, гляджу, пуста тут. Аднак варта мне свіснуць — і мяхі з жытам будуць тут як тут. А ты думаў!..

— Дзе гэта ты столькі хлеба вырасціў? — ускінуў густыя бровы на Вітуха дзед Нупрэй. — Ніводнага разу я не бачыў, каб ты гнуў спіну ў полі.

— І не ўбачыш. Што я, да дурня падобны? — паліцай зарагатаў. — Гэта каб я, Кот, у полі корчыўся? Няйначай, стары, ты з глузду з'ехаў. Чакай. А вы навошта? Вы?! Я камандзір, не вялікі, але начальнік. А дзе ты бачыў, каб начальства распіралася? Ну дзе? Маўчым, так? Сёння я тут камандзірствую.

— І на маім млыне? — сур'ёзна спытаў дзед Нупрэй.

Вітух зарагатаў:

— Ну даеш, стары-ы! Ну розуму-у! А то не! Вятрак твой на маёй тэрыторыі. Куды вока ні кінь — усюды я.

Млынар ціха, каб не пачуў паліцай, прашаптаў:

— Добра, што ў цябе яно адно, вока...

Юраську дзед Нупрэй спадабаўся і на гэты раз: малайчына, не баіцца гэтага паліцая, так яму!

— Маёй улады хапае, каб узяць цябе і застрэліць. У любы момант. І хто мне што зробіць?

— Цяпер мо і не, — дзед Нупрэй падкручваў на ветраку гайкі на вялікіх балтах, — але гэта цяпер. Калі-небудзь чалавек за свае ўчынкі атрымлівае плату. Так што не кажы «гоп»...

— Добра, сёння я з табой валтузіцца не буду, бо няма часу, — паліцай прымірэнча паглядзеў на млынара. — Няма калі анцімонію разводзіць. І не будзем. Не час цяпер. Я па справе да цябе. Змалоць і праўда трэба. Хлебапякарню ў Журавічах запускаем. Кожны дзень ад нас воз хлеба падавай, хоць трэсні. Такі загад. Не я яго выдумляў. Камендант. Ну, што скажаш?

Нупрэй палез у кішэню па самакрутку, курыў ён толькі на прыступках і нікому не дазваляў чадзіць на ветраку: мука набярэцца гару непатрэбнага, казаў, а хлеб і дзеці ядуць. Многія яго лічылі дзіваком за гэта, аднак стары быў непахісны. Юраську цікавіла: а ці паслухаецца яго паліцай?

— Табе загад, ты і трэскайся, — млынар дастаў самасад і патупаў на прыступкі. — А я пры чым? Дзе ж ты хлеба таго воз на дзень набярэшся? Ён што, хлеб, з неба сыплецца?

— Не зразумеў! — Вітух павярнуў дзеда Нупрэя тварам да сябе, горача дыхнуў на яго. — Не зразумеў!

Млынар адмахнуўся:

— Адпусці, кажу!

— Я цябе адпушчу, калі ты пасінееш, старая торба!

Аднак дзед Нупрэй адбіўся — ён піхнуў паліцая колькі было моцы і яшчэ не пабаяўся папярэдзіць яго:

— Калі будзеш рукі распускаць, прымушу поўзаць на каленях. Хоць не ручаюся, што так не будзе і цяпер. Курыць выходзь на двор, тут і не спрабуй. Чужая табака смярдзіць дужа.

І першы накіраваўся да дзвярэй. Паліцаю нічога не заставалася, як патэпаць за ім, але, перш чым выйсці, ён паправіў на плячы карабін і крэкнуў.

Юраська застаўся на млыне, і хоць храбрыўся ён, аднак адчуў, што трымціць цела: усё ж Вітух — злосны і страшны чалавек, і ён стараўся ўявіць, як далей будуць разгортвацца падзеі на млыне. Так проста дзед Нупрэй не здасца. Думалася яму і пра іншае. Дзе ж сапраўды Вітух будзе хлеб браць? Рот разявіў не на жартачкі — воз кожны дзень! Гэта ж колькі трэба снапоў нажаць? Няўжо ён і сапраўды разлічвае на хатаўнянскі хлеб? А смалы з дзёгцем не хочаш, Вітух! Паспрабуй знайдзі той хлеб. Схавалі, калі ведаць хочаш, яго ў лесе так, што дзед Нупрэй баіцца, каб хоць самім не забыцца, дзе ён. Так што, Вітух, шукай збожжа дзе хочаш, выконвай загад, а на хатаўнянцаў і не разлічвай. Той хлеб для нашых салдат, яны яго і будуць есці. Партызаны таксама.

Юраська пачуў, як дзед Нупрэй спытаў у паліцая:

— Дык ты што, ужо жыта вязеш?

— Жавіннікаўскае, — паліцай паказаў адным вокам на фурманку, якая ледзь цягнулася пад гару да млына. — Заўтра ж, я табе кажу, трэба муку дастаўляць на новую хлебапякарню. Ці ты глухі?

— А калі не даставіш?

— Тады я цябе дастаўлю куды трэба! Па адрасе!..

— Не зайздрошчу я табе, — крадком зірнуў на Юраську млынар, падміргнуў. — Навошта ж было ў такое начальства перціся, ты вось скажы мне? Ды і што гэта за чын, што тое падай, тое прывязі, таго знайдзі... Воўчая пасада. Кормяць хоць добра?

— Угаманіся, дзед! Не твая сабачая справа! Ты так і не еў ніколі. І не сніў нат.

— Толькі нешта худы дужа. Яшчэ больш высах на казённай правізіі.

— Трэба — і высах. І яшчэ высахну. Хто цябе просіць лезці куды не трэба? — І ўжо больш лагодна: — Прымай вунь мяхі. Да раніцы змелеш?

Цётку з Жавінніка, якая прывезла на рыпучай фурманцы гару мяхоў, млынар сустрэў бы старую знаёмую, павітаўся з ёй, папытаў:

— Як здароўе, Маруся?

— Было некалі і здароўе, Язэпавіч. А цяпер і сказаць не ведаю што... Мяхі вось цягаю, а да вечару ногі. І не ведаю, хто я: мужык ці баба?

— Сама загружала?

— А хто? З Лёксай Верамейкавай удвух.

— А мужчына і не памог? — Нупрэй кіўнуў на паліцая.

Маруся перахапіла бобікаў позірк і палічыла за лепшае прамаўчаць, аднак млынар усё і так зразумеў. Ён паглядзеў на паліцая і сказаў даволі строга:

— Слухай сюды, начальнік. Я ўсё жыццё на гэтым млыне, і ніводнага разу ў мяне жанчына не надрывалася. Не дазволю Марусі і сёння адной цягаць мяхі. Сам я ўжо стары, не змагу... Хлапец — малы... Шукай людзей, Вітух... Альбо сам упрагайся. Такое маё слова.

Вітух, на здзіўленне Юраські, маўчаў, толькі вадзіў сваёй вялікай і круглай галавой па баках і не ведаў, што адказаць старому. Цётка ж Маруся спалохалася:

— Чаму, Нупрэй? Чаму? Я адужаю...

— Я сказаў: не! — як адсек дзед Нупрэй.

— Маць тваю, га! — Вітух злуецца, крэкча, сапе, тупае нагамі, але сабраўся і павёў наступленне на дзеда Нупрэя. — Запалкі дзе?

Запалкі! — ён нервова корпаўся ў сваіх кішэнях, то ў адной, то ў іншай, рукі ў яго трымцелі, але не знаходзіў іх, хоць толькі ж што прыкурваў. — Спалю, спалю вятрак, і ўсе размовы тут!

— На, палі, — дзед Нупрэй падаў паліцаю запалкі. — Палі, матары тваю!..

Нупрэй, вядома ж, пагарачыўся. Ого, так і дазволіць ён табе, каб млын па ветры пусціў нейкі там Вітух аднавокі. Горла перагрызе за вятрак, а не дасць. Бо што ён без млына, Нупрэй? Нібыта даведка без пячаткі. Юраська помніў жа, што дзед і сам не аднойчы прызнаваўся: «Я, хлопцы, без ветрака, што і ён без мяне: мёртвы...»

Аднак спалохаўся такога павароту справы, мусіць жа, і бобік. Млын патрэбны і яму. Не так яму, як немцам. Карміць жа іх трэба. Адным жа паветрам сытыя не будуць.

— Схавай запалкі, — адхіліў руку старога з карабком паліцай. — Навошта ж паліць такую пабудову? Ты што, стары, і сапраўды з глузду з’ехаў? Ды я пажартаваў...

Цётка Маруся перахрысцілася:

— Слава табе божа! Слава табе божа!..

— Не падумай, што немец прыйшоў да нас толькі ламаць і паліць. Не. Ён і будуе. Вэн мост цераз Дняпро...

— Будаўнікі, забрыкай вас камар! — млынар плюнуў. — Нашы падарвалі, а яны будуюць. Каму такая будоўля да смаку? Вы пабудуеце, разгоніцеся!..

— Распрагай каня! — загадаў паліцай Марусі. — Але ты, дзед, у мяне за ўсё адкажаш! Абяцаю! Ну чакайце! Я прывяду мужчын, яны ўнясуць мяхі, так і быць.

— Вось гэта іншая справа, — дзед Нупрэй быў, вядома ж, рады сваёй хоць і маленькай, але ўсё ж перамозе над паліцаем. — А каня, Маруся, і праўда, распражы: няхай траву паскубе.

— Можна, я? — падаў нарэшце свой голас Юраська.

Хлопчык, канешне ж, атрымаў дазвол, і неўзабаве конь скуб траву, а паліцай Вітух пачыкільгаў у вёску — за падмогай. І падмога прыбыла, мяхі мужчыны занеслі на вятрак. Паліцай задаволена паціраў далонямі: што цяпер скажаш, старэча? Аднак дзед Нупрэй сказаў крыху пазней, для прыліку пакорпаўшыся ў механізме ветрака:

— Пішы, Вітух, прапала: сёння нічога не атрымаецца...

— Як гэта? — не паверыў паліцай.

— Ветру няма. Не хоча працаваць вятрак, не махае сваімі крыламі.

— Загадай яму! — сцяўшы зубы, нахабна параіў Вітух. — Ну, я каму сказаў!

— Не крычы, я не глухі. А як я магу малоць тваю муку, калі вятрак упарціцца: гэта ж не чалавек, яму не загадаеш.

— Як для сябе малоць хлеб — вецер ёсць, а нам, новай уладзе, ветру няма. Так? Нешта я не прыпомню, каб калі вятрак раней не махаў!.. Заўжды ж, як збожжа ёсць, круціць! Круці, а то застрэлю!

— Ты ж не малы, Вітух, а дарослы. Няма ветру. Ну няма. Дзе я табе яго вазьму? Вецер, ты дзе? — Дзед Нупрэй задраў галаву.

— Возьмеш. Сам дзьмуць будзеш на вятрак, сам!

— Вятрак — птушка вольная. Яму не загадаеш. Ведае ён, атрымліваецца, каму трэба малоць, а каму — не. Разбіраецца, выходзіць. Мудры вятрак у мяне. Мудры. І сам раней не ведаў, што ён такі.

Паліцай Вітух раптам сарваў з пляча карабін і стрэліў угару.

— Другая куля — твая, Нупрэй!

Дзед Нупрэй ірвануў сарочку на грудзях, падставіў тулава бліжэй да Вітуха:

— На-а, маць тваю! Хоць буду ведаць, за што! На-а!

Вітух апусціў карабін і пайшоў з ветрака на ганак, сеў на прыступках, дастаў з кішэні бутэльку з самагонам і забулькаў у горла, бы ў нейкую прорву. А потым ён, калі асалавеў, садраў з галавы пілотку, чмякнуў ёю вобзем, ажно закурэў пыл, і пачыкільгаў куды глядзяць вочы.

— Памарыную, памарыную я паліцая з хлебам, — дзед Нупрэй паклаў руку на плячо Юраську, прытуліў яго да сябе. — Адзін дзень ён прывязе на вятрак хлеб, а калі забярэ — гэта не ўгадаеш... на другі наўрад... і тое не ўвесь. Адно, што магу абяцаць. Табе, сабе, Лявону Кончыку, Аляксею Касцючэнку. У яго ў атрадзе сын нарадзіўся. Бачыш, як бывае? Вайна вайной, а дзеці нараджаюцца. Лёшкам хлопчыка назвалі. Кім вырасце той малы Лёшка Касцючэнка? Гэта

ўжо ты даведаешся, Юрка. Ну дык што рабіць будзем? Пойдзеш за бярозкай ці пачнём збожжа малоць?

— Пайду!

— Ідзі, правільна зробіш. Не адступайся. Дамагайся свайго.

— А потым прыбягу на вятрак, дапамагу.

— Прыходзь. Ад паліцая усё роўна не адвяжашся. Як не круці-вярці. Але абдурыць яго зможам. Ды і не трэба забывацца, што пад маркай іхняга хлеба нам трэба пачынаць патрохі і для партызан малоць. Мяшок, напрыклад, Вітуху, тры — сабе. Ну як разлік?

— На пяць! — усміхнуўся Юраська і паказаў вялікі палец.

— А вядро ўсё ж вярні мне, — папрасіў дзед Нупрэй. — Вярні. Калі зноў пачне ў мяне на ветраку паліцай Кот хуліганіць, то я вядро тое яму на галаву ўстыркну — як на кол. Каб ведаў!..

Сказаў стары не тое каб сур'ёзна, але і не жартам.

12. ХАЛОДНЫ ВЕРАСЕНЬ

...Ночы пахаладалі. Верасень, а зябка, так і здаецца, што вось-вось возьмуцца першыя замаразкі. Асабліва адчувалі холад хлапчукі, пакуль ехалі на калёсах. Дрогка і холадна. Апрануліся ж, бы ўлетку. Хапіла розуму ў адных кашулях выпраўляцца ў лес. Лявон Кончык — хітры: надзеў ватнік і куфайку. Цёпла яму. Сядзіць сябе, звесіўшы нагу з драбіны, і ў вус не дзьме, толькі раз-пораз войкае і папракае хлапчукоў:

— Адыму лейцы! Як вы едзеце? Не ганіце так, шалудзіўцы, каня!

Аднак гняды конь з белымі падпалінамі Авадзень стараецца, быццам усё роўна ведае, што поле трэба праскочыць чым хутчэй, а там, у лесе, можна асабліва і не спяшацца.

Лявон Кончык бачыць, як Юраська ляскае зубамі, знімае з сябе куфайку і сілком накідвае таму на спіну:

— І не ўпарціцца! Ша мне!..

А Сяргейку з Паўлікам параіў прабегчыся — каб сагрэцца. Тыя паслухаліся, і цяпер двое едуць, двое бягуць. Калі не лічыць паслухмянага каня Авадня.

Лес сустрэў іх насцярожана, насуплена, а потым усё ж крыху палагаднеў і цягнуў насустрач людзям свае рукі-галіны: рады бачыць вас, сябры! Дрыготка віселі ў небе зоркі, мігцелі і таксама быццам каціліся над галовамі хлапчукоў і Лявона Кончыка на нябачных адсюль колах.

Спярша ў лесе было цёмна, але неўзабаве быццам пасвятлела — прывыклі вочы да змроку: нават можна было разгледзець, дзе стаіць каля дарогі бярозка, дзе яліна, сасна. А калі прыслухацца, то чуваць, як шэпчуцца дрэвы. Аб чым? Пра што? Падслухаць бы. Гэта, пэўна ж, было б цікава.

Лявон Кончык моўчкі забраў у Паўліка лейцы, нэкнуў на каня, які ступаў сабе і ступаў, роўна пасопваючы. Так кіраваў ён нядоўга. Не спыняючы каня, саскочыў на зямлю, узяў Авадня за аброць і павёў з вузкай лясной дарогі ў глыб лесу.

— Вочы глядзіце, — папярэдзіў хлапчукоў.

Ад дарогі не так далёка да ляснога склада, дзе схавана збожжа. Гэтае месца хлапчукі ведалі. Хто ж, як не яны, і вазілі сюды мяхі! Паўлік нават два рэйсы зрабіў, пашэнціла яму, а Юраська з Сяргейкам — па адным. І тое добра. Не дрыхлі ў тую цёмную летнюю ноч, а стараліся, як і дарослыя.

— Ціха дабраліся? — пачуўся з цемры глухаваты голас дзеда Платона.

— Усё добра, — адказаў Лявон Кончык.

— Га, і мальцы тут?

— І мальцы. Яны свайго шанцу не ўпусцяць. Ну што ў вас?

— Наша фурманка гатова. Зараз вас загрузім — і ў дарогу.

Хлапчукі падышлі бліжэй да дарослых і неўзабаве ўбачылі, як з гушчару прадраўся на палянку староста Ігнат. Аднак яго з'яўленне тут ніколькі не здзівіла хлапчукоў. Юраська толькі ўсміхнуся і падумаў: «А дзед Нупрэй, бач ты, хітрун яшчэ той: я да яго ключыкі падбяру... Навошта падбіраць, калі ён свой? Канспіратар!»

Парыпваючы коламі, на паляну цяжка выцягнуў воз Сіротка, не менш паслухмяны і добры конь, чым Авадзень.

— Цяпер хуценька загрузім Авадня! — распарадзіўся дзед Платон і хлапчукі зразумелі, што ён тут за старшага. — Наляцелі, браткі!

І вы, хлопчыкі, давайце! Хлеб есці ўсе любяць. Асабліва смачны ён, калі папрацуеш. Як той казаў: як патопаеш, так і палопаеш!

Што там тыя мяхі ўскідваць на калёсы! Аднаму, канешне, не падняць, а калі гуртам наваліцца, то раз-два — і парадак. Юраська з Паўлікам бралі мех за рогі, а Сяргейка пасярод, і — на калёсы. Сяргейка, праўда, не паспяваў за мехам, іншы раз па інерцыі сам ледзьве не залятаў на воз.

— Можна ехаць, — сказаў дзед Платон. — А то калёсы разваляцца. Конь жа дацягне. Спярша брыгада Лявона Кончыка адпраўляецца, а тады і мы. Разам небяспечна. Павел, будзеш у мяне адказваць за лейцы.

— Ага! — з радасцю пагадзіўся той.

— Ну ў дарогу. З богам.

Дзед Платон дапамог ім выбрацца на дарогу, а сам вярнуўся да сваёй, як любіў ён казаць, фурманкі.

Авадзень цягнуў воз, а хлапчукі і Лявон Кончык ішлі побач.

— Даражэй хлеба, хлапцы, на свеце нічога няма.

— Нават і за золата даражэй? — спытаў Сяргейка.

— А што золата? Яго ў рот не пакладзеш. Ёсць хлеб — ёсць і радасць у людзей. І жыццё ідзе. Нам цяпер, у вайну, за кожны колас біцца трэба. І б'ёмся. Бо расце хлеб на тым полі, дзе заўтра могуць кулі свістаць, пад тым небам расце, хлапцы, з якога і дожджык цярусіць, і жалеззе ляціць. Усё адразу. Гаротны хлеб. Нялёгкі. Затое смачны. Смачны, хлопцы?

— Вельмі!

— Дужа!..

— Цяпер жа, азіміна ўжо ў зямлю просіцца. Няўкрутная пара. Не ведаеш, за што і хапацца. Ці за вінтоўку, ці за плуг. Нэ-э, Авадзень!..

Сяргейка раптам схамянуўся, у адно імгненне нацягнуў на сябе лейцы, і Авадзень спыніўся, зафыркаў ноздрамі:

— Гляньце!..

— Што там? — насцярожыўся Лявон Кончык.

— Фары машын! — Сяргейка торкнуў пальцам у цемру, дзе сапраўды было відаць агеньчыкі, і яны ўсё большалі і большалі.

Лявон Кончык адразу ж перахапіў з Сяргейкавых рук лейцы:

— Давай вожкі. Якраз сюды пруцца, чэрці. Так, значыць, без панікі. Звярнуць з дарогі трэба, а то лоб у лоб сутыкнёмся. А Платон, бач ты, далёка глядзіць: едзьце адны, а то пападзёмся, небяспечна... Ён, мусіць, яшчэ не выбіраўся. І не спяшайся пакуль, Платон.

— Нэ-э! Нэ-э!

Конь рваўся з усяе сілы, але раптам здарылася непрадбачанае: задняе кола праваліласся ў нейкую глыбокую яміну, ажно на самую вось, і воз застыў на месцы, нібыта быў прыбіты да зямлі цвікамі.

— Давайце, дзядзька, давайце! — соп і Юраська, упёршыся плячом у драбіну. — Мы паможам. Сяргейка, бярыся бліжэй. Не там. Не спераду. Вось так, ага!..

Грузавікі раўлі недзе зусім блізка, а воз не маглі скрануць і з месца. Зрабілася страшна. Хлеб жа! Забяруць немцы, а што людзям скажаш? Самім можна і ў лес уцячы, хай шукаюць там фрыцы, але ж і Авадня не пакінеш — гэта будзе ўжо здрада. «Сам прападай, а друга выручай!» — Юраську прыгадаліся словы дзеда Нупрэя. А конь Авадзень — іх лепшы сябра, і такіх сяброў у бядзе не пакідаюць.

— Абмінулі! — уздыхнуў нарэшце Лявон Кончык і выцер узмакрэлы лоб рукавом куфайкі. — Абмінулі. Ёсць Бог на свеце, ёсць. Кудый-та панесла тую заразу ноччу?

Хлапчукі таксама бачылі, як паплылі лапікі святла над палявой дарогай, скакалі ў цёмным небе ўсё далей і далей ад іх.

— Ты на гару, а чорт з гары. Так і тут, — Лявон Кончык падышоў да кола, якое сядзела ў яміне, ударыў па ім ботам, а хлапчукам сказаў: — Надась трохі мяшкоў скінуць. Тады выедзем. Інакш дзялоў не будзе. Напялёхаў Платон, што сена. І куды столькі? Конь, здаецца, як конь, а жылы рве. Давайце, хлопцы, адгрузім, а то Авадня замардуем. Ён і так, бедалага, на сваім веку хапіў. Дзе што цяжэй, там і Авадзень.

...Нупрэй пачынаў ужо хвалявацца. Не жартачкі. Даўно пара вярнуцца з лесу Лявону Кончыку з хлопцамі і Платону, а тых і не чуваць і не відаць. Асабліва трывожна зрабілася яму, калі паехалі з вёскі ў бок лесу варожыя грузавікі...

Млынар, прыхінуўшы дзверы, стаяў на ганку і толькі цяпер пачуў, як рыпяць паблізу колы. А потым паказаўся і Авадзень. Дзед Нупрэй не вытрымаў і падаўся наперад — сустракаць жаданы груз.

— Ну цяпер нам хопіць клопату...

— Прыемнага клопату, — адказаў яму з цемры Лявон Кончык.

13. БЯДА

...Усю ноч нетаропка і лёгка махаў крыламі вятрак. Пад ранне можна было бачыць такую карціну: на мяхах, падкурчыўшы ногі, бы па загадзе, спяць Юраська, Сяргейка і Паўлік. Натаміўся і дзед Платон. Ён сядзіць на зэдліку, прытуліўся спінай да сцяны і гучна высвіствае носам.

— Ішоў бы і ты, кум, дахаты, — прапаноўвае Лявону Кончыку млынар. — З рэшткамі сам упраўлюся. А там і мае памагатыя прачнуцца. Ідзі, Лявон. Вам хапіла ў лесе...

— Ды куды ўжо ісці! — упарціцца Лявон Кончык. — Час такі, што не ведаеш: ці спаць класціся, ці ўставаць трэба. Пабуду. У цябе выпіць нічога няма? Давай посуд, да калодзежа адвярнуся.

— Калі будзеш піць узвар, то пі, а не — выліі, вада — яна свяжэй будзе, — Нупрэй паказаў на кадаўбец, у якім прынесла яму Пелагея кампот з крышанак. — А то ўсё ж мо яго хлёбнеш? Паспрабуй. Кісленькі.

— Прагуляюся, калі ўжо надумаўся, — узяў цяжкаваты кадаўбец, выштукаваны з дуба, Лявон Кончык. — Дыхну хоць. Гэта ў нас колькі яшчэ мяхоў засталося? Пяць?

— Ну. Пяць. Не паспеем давідна. Давядзецца і дня прыхапіць.

— Прыхопім. Дзень — ён таксама наш. А вечарам скокнем у лес. Я і не абяцаў, што дзве падводы адужым. Ніхто нас асабліва ў каршэнь не гоніць. Хіба толькі Вітух? Дык ён нам не ўказ. Ага.

— Ваўкоў баяцца — у лес не хадзіць. А мы ж ходзім! — Нупрэй усміхнуўся. — Павэдзгае языком, ды і супакоіцца. На ўсялякі выпадак трэба спусціць мяхі за дошкі на першы ярус. Каб спакайней было.

— Схаваем, чаго там, — пагадзіўся Лявон Кончык і накіраваўся да дзвярэй, а калі прынёс паўнюткі кадаўбец, Нупрэй зрабіў некалькі глыткоў, а потым памыў твар.

— Вочы зліпаюцца, — сказаў млынар. — Цяжкая ноч. Не прыгадаю, калі раней я так эксплуатаваў свой вятрак.

Заварочаўся Юраська, нешта блюзніў ў сне, а калі расплюшчыў вочы, падхапіўся:

— Заснуў?

— Спі, спі, — паглядзеў на яго Лявон Кончык. — Яшчэ рана.

— Добра, — Юраська пазяхнуў і зноўку скруціўся, бы вужэлак, на меху, падклаўшы пад галаву сваю маленькую далонь.

— Учора яго бацька з фронту пісьмо прыслаў, — дзед Нупрэй спярша паглядзеў на Юраську, а потым на Лявона. — Хваліўся. Ваюе Рыгор. На Ленінградскім фронце. У артылерыі бытта. Пісьмо тое ў кішэні ў яго, з сабой носіць.

— Паказваў, — кіўнуў Лявон Кончык.

— Ну што ж, калі не спіш і дамоў не ідзеш, давай зноў засыпаць збожжа, — глянуў на Лявона млынар. — Ды і муку выбіраць пара. Добрая мука ідзе. Гэта я Вітуху змалоў, як для фермы. На ўсю катушку даў. Нічога, тая гайня ўсё з'есць. Пацёр трохі, ды і добра. А надалей з яго буду яшчэ большы пай браць. На ўмалот таксама трэба накідваць, як думаеш?

— Рабі, як сам знаеш.

— Павінен, павінен быць на ўмалот працэнт.

— Вось так і жывём, Нупрэй, — уздыхнуў Лявон Кончык. — Э-ха-ха-ха! Наш, кроўны хлебчык, а мы хочам пай той браць, ці, як кажаш, працэнт. Думаем, гадаем, як абхітрыць паліцая. А што ён думаў, цікава, калі хлеб у людзей забіраў? Дзе вачэй пазычыў? Шыш ён думаў! Давай — і ўсё, а то будзе... Ды што там гаварыць! Тут, Нупрэй, тваім працэнтам дзірку не зацыруеш.

— Не заткнеш, факт...

— Трэба крута паварот рабіць. Каб яны і на нюх табакі не бачылі нашага хлеба. Каб ён горкім для іх быў. Што палын.

— Не так адразу. Спярша хоць бы па каліве назад яго цягнуць. Па граме. Па мяшочку... Выціскаю ўжо, што толькі магу. Каб жа не

нашкодзіць. Тут акуратна трэба. Вітух нешта таксама кумекае, хоць і не галава ў яго, канешне, а бурак на плечы ўторкнуты.

Лявон Кончык пагадзіўся:

— Я і не кажу, што прама сёння-заўтра, адразу павярнуць на ўсе градусы, не... але ж чакаць, калі яно тое будзе, нудна дужа. Ох і нудна!

— Нічога, нічога, усё перамелецца, а смецце само сабой адсеецца. Адзін хлебчык застанецца. Чысцюткі. Так, так, а смецця і не ўбачыш.

— Скарэй бы.

Зноўку прачнуўся Юраська, залыпаў вачыма:

— Што, а? Фу-у, ну і соні ж мы! Ранне ці што?

— Ранне, ранне, — паглядзеў на яго Нупрэй. — Будзі ўжо ўсю сваю каманду. Платона — не чапай: яго не асабліва Лукер'я дома чакае. А вы, хлопчыкі, давайце па хатах. Ды прыляжце яшчэ і дома. А мы, старыя, тут як-небудзь самі справімся. Мала засталося... Марш, марш, хлопчыкі!..

— Фу-у, дрыготка! — пацепваў плячыма Юраська. — У-у-ух!

Неўзабаве на млыне спаў адзін дзед Платон, усё высвістваў носам, іншы раз старэча ўсміхаўся ў сне, нешта мармытаў, і тады дзед Нупрэй таксама ўсміхаўся:

— Спіць, як дзіцёнак! Бач ты яго, Платона! Няхай спіць — не перашкаджае.

А потым у ранішняй цішыні грымнуў кароткі сухі выбух. На ветраку насцярожыліся. Лявон Кончык паглядзеў з адчыненых насцеж дзвярэй на вёску, побач стаяў і Нупрэй.

— Што там, Лявон?

— Цішэй, дай зразумець — што...

— Ой, людзечкі-і-і! А што ж я татку скажу-у-у! Юрачка мой любенькі-і-і! Ды што ж ты нарабіў, а сыночак ты мо-й-й! І гаварыла ж я табе не браць гэтае жалеззе-е-е-е!..

— Мама, мама, не плач! — прасіла Насцю Ліда. — Не плач, мама. Не трэба.

— Ты ўсё зразумеў, Нупрэй? — глядзеў у вочы млынару Лявон Кончык.

— Бытта...

— Я пайшоў на бяду.

— І я з табой, — падхапілі ногі і Нупрэя, самі панеслі за кумам.

Упершыню, колькі і працуе ён на ветраку, не ўспомніў ён пра яго...

14. ВЯРТАННЕ

Зіма выдалася снежная, віхурная. Накруціла сумёты — ні прайсці ні праехаць. Паступова снег спрасаваўся, ляжаў на зямлі тоўстым і тугім дыванам. Пацяплець жа не пацяплела: пёк мароз. Гуляў халодны вецер, прычэсваў, дзе было можна, чупрынкі ў кустоў, якія сіратліва і недарэчна вытыркаліся там-сям са снегу.

Якраз у такі зімовы дзень Нупрэй запрог Авадня ў свае лёгкія санкі, паклаў на іх добрае бярэмя саломы, падруліў да Юраськавай хаты.

— Насця, ты дзе там? Пара!..

— Іду, іду, — паказалася з брамы Юраськава маці, несучы перад сабой вялікі скрутак, паклала яго на санкі, моўчкі села пазручней сама, і млынар загадаў Авадню:

— Давай, браток, у Журавічы. Дарогу ведаеш. Юрку трэба забіраць.

З мястэчка вярталіся моўчкі. Вецер якраз сячэ ў твары, ды і хоць не было б яго, ветру, каму ахвота размаўляць? І пра што? Насця сваё выплакала. Нупрэй больш думаў. І ад думак тых, і ад ветру, што сцябаў і сцябаў па твары, — ад яго не схаваешся — на вачах выкругляліся ўвесь час слёзы, каціліся маленькімі гарошынамі па маршчыністым твары. Шкада Юраську. Шкада. І хто ж яго пашкадуе, калі ні маці ды ні ён? Бы свой яму цяпер хлапчук. Як унук родны. Замест Алеські, ад якога так і не дачакаўся пакуль Нупрэй весткі з фронту. Хоць і пара б ужо — шмат часу мінула, як пайшоў унук на вайну...

Ах, Юрка, Юрка! І навошта ж было табе несці з лесу той запал, падобны да ручкі, навошта? Канешне, яму карцела пісаць. «Каб

знаццё, што ў кума піццё», — успомнілася старому, і ён глянуў на Юраську, затуленага ў кажух — адны вочы ды маленькі востранькі носік. Нупрэй сустрэўся з хлопчыкам позіркам і заўважыў, што вочы ў таго пацяплелі, твар кранула ледзь бачная ўсмешка. Пацяплела крыху на сэрцы і ў старога, і ён кіўнуў Юраську: нічога, брат, нічога... Усё наладзіцца... як не круці-вярці...

«Скончыцца гэтая праклятая вайна, вызначацца хлапцу трэба, — лёс Юраські стаяў у млынара на першым плане. — Хлебаробам мо і не стане. Хлебароб — гэта каб дзве рукі... хлеб на далонях трымаць зручна... І вятрак яму не перадасі... На настаўніка калі хай ідзе... Вывучыцца сам, няхай і іншых вучыць. Знойдзе сябе Юрка, не прападзе. Хлапец ён кемлівы. Галавасты. Толькі цяпер хай больш з кніжкай сябруе. Добра, што хоць так... А магло і горш быць. Магло і вока выбіць. Усё ж доктар акуратна аперацыю зрабіў. Дзякуй Сафонаву. Нездарма ж лейб-медыкам пры багатым двары быў. Хоць і адхапіў у Юркі рукі, але мала: той рукой яшчэ можна і памагаць, падчапіць што ці патрымаць. Магло быць і горай... Бяда, адным словам...»

Перад самай вёскай Нупрэй першы заўважыў, як насустрач ішлі двое. Калі пад'ехалі бліжэй, то адразу ж сказаў гучна, каб было чуваць і Юраську:

— Глядзіце, хто нас сустракае!

Расчырванелыя і маўклівыя, Паўлік з Сяргейкам прымасціліся на санях, бліжэй да Юраські. Так і ехалі яны моўчкі, і толькі было чуваць, як хлімкала маці Насця...

Каб яна згарэла, тая знаходка!

15. ШКОЛА

— Пасля школы, Юрка, заскоч да мяне, — загадкава паглядзеў на хлапчука дзед Нупрэй. — Справа ёсць. Паможаш.

Юраська не стаў дапытвацца, што за справа, а толькі пацікавіўся:

— На млын?

— Вятрак, Юрка, сваё адрабіў, няхай адпачне. Не будзем перашкаджаць яму. Заходзь у хату. Ды пацяплей апранайся. Ну бяжы, бяжы ў школу. Вучыся, хлопча. Адольвай навуку...

Школа — адна назва. Пад носам у немцаў, якіх наехала пазней у Хатоўню яшчэ больш, вучацца хлопчыкі і дзяўчынкі пісаць і чытаць, робяць, як і некалькі да вайны, цікавыя падарожжы ў мінулае сваёй Айчыны, захапляюцца вершамі Пушкіна і Коласа... На ўсіх вучняў — адна настаўніца, Вольга Якаўлеўна, на ўсіх вучняў — адзін-другі падручнік. Пішуць — хто на чым. Юраська раздабыў недзе кавалак газеты, і таму яго літары, выведзеныя алоўкам, густа скачуць паверх тых, што расказваюць аб разгроме фашыстаў пад Масквой. Настаўніца, звярнуўшы ўвагу на той шматок, спалохалася — ажно твар у Вольгі Якаўлеўны пабялеў — і загадала схаваць падалей такі небяспечны «сшытак», не карыстацца больш ім. Схаваць дык схаваць. Юраська і напісаў усяго якія два сказы. За тыдзень, мусіць. Ён вучыцца пісаць левай рукой, таму аловак не слухаецца, ходзіць па газеціне, як уздумае. А што напісаў Юраська — ён сам толькі і зможа прачытаць.

У хату настаўніцы збіраюцца вучні з усіх класаў, і выходзіць, што ўсе яны адразу вучацца і ў чацвёртым, і ў пятым, і ў шостым. Таўкуцца сярод старэйшых нават першакласнікі, але тыя больш нешта грызуць ды штурхаюцца, асабліва калі адвернецца настаўніца, каб падкінуць у грубку дроў. У грубцы тады гудзе, і вучням робіцца хораша, утульна, нават весела, і яны не хочуць, каб увогуле заканчваліся такія ўрокі. І яшчэ добра, што Вольга Якаўлеўна пакуль не ставіць адзнак. Таму што ўсе яны праходзяць нейкую адну тэму, і як паставіш побач тут таго ж першакласніка з чацвёртакласнікам. Ніяк. Хоць першакласнікі, бывае, робяць выгляд, што нешта кемяць, ажно рот да вушэй. А спытай, пра што гамонка ідзе, і яны тады лезуць у кішэні, каб упэўніцца, ці засталося што ад смачнага чорнага сухара. Сухар для іх пакуль важнейшы за навуку. Мішка-Мухамор, якога звалі так у вёсцы, бо рабацінне абляпіла ўвесь ягоны твар, — грызе кавалачак хлеба і картавіць:

— Велнецца з вайны Ламан Яголавіч, і мы ўсё лоўна будзем у яго вучыцца. Ага.

Так і ўсе яны, маляўкі. Але ў школу бягуць-спяшаюцца. Сядзяць у цяпле, кішэні апаражняюць ды робяць выгляд, быццам вучацца, грызуць не сухары, а навуку. А потым забудуцца, відаць, што яны ў школе, расштурхаюцца, і справа заканчваецца іншы раз тым, што пад дружны рогат старэйшых пачынаюць высвятляць, хто з іх аб'еўся сухароў. Толькі і сядзіць тады цішэй малеча, як пад канец заняткаў распачынаецца гаворка на вольныя тэмы. Вольга Якаўлеўна любіць паслухаць, што пішуць з фронту яе вучням. Цікава і тым самім. І яны па чарзе расказваюць. Слухаюць надзвычай сур'ёзна, бо размова ідзе пра вельмі важнае, і тут не да смеху. Нават калі Мішка-Мухамор расказвае, на твары вучняў не набягаюць усмешкі, хоць на Мішку таго глянь — і жывот падпяразвай: клоўн, а не Мішка.

— Мой тата б'е волагаў далёка адсюль, — кажа Мішка, шморгаючы носам. — Здолава б'е! Камандзіл яму ўзнагалоду ўлучыў. Не помню якую, але даў. На, кажа, за смеласць. Заўтла гляну ў пісьмо, што яму далі. Там напісана.

Усе слухаюць і нібыта бачаць дзядзьку Івана, Мішкавага тату. То вось ідзе ён па вясковай вуліцы, то бяжыць у атаку...

— А мой нічога не піша... — апускае галаву Кацька, закрывае тварык далонькамі, і плечыкі дзяўчынкі раз-пораз уздрыгваюць: плача.

У хаце настаўніцы робіцца ціха-ціха. Чуваць толькі, як дзынкае на аконнай шыбе вялікая леташняя муха. Ад тлуму дзятвы ёй, відаць, робіцца млосна, і яна з усіх сіл стараецца апынуцца на дварэ. Дурніца! Сядзела б у цяпле, зашылася б куды падалей, пакуль не злавілі цябе хлапчукі. Раздушаць! Дык не, скрабецца. Гэта добра, што не да цябе ім зараз, хлапчукам. Нават першакласнікам.

А Кацька плача.

— Вось што, дзеці, — на вачах настаўніцы вучні заўважаюць таксама слёзы. — На сёння заняткі заканчваем. Ідзіце дадому. А ты, Каця, застанься. Каму чарга падручнікі браць? Трымайце. Юраська, спалі газету. Чуеш?

Юраська моўчкі ківае.

Вучні разбягаюцца.

— Я Кацьку пачакаю, — кажа Сяргейка і застаецца на двары, стаіць на ганку.

У розныя бакі разыходзяцца і Юраська з Паўлікам. І калі выбягае Кацька з хаты Вольгі Якаўлеўны, то ў школе застаецца адна настаўніца. Добра ёй, думаюць іншы раз дзеці: прачнуўся — і ў школе, зусім ісці нікольні не трэба. А на судніку заўсёды ляжыць прыхінуты ручніком бохан хлеба...

Прыгажосць!

16. ПАРСЮК ВЯЛІКІ, ПАРСЮК МАЛЕНЬКІ...

На дварэ дзеда Нупрэя стаяў Авадзень, запрэжаны ў сані. Конь, як толькі Юраська адчыніў веснічкі, павярнуў галаву ў бок хлапчука. Затым зноўку пацягнуўся, закапыліўшы губіну, да сена, што шарэла на белым снезе. Юраська моўчкі гладзіў Авадня па пысе, заглядваў каню ў вялікія і чыстыя, бы сляза, вочы, у якіх плавала Нупрэева жытло: хата як не цалкам — з вокнамі і дахам — памясцілася ў іх.

Несучы акуратна падабраную вяроўку на плячы, паказаўся з пуні дзед Нупрэй.

— А-а, Юрка. Што, вучоба ўжо кончылася?

— Распусціла Вольга Якаўлеўна.

— То і добра. Зараз паедзем. Мы з табой апошнім часам, заўваж, вандруем часта. Не сядзіцца нам, а? Цёпла адзеўся?

— Цёпла.

— Глядзі, каб не замерз. Маразы сёлета моцныя, бытта ведалі, што трэба ім, маразам, быць... Немцаў пад Масквой трэба памарозіць. Ажно ў бярвенні страляе. Як дасць, як стрэліць! Шчэ во хата мая не вытрымае!

— Вытрымае, — усміхнуўся Юраська.

— Будзем выбірацца ў дарогу, — стары кінуў на сані вяроўку, патаптаўся крыху на месцы, нешта прыпамінаючы, мусіць, а потым падышоў бліжэй да саней, падняў салому. — Бачыш?

— Парсюк? — здзівіўся хлапчук. — Чый гэта?

— Каб жа знаццё. Распараджэнне Вітуха: на вячэру свежына павінна быць. Камендант гасцей чакае. Шкада, што позна даведаўся пра гасцей... А то б аднеслі ў дупло дэпешу. А пазней і сам камендант да мяне на вятрак падкаціў. І Вітух побач яго трэцца, што ганчак каля ног паляўнічага. Трэба, братка Юрась, з немцам пакуль ладзіць. Хітрасцю браць трэба... Ну адмовіўся б я? Толькі і дамогся б, што на сухары мог атрымаць. Дзе наша не прападала. Так і быць ужо — займуся смаленнем парсючка. Каб хоць адзін бобік прасіў, то я б яго і турнуць мог. А то сам камендант. Шышка. Яго лепш абысці. І мы яго абыдзем. Уцяміў? Пазней. Усяму свой час.

— Не, — шчыра прызнаўся Юраська, але здагадаўся, што дзед Нупрэй нешта зноўку прыдумаў, ад чаго немцам лепш, канешне ж, не стане.

Стары ўскінуў на воз некалькі кулёў саломы, і яны паехалі. За вёскай адразу ж звярнулі пад узгорак, на якім стаяў вятрак, схіліўшы на бок белую шапку — быццам вітаў млынара і Юраську.

— Ветраку, як і чалавеку, таксама адпачыць трэба, — ціха прамовіў дзед Нупрэй. — За свой век ён, братка, столькі карысці людзям зрабіў, што і ўявіць цяжка, ні ў якую торбу не памесціцца карысць тая. Няма такой торбы. Не пашылі яе. каб усё збожжа ссыпаць у адну кучу, што прайшло праз яго жорны, то гэта была б такая куча, якую і свет не бачыў. Гара Памір, не менш.

Юраська ўявіў, чаму ж, тую кучу — ого-о!

Вятрак застаўся ззаду, а дзед Нупрэй глядзеў і глядзеў на яго, пакуль млын зусім не прапаў з вачэй.

Наперадзе паказаўся Жавіннік. Вёска гэтая была маленькая, яна ўпіралася выгнутай спінай у зубчастую шчотку лесу.

— Зробім прыпынак, — сказаў дзед Нупрэй і спыніў Авадня каля падворка, на якім тапталася жанчына, ужо знаёмая Юраську: то была тая цётка, што прывозіла на млын збожжа па загадзе паліцая Вітуха. — Падыходзь сюды, Маруся!

Павіталіся.

— Ты, наколькі мне вядома, прывозіла на мой вятрак збожжа малоць?

— Прывозіла.

— А што заплаціў табе Вітух за працу?
— А што ён заплаціць? Ты што, Нупрэй, смяешся?
— Нікольki. Пакажы мне свайго парсючка.
— Навошта?
— Трэба! — строга сказаў дзед Нупрэй, і пакуль ён ішоў да пуні, каб паглядзець, які ў Марусі гадуецца парсюк, пачуў такія-сякія навіны.
— Прыходзіў надоечы з лесу мой Апанас, — паведамляла цётка Маруся. — Хваліцца асабліва нічым не хваліўся. Цягнік пад Тошчыцай з рэек пусцілі. Салдат, кажуць, у ім было процьма. Во пра гэта казаў. Сам хадзіў на чыгунку з Касцючэнкам. А так што яшчэ?.. — цётка Маруся паціснула плячыма. — Казаў, праўда, што памянялі месца, на зіму глыбей у лес падаліся. Набудавалі зямлянак, жывуць. Але з харчам туга. Хлеб вось-вось кончыцца. Тая мука, што ты, Нупрэй, малоў, іх дужа выручыла. Хлеб смачны пякуць. Боханы — як з печы, круглыя, як сонца...
— Нешта будзем думаць, — прамовіў Нупрэй, адчыняючы дзверы ў пуню.
Стары перагнуўся цераз перагародку, паскроб парсючка па спіне, той наставіў на незнаёмага яму чалавека востры пятачок, зарохкаў.
— Забіраю я твайго парсюка, — сказаў дзед Нупрэй. — Хавайся дзе ў хаце, а я тут сам разбяруся.
— Нешта я нічога не зразумею, — развяла рукамі цётка Маруся.
— Потым усё зразумееш. Даверся мне. Выйдзі. Апанасу свежыну перадасі ў лес... Няхай крупнік есць. Ну марш, марш!
Цётка Маруся вытарапіла вочы на Нупрэя:
— Язэпавіч, што ты надумаў рабіць?
— Потым пабачыш. Ну, каму сказана! Марш!.. І хлапца вазьмі з сабой. Няхай таксама ў хаце пагрэецца.
Юраську нічога не заставалася, як пайсці ўслед за цёткай. У шыбу ён бачыў, як Нупрэй выцягнуў парсюка за ногі і паклаў побач з тым, якога чакаў камендант на вячэру.
У лесе дзед Нупрэй выбраў добрую мясцінку. На беразе ракі, у атачэнні дрэў, таму тут быў зацішак. Пакуль млынар смаліў

парсюка, Юраська прадзёўб у лёдзе палонку, зачэрпнуў вядром вады — да краёў — і паставіў на вогнішча.

— Грэй, грэй ваду, Юрка! — настрой у дзеда Нупрэя быў добры. — Вялікага прыпарым цёпленькай вадзічкай, а малому і так добра будзе.

Цяпер толькі Юраська здагадаўся, што надумаў зрабіць дзед Нупрэй. Смелы, аднак!..

Вярталіся з лесу рана, было яшчэ светла. З парсюкамі дзед расправіўся хутка не толькі ў лесе, але і пазней — вялікага пакінуў цётцы Марусі, тая войкала і ахала, чагосьці баялася і малілася Богу, каб ён заступіўся за Нупрэя. А Нупрэй спаслаўся, што разабраць парсюка ў яго няма часу, няхай даруе, бо чакае сам камендант і папрасіў дапамагчы суседцы свайго старога знаёмага і, мабыць, равесніка, які паабяцаў за скварку сала зрабіць і не тое!

Ужо недзе перад самай вёскай, якраз там, дзе коўзаліся дзеці на каньках, аблюбаваўшы маленькую пляцоўку на возеры, сустрэўся дзеду з Юраськам п’яны немец. Ён стаяў на дарозе, вытыркнуўшы перад сабой непаслухмяную руку, і прасіў, каб тыя спыніліся.

— Гутэн абэнт! — пастараўся ўсміхнуцца немец, калі Авадзень параўняўся з ім.

— Што ён вэдзгае? — паглядзеў на Юраську млынар.

— Павітаўся.

— Бач ты, культурны!

Немец мурлыкаў песню, шлёпнуўся, не папытаўшы дазволу, у сані, але патрапіў акурат на парсюка, адчуў гэта і адразу ж падскочыў, бы падстрэлены:

— Швайн! Швайн! — адно слова і ведаў Нупрэй з нямецкай мовы, і яго давялося скарыстаць.

— Іх швайн? — тыцнуў на сябе пальцам немец.

— І ты таксама, — смела сказаў дзед Нупрэй і падняў салому, якой быў прыхінуты парсюк. Нямецкі салдат убачыў парсюка, зрабіў ледзь не да самых вушэй усмешку і зноўку плюхнуўся на сані. Па дарозе ён спяваў, а больш дапытваўся, што гэта за парсюк такі і як яны глядзяць на тое, каб адвезці парсюка да яго на «кватэру». Бач,

чаго захацеў, антыхрыст! Юраська трохі ведаў нямецкую мову, але немец вёў гамонку з імі больш рукамі, бо язык не надта слухаўся. Крыху пацішэў немец, калі пачуў слова «камендант».

— Прасі ў каменданта свежыны! — параіў дзед Нупрэй.

— Пан камендант, пан камендант, — нібы заезджаная пласцінка, бубніў немец.

І раптам Юраська ўбачыў, што няма на возе вінтоўкі. Ляжала ж. Сказаў дзеду, той насцярожыўся:

— А маць тваю так! Згубіў, ну ты паглядзі на яго, ваяку! Га?

— Пан камендант, пан камендант... — па-ранейшаму мармытаў немец.

— Ты не камендантуй тут, а скажы лепш, дзе твая пух-пух? — млынар нацягнуў лейцы, і конь спыніўся. — Дзе, пытаю, твая пух-пух?

Немец адразу, падалося, працверазеў, закорпаўся ў саломе, а потым загадаў:

— Цурук!

— Просіць, каб ехалі назад, — падказаў Юраська.

Давялося млынару паварочваць, хоць і не хацелася, Авадня, ехаць назад, шукаць тую вінтоўку. Дзед Нупрэй лаяўся на немца і не адразу заўважыў, як той выкуліўся з саней і, шырока трымаючы перад сабой рукі, быццам збіраўся кагосьці заціснуць у сваіх абдымках, кінуўся да возера. Толькі цяпер дзед Нупрэй і Юраська здагадаліся, што да чаго. Яны бачылі хлапчука, які слізгаў на самаробных каньках, а на плячы ў яго боўталася вінтоўка, цаляючы ствалом у бліскучы лёд. Глядзелі яны на немца, на таго хлапчука і ад душы смяяліся: ну і хлапчына, ну і малайчына — такі выгляд у яго, быццам за спінай не сапраўдная зброя боўтаецца, а самая звычайная драўляная палка. Толькі з папружкай.

Далей, пакуль і не прыехалі ў вёску, немец трымаў зброю абе256руч. У Хатоўні ён злез з санак, абтрос з адзення салому, паказаў на вінтоўку і прамырмытаў:

— Гут, гут!

— Гутай-гутай, — параіў яму дзед Нупрэй і лёгенька шлёгнуў Авадня лейчынай па спіне.

Усе непрыемнасці, калі гэта можна назваць іх так, пачаліся пазней. Як і чакаў Юраська. «Не можа ж дзед Нупрэй заўсёды чыстым з вады выходзіць». Паліцай Вітух, калі ўбачыў парсюка, што ляжаў на возе, ледзьве не пляснуўся, падалося, вобзем:

— Дык каго ты мне прывёз, стары корч? Дзе той парсюк, якога я табе даваў, га? Адказвай, не глядзі так, быццам баран на новыя вароты! Адказвай!

Дзед Нупрэй спакойна паглядзеў на бобіка і спытаў:

— Дык ты будзеш яго забіраць ці куды мне падзець свінчо? Давай указанні.

Аднак бобік не спяшаўся загадваць, усё дапытваўся, дзе падзеўся вялікі парсюк.

— Што я табе скажу, Вітух? — па-ранейшаму спакойна глядзеў на паліцая стары. — Усё як мае быць. Усё так. Паменеў трохі парсючок. То не мне ж табе гаварыць, чаму... Не на дрэве ж сядзеў, калі рос, а ў вёсцы, сярод людзей, то павінен ведаць, чаму паменеў парсюк...

— Ну, чаму? — не цярпелася паліцаю.

— Давай я цябе саломай пасмалю столькі, колькі яго, то паглядзець мне ахвота будзе, паменееш ты ці паболееш...

— Цьфу! — плюнуў Вітух і пабег дакладваць каменданту, што свежына, як і належыць, будзе пададзена сёння да стала: запрашайце сваіх гасцей, пан начальнік, пачастуем.

«Не прападзеш з дзедам Нупрэем!» — радасна падумалася Юраську.

17. АВАДЗЕНЬ — КОНЬ ПАСЛУХМЯНЫ

— Дык што, гэты карапуз павязе мяхі? — з недаверам паглядзеў спярша на Юраську, а потым на дзеда Нупрэя паліцай Вітух.

— Гэты, гэты, — кашлянуў млынар у кулак. — А каго яшчэ ты тут знойдзеш? Бабу якую адправіш ці Платона? То няхай хлапец скокне, заадно ў Журавічах цукерак купіць у краме, пасмокча. Я грошай яму даў. Справішся, Юрка?

Юраська ўжо сядзеў на мяхах, трымаў у руках лейцы і ў першую ж хвіліну гатовы быў загадаць Авадню: «Ну, дружок, паехалі!», а калі хітравата глянуў на яго млынар, ён падміргнуў дзеду Нупрэю, а той — яму: парадак!

— Ды глядзі ж у мяне! — прыгразіў пальцам паліцай і змерыў хлапчука строгім позіркам. — Не абы-што вязеш, а хлеб. Галаву адкручу. Як сланечнік. — Ён пазначыў нешта ў сваім замусоленым блакноціку, запіхнуў яго ў кішэню. — Там наляцяць на мяхі, разгрузяць. Хапае рабочых на пякарні. Гэта адвезці няма каму. Сам жа я не павязу. І салдата нямецкага не застаўлю: не яго клопат. Ну, давай, давай. Абы дабраўся каб добра. А калі вернешся, адразу знойдзеш мяне і даложыш па ўсёй форме: так і так, заданне выканана. Мне рэзультат важны. Зразумеў?

Замест Юраські адказаў дзед Нупрэй:

— Будзе табе і рэзультат. За гэта не хвалюйся. Ну што ж, няхай едзе. Ранне раннем, а там, чаго не ўбачыш, і вечар нахопіцца. Дні цяпер кароткія — што твая папяроска нямецкая, Вітух: два разы шморгнуў — і пальцы пячэ, трымаць няможна.

— Ета праўда, гарыць дужа, — пагадзіўся Вітух. — Пачкі на дзень не хапае.

— Работа ў цябе нервовая, відаць? — крадком зірнуў на паліцая стары. — Недарэмна ж кажуць, што табака нервы ўмацоўвае быццам. То і курыш багата.

Вітух нічога не адказаў, а толькі махнуў на Юраську рукой:

— Едзь, чаго стаіш?! Рот разінуў!..

Авадзень напяўся, сані скрануліся з месца і заслізгалі палазамі па хрусткім снезе. Хоць свістаў сухі вецер, азвярэла і дзіка, востра хвастаў па твары холадам, Юраську было цёпла. Дзед Нупрэй пастараўся: уцяпліў яго ўсім, чым толькі мог. І на ўсялякі выпадак паклаў побач старэнькі кажух: а раптам спатрэбіцца? Пра холад яму ўвогуле не думалася — ён уяўляў, як сустрэнецца з партызанамі, тыя перакладуць мяхі на свае санкі, а там — на варожай хлебапякарні — няхай чакаюць з мора надвор'я. Дачакаюцца! Не бачыць ім нашага хлеба! «А што ж будзе тады Вітуху? Камендант, мусіць, зачыніць яго ў карцар, у клець цёткі Вавіліхі, і загадае:

“Карміць нягодніка адной саломай! Ды яшчэ леташняй! Калі не выканаў заданне! Ты на хлапца не ківай — служыш фюрару сам, а не ён. Зразумела табе, ёлуп?”» — радасна думалася хлапчуку.

Што чакае яго самога — пра гэта Юраська не думаў...

...Да ветрака, як толькі пацёгся адтуль паліцай, адразу ж прыбеглі Паўлік з Сяргейкам. Пра гэтую аперацыю яны ведалі, нават спярша самі прасіліся ў напарнікі да Юраські. Аднак дзед Нупрэй ім усё растлумачыў як след, і яны пагадзіліся, што ўсім нельга ехаць: калі і рызыкаваць, то аднаму, і тым больш Юраську — ён без рукі, і немцы пашкадуюць, калі і разгадаюць махінацыю з мукой.

Пазней падышоў і Лявон Кончык.

— Як там, цікава мне, Юрка? — парушыў нарэшце гнятлівае маўчанне дзед Нупрэй, твар яго зрабіўся суровым, строгім. Было б чаму весяліцца. Чакай, гадай, думай... А гэта нялёгкая справа, атрымліваецца.

— Не павінны б Юрку чапаць, — уздыхнуў Лявон Кончык. — Нацярпеўся ён і так, хіба ж не відаць. Рукаў у хлапца пусты.

— І мне, кум, так думаецца...

Паўлік таксама прамовіў з сумам:

— Пасадзяць у клець.

— Калі яго, крый божа, і сапраўды ў тую у клець Вавіліхі запруць, то мы яго адтуль павінны вызваліць — кроў з носу! — дзед Нупрэй быў надзвычай сур’ёзны. — Іначай грош нам цана тады. Хоць і немцы ж каравуляць тую клець. Аднак нешта прыдумаем. Да ўсяго рыхтавацца трэба.

— А мы таго немца... ух! — Паўлік сціснуў кулачкі, нешта хацеў сказаць такое грознае пра нямецкага вартавога, аднак не ведаў што.

Яго, праўда, і так зразумелі, на што млынар, усміхнуўшыся праз сілу, запярэчыў:

— Бач ты, жэўжыкі! Грозныя, гляджу, ажно некуды. А са мной вы справіцеся, не кажучы пра немца? Бярыце мяне, што хочаце рабіце. А я буду супраціўляцца. Ці адолееце? — ён глядзеў на хлапчукоў, якія ўмомант панніклі, пацішэлі. — Так што, мальцы,

не трэба казырыцца дарэмна. Але за жаданне надаваць немцу кухталёў хвалю. У мяне таксама іншы раз рукі свярбяць, хлусіць не буду. Аднак нам лепш за ўсё верыць застаецца, што ўсё з Юркам скончыцца добра. На ўсялякі выпадак не разыходзьцеся, можа, і на самай справе выручаць яго давядзецца.

Лявон Кончык, які да гэтага маўчаў, пагадзіўся, што разыходзіцца не трэба:

— А там што бог дасць.

...Авадзень нырнуў у лясок. Тут было зацішней, дарога менш замецена снегам, чым у полі, толькі ў вершалінах дрэў шалёна гуў вецер і наганяў трывогу і сум.

Юраська развязаў матузкі на аблавушцы, бо не будзе ж ён паказвацца партызанам у такім выглядзе. Яшчэ не палічаць за дарослага, а яму надта ж хацелася хоць на адну галаву быць вышэй, чым ёсць. Ды і так, з развязанымі матузкамі, лепш чуваць, што робіцца навакол. А то яшчэ, чаго добрага, і размінешся. Толькі як гэта размінешся з партызанамі, калі яны самі, пэўна ж, ужо чакаюць хлеб, выглядваюць, канешне ж, раз-пораз з-за дрэў на дарогу: ці не едзе.

Вунь і масток. Вусцішна. Нікога не бачна. Толькі па-ранейшаму гудзе ў соснах і ялінах вецер, скуголіць.

«Можа не перадаў ім дзядзька Іван, — пачаў хвалявацца ўсё больш і больш Юраська. — Мо не дабраўся да атрада, на якую-небудзь засаду напароўся? Ці мала ж іх, бобікаў, развялося?»

З Іванам Даўгалыгім Юраська пазнаёміўся асабіста два дні назад, ён прыходзіў у Жавіннік, там і сустракаліся. Дзед Нупрэй звазіў яго тады на сустрэчу з ім, пазнаёміў, як і належыць:

— Гэта наш сувязны Юрка Ганчарок!

Партызан моцна пацiснуў руку яму, сказаў:

— Рады пазнаёміцца. Хоць цябе, браток, я ведаў. Па тваіх добрых справах. Перадавай прывітанне і сябрам. Вы ў камандзіравым спісу ёсць. Сам бачыў.

Яму тады хацелася выцягнуцца перад дзядзькам Іванам навыцяжку. Але ён пасаромеўся — як сядзеў на зэдліку, так

і працягваў. Хоць і трэба, відаць, было. А сам думаў: «Няўжо ён праўду кажа? Няўжо не хлусіць? Нават у спісах камандзіра, самога Касцючэнкі, мы ёсць, значыць? Што цяпер бобік Вітух скажа!»

Авадзень порстка мясіў капытамі мяккі снег, ступіў ужо і на масток, хоць цяпер, узімку, яго не адразу ўбачыш — замяло снегам. Але ж Юраська добра ведаў, дзе ён, гэты непрыкметны масток, лясны, нізенькі, без балясаў. Хлапчук неаднойчы сядзеў на ім, звесіўшы ногі, і назіраў, як грэліся на сонейку рыбкі-маляўкі.

Дзе ж партызаны? Чаму не відаць? І што тады рабіць з хлебам? Не везці ж яго на пякарню! Куды заўгодна, толькі не туды!

Юраська нацягнуў лейцы, конь паслухмяна стаў. І раптам:

— К-хе, к-хе!

З лесу выйшаў дзядзька Іван. Нарэшце!

— Здарова, Юрка! — павітаўся ён. — Не замерз?

— Не, мяне так апрануў дзед Нупрэй, што пара ідзе!

— Ну, ну, не жартуй з марозам. Пара ідзе. Хлопцы, выходзьце! Юрка з хлебам прыехаў!

— Ды бачым, бачым...

Да Юраські і Івана Даўгалыгага падышлі яшчэ два партызаны, зусім маладыя хлопцы, і адзін з іх узяў Авадня за аброць і павёў у гушчар.

— Прадзяромся, не такія перашкоды бралі! — весела гаварыў партызан, які вёў каня. — Нэ-э!

А дзядзька Іван распытваў пра дзеда Нупрэя, хваліў яго за смеласць і кемлівасць:

— Малайчына гэты дзед. Усім дзядам дзед.

Мяхі перакінулі хлопцы-партызаны на свае санкі.

— Дарог няма, прабіваемся па цаліку, — гаварыў дзядзька Іван. — Таму два кані запрэглі. Аднаго можна замардаваць. Няблізкі свет. І добра, што сняжок пайшоў — няхай ён нашы сляды замятае.

Партызаны яшчэ раз падзякавалі за хлеб, а потым Іван дастаў з кішэні паперку і падаў Юраську:

— Глядзі ж, не згубі. Тут, браток, мы напісалі ўсё, што трэба. Гэта — дакумент. Хоць і без пячаткі. Не згубі.

На той паперы хлопчык прачытаў: «Хлеб забралі партызаны. Няважна, хто будзе яго везці, важна, хто будзе яго есці. Смерць фашыстам!»

На развітанне дзядзька Іван абняў Юраську, пацалаваў у шчаку і ціха сказаў:

— Няхай беражэ цябе Бог, хлапец. Ну, едзь, едзь. Шчаслівай дарогі, Юрка!

Авадзень не ленаваўся. Каня ніколі не трэба падганяць, калі бяжыць ён дамоў. У Юраські кружылася галава ад радасці, яму хацелася спяваць, але вецер не даваў разявіць рот, і хлопец скакаў на санях, ажно Авадзень раз-пораз азіраўся — дзівіўся: што з ім, з Юраськам. І, мусіць, здагадваўся, у чым справа, бег і бег трушком. Ды і як было не радавацца? Хлеб — у атрадзе! Цяпер будзе ляжаць свежы бохан на стале ў партызанскіх зямлянках.

Будзе! будзе! будзе! — гуло ў полі, гуло ў вушах, і неба перад вачыма хлапчука хісталася, гойдалася, нібыта на арэлях, ногі самі нешта вытанцоўвалі, а ў жываце Авадня раз-пораз цяжка вухала і вухала. Конь не звяртаў увагі — бег і бег.

— Ой, куды ж ты! — Юраська пачуў наперадзе крык, і толькі цяпер заўважыў, як саступіла з накатанага следу цётка Аксіння, загрузла па калені ў снезе.

Ён нацягнуў лейцы, Авадзень паслухмяна стаў.

— Сядайце, цётка Аксіння!

— Во за гэта дзякуй, — пачала выцягваць ногі са снегу Аксіння, цяжка і няўклюдна. — Во забралася дык забралася! Як у дзёгаць ступіла.

Нарэшце яна выкараскалася, гопнула на санкі і Авадзень зноўку пакапыціў у Хатоўню.

— Здаля едзеш? — уладкаваўшыся пазручней, адразу ж пацікавілася суседка.

— Кепскія нашы справы, — не адразу загаварыў Юраська. — Павёз хлеб у Журавічы, на хлебапякарню, а партызаны сустрэлі ў лесе і ўсё падчыстую... Прыйшлося вось назад паварочваць. І што будзе, сам не ведаю!..

— Што ты кажаш? Ай-бо-о! Дык яны ж цябе павесяць, Юрачка!

— Павесяць, — яшчэ больш сумна прамовіў хлапчук. — Павесяць. Відаць, так.

— Ай-бо-о! — вочы ў цёткі Аксінні зрабіліся вялікімі, пукатымі. — О ё-ё-ёй! Ты гэта праўду, Юрка? Няўжо праўду? І што ж яны, нашы, самі цябе на смерць піхаюць, га?

— Не ведаю, — паціснуў плячыма хлапчук. — А немцы ж не паверацъ. Як вы думаеце, цётка, паверацъ?

— Божа барані! Ім хоць у лоб страляй, а не паверацъ.

Ехалі моўчкі. Падалося нават, што Аксіння зусім забылася пра Юраську, таўкла, бы ваду ў рэшаце, сваё:

— Гэта я ў Журавічы хадзіла. Чорт мяне насіў. Думала, на мёд ды сала што-небудзь выменяю, ажно выменяла. Шыш! Хусткі дзве адзін чалавек даў, а болі, сказаў, няма ў мяне нічога. Хоць штаны, кажа, знімай. Не, не тыя цяпер Журавічы. Але немцаў — што агуркоў у бочцы. І вялікія, і маленькія, і пузаценькія — вось такія! — яна паказала, растапырыўшы як магла перад сабой рукі.

— Эх, і жыццё, — уздыхнуў Юраська, бо слухаць пра тыя хусткі не было ў яго і на грам настрою. — Што ж рабіць, цётка?

Аксіння задумалася. Сур'ёзна.

— Не ведаю, што і параіць табе, суседзе мой даражэнькі.

— А можа, вы скажаце, цётка Аксіння, што бачылі, як партызаны ў мяне мяшкі забіралі, а? Шчэ і кухталёў, скажаце, надавалі, бо ўпарціўся, кусаўся.

— Ты... ты... што гэта, Юрка? — замахала на хлапчука рукамі Аксіння. — Барані божа! Нічога я не бачыла. Яны разбірацца доўга не будуць, а абодвух пад стрэльбу — і памінай, чым звалі. Во як! Не-е! Мяне сюды не прылічай! Нічога, нічога я не бачыла. Я ж і праўдацькі нічога не бачыла. Пастой! Прытармазі! Злезу я, Юрка. Едзь адзін. Ці чуеш ты мяне?

Юраська сцебануў па спіне Авадня лейчынай, і той пабег яшчэ шпарчэй.

— Сядзі ўжо, цётка. Што будзе, тое будзе! Нэ-э!

— Ой, людзі-і-і! — залямантавала Аксіння і пакацілася з санак на снег.

А конь бег і бег...

Быццам падпільноўваў Юраську, высунуўся з-за вугла паліцай Вітух. Авадзень спыніўся, фыркнуў яму гарачай парай з абедзвюх ноздраў.

— Ужо? — здзівіўся паліцай.

— Не давёз, — уздыхнуў хлапчук. — Партызаны забралі...

— Што-о-о? — такім Вітуха Юраська ніколі не бачыў, нават на млыне, калі не хацеў малоць збожжа дзед Нупрэй.

Паліцай штурхануў хлапчука на санкі, выхапіў з яго рук лейцы і пагнаў Авадня да камендатуры. А куды ж яшчэ? Юраська не паспеў нават спалохацца. Хацелася толькі спярша паказацца на ветраку, а потым ехаць і на даклад паліцаю. Атрымалася наадварот.

— Нэ, быдла! — хваставў бобік Авадня лейцамі, наматаўшы іх на руку. — Вязі хутчэй, кажу! — І да Юраські, не паварочваючы галавы: — Ты ў нас паглядзіш зараз! Партызаны забра-а-лі! Нешта раней не забіралі! Сам ці не партызан саплівы! Нэ-э!..

18. РАССТРЭЛ

Вітух нарабіў ляманту на ўсю вёску. Даляцеў ён і да ветрака. Млынар паскроб за вухам, ціха прамовіў:

— Выручаць трэба Юрку. Чаго сядзім? Бліжэй да камендатуры давайце прабірацца. Гародамі.

І першым накіраваўся да дзвярэй.

Пачуў, відаць, крык паліцая і сам камендант. Ён стаяў на ганку і загадкава пазіраў на Вітуха, які адзічэла размахваў лейцамі над узмакрэлай спінай каня. Камендант паглядзеў на афіцэраў і салдат, якія стаялі крыху паводдаль ад яго, ззаду, мармытаў на ломанай рускай мове сабе пад нос:

— Інтэрэсно, інтэрэсно...

Перад ганкам паліцай нацягнуў лейчыну, ажно прыгнуўся, згорбіўся, і Авадзень крута развярнуў сані.

— Тыр-р-р! — Вітух саскочыў з санак, казырнуў. — Хлеб —

цю-цю! Няма! У яго, разумееце, партызаны адабралі! Ні ў каго не адбіралі, а ў яго — зацапалі!..

Камендант падышоў бліжэй да Юраські, стаў так, быццам збіраўся штурхануць жыватом хлапчука.

— Праўда гаварыт? — спытаўся, свідруючы вачамі Юраську.

Юраська моўчкі кіўнуў: праўда, забралі. Камендант ударыў рукавіцамі па твары хлапчука, крыкнуў:

— Прызнавайся, сам отвез ілі абманываеш, хітрыш? Ну, гавары, я цебя слюшаю...

Юраська ўспомніў пра запіску, што даў яму ў лесе дзядзька Іван і палез у кішэню за ёй як за сваім выратаваннем, пакуль адзіным, вядомым яму выратаваннем. Дзе ж яна, запіска? Ён апусціў руку глыбей, намацаў паперку і хуценька працягнуў каменданту:

— Вось. Цэтлік далі, каб вы...

Камендант прачытаў запіску, на яго твар набегла здзеклівая ўсмешка, затым ён перадаў паперку праз свае плячо назад, дзе яе адразу перахапіў Вітух, прыставіў да вока, чытаў і ківаў галавой: маўляў, ага, зразумела, яны і не тое могуць напісаць за столькі мяшкоў, не палянуюцца.

— Ліпа! — трасянуў рукой з паперкай паліцай.

— Как понімат — ліпа? — не зводзячы вачэй з Юраські, запытаў камендант у бобіка.

— Хлусня тут! Няпраўда. Яны каго захацелі вакол пальца абвесці, пан камендант? Нас?

— Што прыкажэт с табой делат? — ні на хвілінку не зводзіў строгага позірку з Юраські камендант. — Гавары, парцізан!

Голас у каменданта пацяжэў, твар наліўся злосцю і нянавісцю да Юраські. Што скажаш яму, ворагу? На калені перад ім упасці, расхлімкацца, прасіць міласці? Не, не... Юраська так не зможа.

Ён як стаяў перад камендантам з высока ўзнятай галавой, так і працягваў, толькі ўспаміналіся яму маці з сястрычкай, тата, дзед Нупрэй, Паўлік з Сяргейкам... І было вельмі шкада, што так і не паспелі яны адпомсціць па-сапраўднаму паліцаю Вітуху. А як там тата на фронце? Што мама робіць дома? А сястрычка Ліда? Хацелася б паглядзець увесну, ці прыжылася бярозка каля падворка...

— Інтэрэсно, он молчіт, — павярнуўся нарэшце да афіцэраў і салдат камендант. — Он жіт не хёчет... — І махнуў рукой: — Расстрэлят!

І пашыбаваў да ганка, не звяртаючы ні на каго ўвагі, углядаючыся перад сабой, злы і рашучы. Вітух таптаўся на месцы, не разумеючы, мусіць, сур'ёзна вынес прысуд хлапчуку камендант ці як... Нарэшце ён, бачачы, што камендант схаваўся ў памяшканні штаба, паўтарыў яго загад, не так строга, але і без жалю:

— Расстраляць!..

Юраська толькі цяпер, калі штурхануў яго ў плячо вінтоўкай немец, адчуў, што не слухаюцца ногі, зусім не слухаюцца, бы прымерзлі да зямлі, пакуль ён стаяў, а па целе расплылася стома. Быццам ажыла, навалілася на яго зноў немач, якую адчуў ён, калі бліснула перад вачамі тая асляпляльная маланка...

Юраська ішоў па вуліцы, чуў за спінай нетаропкія крокі варожага салдата, яго дыханне. Паварочваць галаву назад, на немца, не адважваўся. Навошта? Ён і так добра ўяўляў, як той трымае напагатове вінтоўку, мерае крокамі яго вуліцу, на якой знаёмы кожны кавалачак зямлі, на якой звонка смяецца і галёкае яго дзяцінства...

А вунь і цётка Аксіння. Юраська заўважыў суседку, адвярнуўся. Не хацелася глядзець у вочы ёй, цётцы Аксінні. «Скнара і ёсць скнара, — падумаў з крыўдай хлапчук. — Навошта я ў яе курэй тых браў?»

— Пан салдацік, пан салдацік, — старалася заглянуць цётка Аксіння ў вочы немцу. — Вы што гэта з дзіцёнкам рабіць хочаце, га? Ды не вінаваты ж ён! Не вінаваты! Сама бачыла, як партызаны яго білі! Усім клянуся — білі!

Немец гергетнуў па-свойму, штурхануў вінтоўкай цётку Аксінню, у дадатак узнагародзіў яе выспяткам, і яна не ўтрымалася на нагах: добранька чмякнулася, але скрутак з рук не выпусціла. Страх прыціснуў яе да зямлі, яна ляжала, нібыта забітая, доўга і ціха, а потым усхапілася, і толькі пяткі замігцелі па дарозе.

Бліжэй да сваёй хаты яна сутыкнулася твар у твар з дзедам Нупрэем, з Лявонам Кончыкам і хлапчукамі.

— Там... там... — махала яна рукой, глытаючы словы. — Юрачка міленькі-і... Выратуйце яго, родненькія, выратуйце! — на вачах цёткі Аксінні блішчэлі слёзы.

— Ідзі, ідзі дамоў, Аксіння, — ціха сказаў Нупрэй. — Толькі дамоў, чуеш?

— Ага, ага, — часта трэсла галавой Аксіння.

Немец нешта сказаў Юраську. Юраська не павярнуўся. Куды вядзе яго фашыст? Дзе ён, той «расстрэл»? Дзіўна, але Юраська пасмялеў, зусім чамусьці не думаў пра смерць, хоць яна была недзе блізка, у якім кроку ад яго...

Юраська ступаў па снезе, які зрабіў белым поле, і ўжо больш шырока, цвёрда перастаўляў ногі, быццам і сам спяшаўся хутчэй прыйсці да таго месца, дзе ўпадзе на яго шызавата-блакітнае неба. Усё адразу. І схавае яго ў сваіх абдымках, раз і назаўсёды, не дасць яму больш палюбавацца валошкамі ў жыце, убачыць маму, сястрычку, тату, пачуць галасы людзей...

Яму хацелася нешта крыкнуць. З усяе сілы, на ўвесь голас. Каб далёка было чуваць. Але ён не ведаў, што трэба было крычаць, якія словы. Ды і ці трэба? Ціха як... Няхай спачывае зямля пад снегам, няхай спіць. Зямля... На гэтым полі, па якім ішоў хлапчук, спяшаліся хатаўнянцы сабраць жыта. Да адзінага каласка. Юраська ўспомніў той жнівеньскі дзень... Чым пахла жыта? Тады ўсё паветра пахла хлебам. А вунь вятрак... Ён таксама змагаецца з фашыстамі. Як і чалавек.

Але... што гэта? Драч скрыпіць? Адкуль ён тут, драч, узімку? «Паўлік? Гэта ж Паўлік!» Юраська не павярнуў нават галавы ў той бок, адкуль данёсся крык лугавой птушкі. І тут ён убачыў, як насустрач з кустоў смела выйшлі дзед Нупрэй, Лявон Кончык і сябры. Млынар цвёрда трымаў у выцягнутай руцэ наган. Тады Юраська азірнуўся на немца, упершыню, колькі і крочыў ён пад канвоем. Глянуў на немца і нічога не зразумеў: немец усміхаўся, яго не палохалі ні дзедаў наган, ні насупленыя твары людзей, што насоўваліся на іх абодвух, гатовыя, здавалася, без зброі разарваць ворага на шматкі. А ён, немец, смяецца. Чаму ён радуецца? З чаго?

— Здароў, пан, — сказаў, падышоўшы да варожага салдата, дзед Нупрэй. Сказаў спакойна, бы павітаўся ён не з фашыстам, а з Лявонам Кончыкам ці з любым іншым знаёмым чалавекам.

— Гут, гут! — усміхаўся немец, а затым падштурхнуў Юраську, каб ішоў да сваіх. — Гут, гут!

Немец узняў над галавой вінтоўку, стрэліў два разы ў неба, затым павесіў зброю на плячо, зноў загергетаў:

— Шнель, шнель! — і паказаў рукой на кусты.

— Дзякуй табе, — сказаў варожаму салдату дзед Нупрэй і схаваў у кішэню наган.

— Гут, гут! — салдат захіваў кручкаватым пальцам, паляпаў рукой па вінтоўцы. — О, гут!

«Дык гэта ж той немец, які вінтоўку згубіў! — здагадаўся Юраська. — Ён добры чалавек, хоць і фашыст».

У вёску вярталіся па лагчыне, потайкам.

— Пазнаў немца, Юрка? — спытаўся дзед Нупрэй.

— Ага!

— Віктарам па-нашаму зваць. Гэты немец — не паліцай Вітух. Ён яшчэ нас не аднойчы выручыць...

Ну і дзед Нупрэй!

Не, ніколі не прападзеш з ім!

— І каровы з табой, кум, будуць сытыя, і сена цэлае, — засмяяўся Лявон Кончык.

Смяяліся і хлапчукі, аднаму Юраську, праўда, было пакуль яшчэ на да смеху.

І толькі цяпер ён адчуў, як дрыжэлі ногі, калацілася ліхаманкава цела...

А як можа быць яшчэ пасля таго, як цябе вялі на расстрэл?

19. БЫВАЙ, ХАТОЎНЯ...

Глыбокай ноччу пакідалі сябры Хатоўню. Перад тым як пайсці з вёскі, забеглі яны на млын. А яшчэ перад тым зацягнулі на гарышча карову бабкі Ганны, у якой яна адна на ўсю вёску даілася ўзімку

і з якой піў-смакаваў малако камендант. «Хай ведаюць нашых! — радаваўся Юраська. — Раніцай бабуля прачнецца, каб Хмарку сваю падаіць ды аднесці малачко каменданту, а ў пуньцы — пуста. Няма Хмаркі! Усплёсне старая рукамі, загалосіць, а карова страху прагрызе ў даху, прасуне рогі, ды му-у-у! Смеху будзе на ўсю вёску! А нас даруй, бабуля!..»

Карову заманіць на гарышча было нялёгкай справай. Але хлапчукі ўхітрыліся. Яны выцягнулі з паркана пралётку, і Хмарка, хоць і ўпіралася, усё ж ускараскалася па ёй. А каб была ёй ахвота ўзбірацца на гарышча, Сяргейка казытаў ноздры рагулі жмутком сена. Духмянага, шапаткога. Хмарка і перамагла страх. Голад — страшней, відаць, за яго. За любы страх страшней. Яшчэ ж удзень Сяргейка залез у Ганніну пуньку і выграб з кармушкі ўсё сена. Да грама.

Да чаго толькі не дадумаюцца хлапчукі!

— Наказ, хлопцы, будзе вам такі, — дзед Нупрэй шкадаваў, што застаецца адзін, але нічога не паробіш — нельга Юраську знаходзіцца больш у вёсцы, нельга, і хваляванне старога выдаваў яго маршчыністы, але заўсёды добры, спагадлівы твар. — Слухайцеся там... Не шалапутнічайце. Юрка, асабліва ты глядзі. З адной рукой у бой не прыся. Прыстройся дзе на кухні. Таксама важна. Мо хлеб будзеш мужыкам выпякаць памагаць. Ці нянькай напрасіся — сына камандзіра, Лёшку, гушкай... Ды і нас не забывайце, — млынар павярнууўся да Лявона Кончыка. — Правільна, Лявон?

— Усё верна, кум, — ціха і з сумам у голасе адказаў той.

— Іван Даўгалыгі сёння дома. З ім у мяне дамова была, не думайце, жэўжыкі, што Нупрэй наперад не глядзіць. Усё прадугледзеў. Ну дык што, будзем выбірацца? Давайце, браткі...

Авадзень вёз іх у ноч, цёмную і ціхую. На небе густа гарэлі зоркі. Віселі яны і над ветраком, і хлапчукі бачылі, як крылы-махі ўпіраліся — калі глядзець зводдалі — у зорнае неба, і на самых кончыках іх віселі начныя агеньчыкі. Здавалася, што вось-вось вятрак замахае крыламі, і зорачкі заскачуць па небе, павядуць над ветраком карагод, вясёлы і шчаслівы...

...Наперадзе была яшчэ ўся вайна.

МІШЭНЬ

1

На ўроку Арцёмка забыўся пра настаўніцу і аднакласнікаў — ён, не адрываючыся, глядзеў у акно. Настаўніца без асаблівага папроку ў голасе заўважыла яму:

— Ты што, птушачак лічыш?

Хлопчык на дзіва спакойна, не паварочваючы галавы на голас, адказаў:

— Не, галінкі…

І працягваў іх лічыць, толькі цяпер ужо больш смела і адкрыта — нават торкаў пальцам на тыя самыя галінкі, якіх на старой акацыі, што захінула сабой ад белага свету акно і стварала нейкім чынам ціш і спакой у класным памяшканні, было вельмі многа, вельмі!..

Нават каб не празвінеў званок на перапынак, хлопчык усё роўна б не паспеў іх палічыць, тыя галінкі. Ці дакладней сказаць — не здолеў бы: дрэва мае густую крону, у ёй гуляе-сваволіць ветрык, таму галінкі зрэдчас гойдаюцца, калываюцца, яны то з'яўляцца, то зноўку прападуць: паспрабуй усачыць за імі. Нібы дражняцца з Арцёмкам.

Аднак ён даў сабе слова калі-небудзь усё ж даведацца, колькі галінак мае акацыя. Наперадзе было яшчэ шмат урокаў, і гэта цешыла хлопчыка.

2

Учора Арцёмку маці вадзіла ў паліклініку, доктар прапісаў яму кроплі ў нос і адвар ад прастуды — каб не сіпела ў горле — і папрасіў стаць спярша на шалі, а затым памераў ягоны рост. Там жа, у тым чысценькім несамавітым пакойчыку, хлопчык

і даведаўся, што мае рост 145 сантыметраў, вагу — 38 кілаграмаў. Многа гэта ці мала — усе тыя лічбы яму мала пра што гаварылі, а калі апынуўся на вуліцы, і зусім забыўся на іх. Ён не ведаў, вядома ж, бо вышмыгнуў раней, што маці доктар параіў даваць яму больш вітамінаў і наогул каларыйнай ежы, на што тая, седзячы на канапе і цікуючы за кожным рухам мужчыны ў белым халаце з рыжымі вусікамі пад носам, толькі ўздыхала, ківала-пагаджалася: канешне ж… я разумею… вядома ж… пастараюся… А ўжо калі прычыніла дзверы кабінета, нібы апраўдваючыся перад людзьмі, што чакалі сваёй чаргі на прыём, сказала:

— Расце ж калі!..

3

Кватэра, у якой жыў Арцёмка разам з мамай, нагадвала сметнік. Сюды прыносілі ўсё, што лічылі патрэбным, яе сябры — такія ж лахматыя, нечасаныя, зморшчаныя і чорныя, падобныя да неграў, дзядзькі і цёткі. Тут была іх база ці што. На гэтай базе яны пераапраналіся ў новую адзежу, рабілі гэта весела і крыху нават урачыста, не шкадавалі адно аднаму камплементаў. Тую ж вопратку, што знімалі з сябе, адносілі назад на сметнік: яна адслужыла ім спаўна, дзякуй. Мы прыфранціліся!..

На гэты раз трапіліся добрыя, амаль што як новыя, рэчы і для Арцёмкі.

— Гэта — сыночку, — прыцiскала да грудзей кашулю і порткі маці, радавалася, і было такое ўражанне, што яна выбірае рэчы для сына ў краме, а вакол яе шчыруюць прадаўцы — не менш шчаслівыя за жанчыну: сёння кожнаму пакупніку там рады. — Праўда ж, хвасон добры?

Ёй нехта казаў ухвальнае, тады Арцёмкава маці прамакала вочы той жа кашуляй альбо тымі ж порткамі, і да таго часу, пакуль не прапаноўвалі зноў шклянку з віном, сядзела на табурэце, смактала цыгарку і прыгадвала тое-сёе са свайго жыцця. Недзе ў прыватным сектары жыве яе першы і апошні муж Валік, Арцёмкаў татка. Прыгожы, нераўня гэтым мужчынам, што прыходзяць у яе

аднапакаёўку калі ім уздумаецца — ноччу дык ноччу, удзень дык удзень. Суседзі спярша шыкалі, усяго можна было чакаць ад гэтых бамжоў, а потым змірыліся: прайшлі чуткі, што адключылі газ за нявыплату. Яны, суседзі, шкадавалі толькі Арцёмку, бо хлопчык ходзіць у школу, яму ж урокі трэба вучыць, а ён, нябога, жыве ў гэтым пекле. Дакаралі за гэта — што асабліва дзіўна — не маці, якая зусім спілася і згубіла чалавечы твар і жаночы гонар, а бацьку: маўляў, пацікавіўся б, як жыве сын, ды забраў да сябе, а то, чаго не ўбачыш, зусім прападзе хлапец.

Бацьку таксама было не да сына — у яго стварылася новая сям’я, і жанчына, якая заняла месца Арцёмкавай маці, была надта злой, няветлівай грамадзянкай…

Колькі разоў заходзіў участковы, рабіў заўвагі жанчыне — настаўляў на правільны шлях. Але маці ратаваў Арцёмка — умудраўся вучыцца ён добра, заўваг са школы не паступала. Што яшчэ цікава, дык у адным класе з ім была і дачка ўчастковага, на сходзе неяк яны, Арцёмкава маці і ўчастковы, нават сядзелі побач. Размова пра дзяцей зацягнулася, жанчыне надакучыла слухаць усё гэта, і яна штурханула ўчастковага ў бок, а быў ён у цывільным адзенні, і прапанавала:

— Піва не вып’ем?

Трэба было бачыць вочы участковага!

Калі прыходзіў Арцёмка са школы, ён абедаў. На стале можна было знайсці тое-сёе з ежы. Ён адной рукой адганяў мух, а другой піхаў у рот хлеб, рыбку з кансервы ці кавалачак каўбаскі, у якой ад спёкі папражылася сала, і таму той скрылёк каўбаскі нагадваў яму нейкага смешнага чалавечка: гэта — вочкі, гэта — носік, гэта — роцік…

Неяк мамін бойфрэнд Калян, як назваў ён сябе, звярнуў увагу, што Арцёмка не столькі падсілкоўваецца, колькі забаўляецца з каўбасой, а гэта, даруйце, ужо з рук вон, і падаў свой голас:

— Табе што, можа, нясмачна?

Арцёмка працягваў забаўляцца з каўбасным чалавечкам.

— Я паўтараю. Табе што, нясмачна?

— Я ў школе еў, — ціха адказаў хлопчык.

— Тады вылазь з-за стала і не займай месца! — і бойфрэнд Калян паглядзеў на маці, якая стаяла побач і не ведала, што ёй сказаць. — Яму, гляньце вы, ужо мая каўбаса, што я прынёс, у рот не лезе. Калі такі граматны, дык сам зарабляй і ўплятай тое, што прынясеш. А, ты яшчэ школьнік? Разумею, разумею. І я быў школьнікам, і мамка твая ацістат мае, вунь у шафе ляжыць… з аднымі пяцёркамі… сам бачыў… на свае вочы… Спярша не паверыў, што выдатніца…

— Да медаля не хапіла адной пяцёркі, — уставіла маці.

— Чуў? Не, ты чуў, Арцём? — бойфрэнд Калян ужо вісеў над ягоным вухам.

Хлопчык не вытрымаў, сказаў спакойна, але гучна:

— Ды чуў, чуў!

— Ты голас не павышай. Саплівы шчэ. Так, маць? Ну вось, бачыш, і мамка на маім баку. А разумнага чалавека паслухаць не лішнім будзе. Ці табе дакумент паказаць? Магу прад'явіць. У разгорнутым выглядзе. Я, праўда, універсітэтаў не заканчваў, аднак маё ПТВ ужо сёння — каледж. Вялікімі літарамі на фасадзе напісана. Чуў, каледж! А гэта па сённяшніх мерках — тэхнікум. Так што май на ўвазе. А калі смачна есці хочаш, то я пакажу табе, як зарабляць грошы. Можа, што і нам з маткай перападзе, а? Чуеш, маць? А гэта ідэя, між іншым!..

Бойфрэнд Калян так увайшоў у ролю выхавальніка, што нават не заўважыў, як Арцёмка выслізнуў з кватэры. Калі сцяміў, што да чаго, вадзіў толькі галавой па баках, пытаўся ці то ў самога сябе, ці то ў Арцёмкавай маці:

— А дзе гэта ён, шчанюк?

4

Настаўніца паглядзела на парту, за якой павінен быў сядзець Арцёмка, а потым на акацыю, і ўслых сказала:

— А шкада, што Арцёма няма і сёння ў школе… Цяпер, увосень, калі акацыя засталася амаль без лісця, ён змог бы палічыць нарэшце ўсе галінкі. За які тыдзень дрэва голым стала. Гляньце вы. Мне і самой стала цікава, колькі іх ўсяго там, галінак?

Падняла руку дзяўчынка, суседка Арцёмкі па парце.

— Ну што ты хацела, Міронава?

— Я ведаю, дзе Арцёмка... Ён… Ён…

— Што «ён», Міронава? — затрымала позірк на дзяўчынцы настаўніца.

Ён прасіў мяне, каб я нікому не казала, што бачыла яго… Вось што… Я дала яму слова маўчаць і не стрымала, атрымліваецца… Даруй, Арцёмка!.. Але я нікому не скажу, дзе бачыла цябе… І што ты рабіў…

5

У той дзень, калі Арцёмка забаўляўся са скрылькам каўбасы, ён вярнуўся дамоў позна. Дзе быў, што рабіў — пра гэта ў яго раней ніколі не пыталіся, а сёння, што здзівіла і хлопчыка, маці адразу ж пацікавілася:

— Дзе цябе насіла?

— А што?

— Дзядзька Коля хацеў з табой пагаварыць.

— Хай гаворыць…

— Чакаў, чакаў і не дачакаўся.

— Важнае што?

— Ну не ведаю… — маці паціснула плечуком, пэўны час памаўчала, а тады прамовіла так, нібы цадзіла тыя словы праз свае пярэднія шчарбатыя зубы. — І, наогул, я збіраюся за яго замуж…

Арцёмка падняў на маці сур'ёзны погляд:

— За каго?

— Ты што, глухі? За яго…

— Не, усё чую. Ты хочаш замуж…

— Правільна. Твая мама хоча…

Павісла паўза, і тут якраз дарэчы сталі словы, якія сказаў сын:

— А чаму… а чаму ў мяне няма дзеда, бабулі? Ува ўсіх ёсць, а ў мяне няма. Чым я горшы?

Маці не ведала, што адказаць Арцёмку. Ёсць і ў яго дзядуля з бабуляй, жывуць яны ў вёсцы, просяць, няўжо ж не, каб прывезла

яна калі-небудзь ім унука, хоць бы паглядзецъ на яго. Аднак як, куды паедзеш? За што? Толькі ў апошні час яны нешта перасталі цікавіцца і ўнукам… Ды і калі б былі нават грошы, Арцёмкава маці саромеецца нат у такім выглядзе, які мае яна сёння, паказвацца не толькі сваім бацькам, але і землякам. Бо ўсе яе сваякі думаюць, што іхняя Верка па-ранейшаму робіць на фабрыцы, жыве з тым жа прыгожым хлопцам, з якім і пабралася шлюбам.

Яна не паспела адказаць сыну — рыпнулі ўваходныя дзверы, і ў калідорчыку паказаўся бойфрэнд Калян з пакетам, а калі ён яшчэ загадаў, ледзьве пераступіўшы парог: «Вячэру ў студыю!» — адразу стала зразумела, што ён прынёс.

Засвяціўся твар і ў маці.

— А-а, з'явіўся не запыліўся! — бойфрэнд Калян падсеў да хлопчыка. — Паслухай, ёсць ідэя. Хочаш грошы мець?

— Хачу, — шморгнуў носам Арцёмка.

— Багата?

— Не ведаю…Я заўтра схаджу на аўтавакзал і папытаю, колькі білет каштуе да дзядулі з бабуляй. Тады і скажу.

— Не ўздумай! — гнеўна паглядзела на Арцёмку маці. — Не мыльця да іх!..

А бойфрэнд Калян працягваў сваё, яго мала цікавілі дзядулі і бабулі:

— Пасядзіш у падземным пераходзе, і будуць грошы. А? Я ж табе і кажу, хлопча: у мяне, па-сённяшняму, — каледж! Думаць трэба! Апранешся, абуешся, цацак накупляем табе. Хіба мала?

— Мне б толькі да дзядулі з бабуляй з'ездзіць, — прамумкаў Арцёмка.

Маці ажно войкнула і адвярнулася:

— Ты зноў за сваё?! І не ўздумай, шэльба малая!..

— Ён не паедзе ў тую забытую Богам і людзьмі вёску, трэба яна яму. Так ці не, Арцём?

І хоць хлопчык ніяк не адрэагаваў на гэтае пытанне, бойфрэнд Калян нахабна сказаў, не міргнуўшы і вокам:

— Ён, Вяруня, не паедзе. Ён паслухмяны хлопчык, а такія мне падабаюцца. — І павярнуўся да Арцёмкі: — Заўтра ранкам я адвяду цябе ў падземны пераход, пасядзіш з працягнутай рукой…

Арцёмка запярэчыў:

— Мне ў школу трэба.

— Школа пачакае. А грошы могуць і не. Галоўнае — не спазніцца. Адным словам, вырашана. Раніца за вечар мудрэйшая, гвардзеец!..

А пазней набілася ў кватэрку столькі чалавек, што Арцёмку зрабілася цесна. «Хопіць цярпець!» — загадаў сам сабе хлопчык і прагнаў усіх, хто сядзеў на ложку, а сам лёг, падклаў далоньку пад галаву, і неўзабаве ён бачыў сон… Прыгожы сон, вельмі!.. Нібы ён мае цэлы гараж машынак і, рассеўшыся на чыстай падлозе, гуляе з імі. Толькі і чуваць: гыр-гыр-гыр!..

Калі сон скончыўся, Арцёмка зразумеў, што ў ложку ён не адзін, а тут яшчэ мама і яе бойфрэнд Калян, якому, зразумеў, не хапае на пасцелі месца, таму ён усяляк стараецца легчы зверху на маму, аднак у яго гэта не вельмі атрымліваецца: хоць у мамы і маленькі жывот, але ён усё роўна спаўзае з яе, нібы з горкі… Аднак бойфрэнд Калян — чалавек вушлы, прайшоў, як сам казаў, агонь, ваду і медныя трубы, таму ўсяляк стараецца разлегчыся на маме, чаго б гэта яму ні каштавала: учапіўся нават за яе валасы, а маці, відаць, так вельмі балюча — яна ажно стогне…

Назаўтра Арцёмка прыбег у бібліятэку № 6, што побач з іх домам, і, павітаўшыся, запытаў:

— У вас ёсць часопісы з машынкамі?

Яму падалі цэлы стосік такіх часопісаў.

6

Гэта добра, што бойфрэнд Калян праспаў, а то былі б часопісы. Вяртаючыся дадому, Арцёмка разважаў так: «Зараблю грошай на білет да дзядулі з бабуляй, наемся марожанага і накупляю сабе машынак. Ура!»

А потым яго сустрэла маці, пераапранула ў рыззё, паклікала бойфрэнда Каляна, які курыў на кухні:

— Мы гатовы!

Праз увесь горад ішлі пешкі па вядомай прычыне.

— А назад, Арцём, прыкацім на таксі! А? — штурхаў таго ў бок бойфрэнд Калян і сам радаваўся, нібы дзіця.

На таксі? Ого, на таксі! Хлопчык ніводнага разу не ехаў на ім, таму дабаўляў кроку. Ну дзе ён, той падземны пераход, калі будзе? Дзядуля з бабуляй, марожанае, машынкі і таксі... Хутчэй бы! Як гэта было б цудоўна, каб усё спраўдзілася!..

Перш чым пасадзіць Арцёмку каля сцяны на сярэдняй прыступцы, бойфрэнд Калян пачапіў яму на шыю кавалак кардонкі ад скрынкі, у якой прадаюць звычайна марожаную рыбу. На ім было напісана: «Людзі добрыя, памажыце! Я цяжка хворы. На лячэнне патрэбны грошы. Дзякуй».

Бойфрэнд Калян пахваліў сам сябе:

— Кардонку я прыдумаў у самы апошні час. Так што табе і гаварыць нічога не трэба. Сядзі і жаласліва толькі вачыма лыпай, крыві морду. Будзь артыстам, Арцём. У жыцці спатрэбіцца. Трэніруйся. Бачыш, і руку працягваць таксама не трэба… Шапка для чаго? Мух лавіць? Э-не, не думай, мы таксама можам шурупіць: у маёй галаве не абы што, а сам каледж!.. То-та ж!.. Займай сваё месца, а я тым часам адлучуся — каб вочы не мазоліць. Ага, пачакай! Забыўся сказаць. Як толькі ў шапцы засвецяцца дзяржзнакі, хутчэй засоўвай у адну і тую ж кішэнь. Так надзейней будзе. Каб я не аблапліваў цябе ўсяго. Але на дне ў шапцы пакідай — для прынады. Ну, працуй!..

Арцёмка застаўся адзін. На вочы, каб не сустракацца з людзьмі, якія шнуравалі ўверх-уніз па даволі крутых прыступках, ён насунуў старэнькую зашмальцаваную бейсболку і таму бачыў толькі ногі прахожых. Абутак вабіў яго. Прыгожы, у асноўным імпартны. «Мне б такі». Арцёмка паглядзеў на свае чаравікі, яны былі не толькі аблупленыя, але і прасілі кашы, таму ён спярша падкурчыў ногі, схаваў іх, каб людзі не бачылі, у што абуты, а тады толькі ўспомніў, для чаго тут сядзіць, і зноў выставіў напаказ чаравікі.

Першы час Арцёмка сядзеў нерухома, амаль не дыхаў, а толькі сачыў краем вока за шапкай. Туды — во дзівосы! — з чыёйсьці рукі,

на якой быў вялікі круглы гадзіннік, апусцілася першая паперка. Сто рублёў! Потым зноў сто, потым дваццаць, а крыху пазней нехта не пашкадаваў і пяцьсот… Настрой у хлопчыка ўзняўся, і ён рашыў не хавацца. Якраз тады, калі і задраў бейсболку, патрапіла яму на вочы Міронава. Арцёмка не разгубіўся, хуценька сцяміў, што да чаго, і зноў насунуў бейсболку на лоб.

— Не хавайся, Арцём, я цябе пазнала, — Міронава сама задрала яго бейсболку, і яны доўга глядзелі адно аднаму ў вочы.

Арцёмка для прыліку кашлянуў, пацікавіўся:

— А ты што тут робіш?

— Да бабулі прыязджала. Яна жыве ў гэтым раёне. Маці купіла ёй лекі, дык я адвезла. А ты што, сапраўды хворы, Арцёмка?

«Прычапілася гэтая Міронава!» — падумаў хлопчык, а дзяўчыне сказаў коратка і зразумела:

— Так трэба. І больш нічога не пытайся. А калі хочаш сказаць у класе, што я выпрошваў грошы, дык скажы. Я не баюся. Бо не краду ж я. Гэта каб краў, тады іншая справа!..

Праз паўзу Мітронава паабяцала:

— Я нічога не скажу.

— Слова?

— Слова.

— Глядзі ж!.. А цяпер ідзі, не перашкаджай мне…

Міронава адышла на колькі крокаў, а тады хуценька вярнулася і кінула ў шапку грашовую паперку. Арцёмка запратэставаў, але дзяўчынка вокамгненна знікла. На ўсялякі выпадак, ён запомніў, што то былі пяцьсот рублёў, узяў іх і паклаў у кішэнь, што мелася ў кашулі. Ды дзе там! Адкуль і ўзяўся бойфрэнд Калян!

— Я за табой даўно сачу, думаеш, не? — ён быццам лёгенька дакрануўся да вуха, але тузануў так, што хлопчык ажно войкнуў. — Гэты нумар не пройдзе. Чаму піхаеш грошы ў розныя кішэні, а? Я што табе казаў? Адказвай!

Арцёмка растлумачыў, што гэта была аднакласніца, а з яе ён узяць грошы не можа, таму паклаў асобна, каб потым вярнуць.

Бойфрэнда Каляна такі адказ не задаволіў:

— Будзеш тут мне сартаваць людзей на сваіх і чужых, нахабнік! Усе грошы ў кучу, і ніякіх размоў. Зразумеў? — ён вычысціў кішэні ў малога і моўчкі знік.

Арцёмка ж працягваў сядзець перад шапкай ў падземным пераходзе, калі перад ім з’явіўся віславухі сабачка з доўгай бруднай шэрсцю. Сабачанё панюхаў грошы, што ляжалі ў шапцы, а тады паглядзеў на хлопчыка: іх позіркі сустрэліся. Арцёмка нічога не сказаў, адно што паказаў няпрошанаму госцю язык, але і гэтага было дастаткова таму, каб зразумець: з гэтым хлопчыкам можна мець справы, і бяздомны сабачка прытуліўся да нагі Арцёмкі, затым лёг, выцягнуўся на ўсю сваю даўжыню. Хлопчык хацеў спярша сказаць сабачку, каб ішоў прэч, бо ад яго непрыемна пахла, але пашкадаваў: дзе ж ён сам цяпер адмыецца, калі на ім столькі бруду. А ўслых сказаў:

— Пачакай трошкі. Потым пойдзеш са мной, да копанкі. Бачыш, колькі ў мяне грошай? А яшчэ ў кішэні ёсць. Хопіць і на мыла, і нам з табой паабедаць. Толькі каб Калян не забраў грошы, бадзяецца недзе… То і добра. Ну дык што, пайшлі, можа, ці як?

На здзіўленне Арцёмкі, сабачка паслухмяна падняўся і, не зводзячы вачанят з хлопчыка, цяпер ужо нібы падганяў яго: маўляў, ну паказвай, куды ісці, у які бок… Арцёмка згроб грошы, а шапку засунуў пад сарочку. Яшчэ раз на ўсялякі выпадак паглядзеў па баках — Каляна не было відаць, і гэта добра. Але ўсё роўна трэба было спяшацца.

— За мной, дружок!

Сабачка зачыкільгаў за Арцёмкам, падмятаючы дарогу. Калі прайшлі трохі, хлопчык азірнуўся на тое месца, дзе сядзеў: ціха. Значыць, рашыў Арцёмка, Каляну і ягонай маці хапіла тых грошай, што ён сабраў раней, каб наогул забыцца пра яго. Выдатна. Цяпер ён — самастойны чалавек, амаль дарослы. Застаецца толькі палічыць грошы, каб потым разумна іх патраціць. Праўда, планы крыху памяняліся. Калі раней ён не думаў купляць мыла і ежу для сабакі, то цяпер давядзецца. Аднак гэта не бяда. Галоўнае, каб

хапіла на білет у вёску. Машынкі, калі на іх не застанецца грошай, пачакаюць. І марожанае пацярпіць.

Грошы лічыць у людным месцы Арцёмка пабаяўся, мала што, таму ён выбраў дзіцячы садок, там шмат кустоў, у адзін з іх яны і зашыліся.

— Сядзі ціха, — папярэдзіў хлопчык сабачку. — Пачакай, а як цябе зваць?

Сабачка ціхенечка праскуголіў, лізнуў Арцёмку ў шчаку.

— Ну-ну, я да такога не прывык, — адмахнуўся хлопчык і выцер краем кашулі тое месца, куды лізнуў яго сабачка. — А сябраваць будзем. Бачу, ты добры, спагадлівы. Толькі без імя жыць нельга. Хочаш, я назаву цябе… Як жа мне цябе назваць, дружок? Пачакай! А так і будзь — Дружок! Я прыдумаў! Ты згодны, Дружок?

Сабачка адказаў:

— Гаў!

— Малайчына. Цяпер не перашкаджай мне лічыць грошы. Маўчок. — Арцёмка доўга лічыў грошы, фасаваў іх па кішэнях, аднак ад Дружка тайнаў не меў: — На мыла хопіць. Трэба недзе і нажніцы дастаць, каб тваю шэрсць абрэзаць, бо яна ж нікуды не вартая. Ды і што пра мяне падумаюць людзі? Скажуць, я ж ведаю: які ж гультай, які ж абібок гэты хлопчык, што ідзе з вунь з тым сабачкам! Няўжо ён не выбера часу, каб прывесці і сабачку ў больш-менш прывабны стан, каб прыдаць яму належны выгляд? Сорам які, сорам!.. Вось толькі ж дзе нажніцы ўзяць? Грошы ёсць, не пярэчу, аднак распылім, што тады? Гэта каб нам тыя нажніцы былі патрэбны кожны дзень, я б не пашкадаваў. Але што-небудзь прыдумаем. Спярша — на копанку, я ведаю, дзе яна, а па дарозе купім мыла. На другое ў нас — абед. І правільна! За стол жа з бруднымі рукамі садзіцца нельга. Я ўвесь час хацеў адмыць свае рукі, асабліва ўлетку, калі не трэба хадзіць у школу, але ў нас вечна не было мыла. А потым я, скажу табе па сакрэце, Дружок, узяў кавалачак у школьным мыцельніку, ім і карыстаўся. Памыюся — і схаваю, памыюся — і схаваю. Уго, каб бачыў мыла Калян! На яго рукі тона мыла патрэба! Ого!.. Ну ды што гэта я? Пайшлі, пайшлі, Дружок!

Мыла купіць не праблема, былі б грошы. А яны ёсць! А калі прытупалі на копанку, толькі тут спахапіўся Арцёмка: чым жа паліваць на сабачку? Хоць бы які слоік быў. І тут ён успомніў пра шапку, яна хоць і зімняя, набрыняе ад вады, але ўсё роўна, сцяміў хлопчык, павінна яго выручыць. Ён чэрпаў шапкай ваду, абліваў Дружка, мыліў яго, зноў абліваў, той стаяў паслухмяна… Іншы раз Дружку было, відаць, балюча, тады ён скуголіў, але цярпеў — нібы і сам разумеў, што памыцца трэба абавязкова, бо да каго ж і сапраўды падобны!..

— Цяпер мне з табой ісці не сорамна, — паведаміў Дружку Арцёмка, і гэта было шчырае прызнанне. — Шапку я закіну, не будзем насіць яе. А дамоў мне трэба забегчы, бо ў такім адзенні не пусцяць на вакзал. Эх, Дружок! Ты вось жывеш і не ведаеш, што недзе ёсць вёска, у якой жывуць мае дзядуля і бабуля! А я ведаю. У тым мая перавага перад табой. Ну што ж, я абяцаў цябе накарміць. Толькі ты ў краму за мной не заходзь, а то цёткі будуць крычаць і могуць не даць нам ліvернай каўбасы. Зразумеў?

Дружок апусціў галаву: пытаеш, гаспадар. Рабі так, як табе лепш.

Спярша Арцёмка і сапраўды хацеў набыць у краме шмат ліvернай каўбасы, але, калі зайшоў туды, у яго і вочы разбегліся. Тут іх, каўбас, хапае самых розных, яшчэ паспрабуй тую ліверную ўбачыць. Але ж усе дарагія. Надта. Хлопчык лічыў-пералічваў грошы, зноў, як не раз, распіхваў іх па кішэнях, а тады асмеліўся і папрасіў у прадаўшчыцы:

— Паўкіло доктарскай… з салам што… Нам хопіць на дваіх столькі.

— Каму гэта вам? — пацікавілася прадаўшчыца.

— Ну мне і Дружку…

— Сабаку ці што?

— Ага.

Прадаўшчыца паглядзела на гэты раз больш уважліва на Арцёмку, паківала галавой, спачуваючы, канешне ж, пакупніку, а тады выцягнула з-пад прылаўка кулёк і падала Арцёмку:

— Схавай. Дружку твайму. Костачкі.

— Дзякуй, цётка. Тады, можна, каўбасы пакладзіце мені, а то сапсуецца, а?

— Пакладу, як просіш.

— Во дзякуй вам.

Услед Арцёмка пачуў:

— Куды бацькі глядзяць толькі?!

Хай гаворыць яна што хоча, галоўнае ж — пашанцавала. Дружок, лічы, паабедае бясплатна. Трэба яшчэ ўзяць кавалак хлеба і кулёк малака. Калі хлеб застанецца ад каўбасы, тады можна даесці яго з хлебам.

Выходзячы з крамы, Арцёмку хацелася крыкнуць «ура!», але ён стрымаўся: Дружок і так бачыў, што яго новы гаспадар ідзе насустрач яму не з пустымі рукамі.

Абедалі каля той жа копанкі. Дружок быў асабліва рады такой пайцы. Частку костачак ён прыкапаў непадалёку, каб умеў гаварыць, то, вярнуўшыся да Арцёмкі, сказаў бы: на чорны дзень.

А потым іх абодвух зморыў сон. І праснілася хлопчыку, быццам едзе ён з Дружком у вёску ў шыкоўным аўтобусе, і так ім хораша абодвум, так ім весела!.. Але што гэта? За рулём аўтобуса сядзіць… бойфрэнд Калян? Так і ёсць, ён!.. Трэба ўцякаць. Але ж на хаду не скокнеш ? Што рабіць? Як быць? А бойфрэнд глядзіць на іх і рагоча… і быццам пацяшаецца: што, папаліся, нягоднікі-і-і?!..

На гэтым месцы Арцёмка прачнуўся.

— Прысніцца ж! — сказаў ён і паглядзеў на сабачку, які таксама ўжо глядзеў на яго. —Ты будзеш мяне чакаць тут. Мне пераапрануцца трэба. Паменяю штаны, таму грошы схаваю пад кустом, а ты сцеражы. Зразумеў? А то калі траплюся тым на вочы, вытрасуць усё да дробязі. Акружаць, што і не ўцячэш. Яны, калі выпіць хочуць, страшныя тады людзі, вельмі нават… Сядзі тут, Дружок. Я вярнуся. Бачыш жа, і грошы прыкапаў, каб не думаў, што ўцякаю ад цябе.

Дома пашанцавала Арцёмку не менш, чым у краме: маці і бойфрэнд Калян спалі ўпокат, а дзверы ж без замка, таму ён

хуценька пераапрануўся і неўзабаве быў ужо каля Дружка. Пагладзіў таго, забраў грошы ў схованцы і гучна, радасна сказаў:

— На аўтавакзал! А ў дзядулі з бабуляй нажніцы павінны быць!..

7

У класе доўга думалі-гадалі, што магло б здарыцца з Арцёмкам. Раней такога за ім не назіралася, каб прапускаў заняткі. А тут ужо які дзень адсутнічае. Масла ў полымя падліла і Міронавана, якая — помнім жа — прызналася, што бачыла яго, а дзе і чым ён займаўся — аб тым усяляк утойвае. Інтрыга. Нават хлопчыкі заварушыліся: хто, як не мы, павінны ўсё разведаць? Дэлегацыя з трох аднакласнікаў накіравалася пасля заняткаў на кватэру Арцёмкі. Ім адчыніў бойфрэнд Калян, заспаны і злосны. Паглядзеў непрыязна на хлапчукоў, нешта прабурчаў сабе пад нос, а каб тыя далей парога не ішлі, паставіў паміж дзвярыма і вушаком нагу.

— А, гэта вы. А я думаў, што блудны сын знайшоўся. Чаго прыйшлі?

— Арцёма шукаем, — адказаў адзін з аднакласнікаў.

— Шукайце. Калі знойдзеце. Але скажу вам, сябры мае: ён здзейсніў дрэнны ўчынак. З рук вон. Так сапраўдныя дзеці не паступаюць. Раней бы, калі былі акцябраты і піянеры, за такое маглі б і ўсе рэгаліі адабраць. А? Як?

— Што, што ён такое зрабіў? — насцярожыліся аднакласнікі.

Бойфрэнд Калян зразумеў, што не тое пачаў казаць, таму даў задні ход:

— А вам тое знаць не трэба! А знойдзецца, перадам, што вы прыходзілі, цікавіліся… Бывайце, арляняты!..

Хлопчыкі яшчэ пэўны час тапталіся перад дзвярыма, якія ўжо зачыніліся, і не ведалі, што ім рабіць далей. Вядомая справа, Арцёмкі дома няма і не было ў апошні час. Тады дзе ён? І што такое кепскае зрабіў?

Назаўтра, калі яны прыйшлі на заняткі і расказалі настаўніцы тое, што даведаліся пра аднакласніка, у цэнтры ўвагі зноў

апынулася Міронава. Настаўніца паглядзела на яе больш строга і патрабавальна прамовіла:

— Міронава, ці ты скажаш, дзе бачыла Арцёма і чым ён займаўся, ці я зраблю з цябе не ведаю што!

Міронава насупілася і зацята маўчала.

— Увесь клас чакае адказу ад цябе, — парушыла маўчанне настаўніца.

Клас пачуў ад Міронавай наступнае:

— Можна, я сама яго пашукаю? Я ж абяцала яму не ўсё гаварыць… Нават нічога… Можна? А?

Усе палічылі правільным ёй дазволіць.

8

На аўтавакзале Арцёмка набыў білет да дзядулі з бабуляй, ён ведаў, што жывуць яны ў Паплавах. На ранішні рэйс спазніўся, а другі, апошні, ішоў пасля абеду. Давялося чакаць. Дружок спаў пад лавай, а хлопчык ласаваўся марожаным і гартаў «Каламбур». Калі нешта яму траплялася смешнае, тады смяяўся, гучна і весела, а людзі азіраліся на яго, і хто-ніхто з іх таксама ўсміхаўся: шчаслівы, гляньце, чалавек сярод нас! Канешне, шчаслівы. Каб жа яны яшчэ ведалі, што ён, унук Арцёмка, едзе да дзядулі з бабуляй у госці! Іншым разам, праўда, яму рабілася крыху страшна: а ці пазнаюць і прызнаюць яны яго. Даўно ж бачыліся. Гэта мама казала, што даўно, а ён дык і наогул нічога не помніць. Арцёмка, канешне ж, іх пазнае. Адразу. Ён ведае, якія бываюць дзядулі і бабулі. Добрыя, ласкавыя, спагадлівыя. І абавязкова — сівенькія і мудрыя. Хіба ж не бачыў ён старых, калі хадзіў да сяброў у госці? А чым ужо так гарадскія дзядулі ды бабулі адрозніваюцца ад вясковых!

Неўзабаве жаночы голас на ўсю залу абвясціў, што пачынаецца пасадка на аўтобус, які пойдзе на Паплавы.

— Дружок, пад'ём!

Сабачка паслухмяна вылез з-пад лавы, атрос з сябе бруд, што так і ліп да яго.

— Пайшлі. Наша пасадка.

Перад уваходам у салон утварылася чарга, жанчына, відаць, кантралёр, правярала квіткі, а шафёр сядзеў на сваім месцы за рулём і корпаўся ў паперах. Узяла жанчына квіток і ў Арцёмкі, надарвала яго і адразу ж вярнула, а калі той прапусціў перад сабой Дружка, залямантавала:

— З сабакам? Куды? Нельга! Дакумент ёсць?

Арцёмка разгубіўся, ціха адказаў:

— Няма…

— Выходзь, хлопчык. Выходзь, выходзь!

Арцёмка не ведаў, выходзіць яму ці не, таптаўся на адным месцы, на яго ўжо пачалі шыкаць пасажыры, каб не затрымліваў пасадку, а калі выскачыў з салона Дружок, ступіў на зямлю і ён. Паглядзеў на цётку-кантралёршу і сказаў ёй:

— Я ж памыў яго! Ён чысты!

— Такіх сабак — вунь колькі! Не хапала яшчэ катаць іх усіх!..

— Правільна, правільна, — хвалілі цёткі і дзядзькі кантралёршу, і тая была на сёмым неба ад шчасця: я сваю справу ведаю, грамадзяне, не думайце!..

Калі ў аўтобус зайшлі ўсе пасажыры, кантралёрша ўсё ж глянула на Арцёмку і, быццам спачуваючы яму, прапанавала:

— Кідай яго і залазь. Чуеш? А то зараз адпраўляецца аўтобус. Табе дакуль ехаць?

— Да Паплавоў…

— Пачакай, Міця! — папрасіла кантралёрша шафёра, а сама падышла бліжэй да Арцёмкі і Дружка. — Да Паплавоў, кажаш?

— Так.

— А да каго ж ты там? — яшчэ больш настойліва дапытвалася кантаралёрша.

— Да дзядулі з бабуляй…

— А хто ж яны, твае дзядуля і бабуля?

— А вам нашто?

— Я ж сама з Паплавоў.

— Праўда? — у Арцёмкі засвяціліся вочы. — Тады, можа, прапусціце нас?

— Але спярша скажы, хто твае дзядуля з бабуляй?

— Дзед Іван і баба Мар’я. Прыгожыя такія…

І тут нешта здарылася з кантралёршай, не інакш: яна заперхала, адвярнулася ад хлопчыка, а калі супакоілася траха, паглядзела на шафёра і махнула рукой: едзь, Міця.

— А яшчэ землякі…— пакрыўдзіўся Арцёмка і пагладзіў Дружка. — Прапаў білет.

— Білет? — ачомалася нарэшце кантралёрша і працягнула руку. — Давай яго мне, я здам. Табе грошы вернуць, хлопчык. За гэта не хвалюйся.

Яна павяла Арцёмку за сабой, здала білет, вярнула грошы.

— Дык ты, значыць, Верчын сын?

— Ага.

— Няўжо маці табе не сказала, што дзед Іван і баба Мар’я…

— Што, што яны, цётка? — нецярпліва тузануў жанчыну за рукаў хлопчык. — Што яны?.. Гаварыце ж вы!..

— Што тут гаварыць, калі няма ж іх ужо… Памерлі яны, хлопчык… На кладах… Харошыя былі людзі… І сапраўды — прыгожыя…

Кантралёрша выцірала насоўкай слёзы на вачах Арцёмкі, а ён не саромеўся іх, слёз: плакаў амаль наўзрыд. Ніколі раней ён так не плакаў. Жанчына як магла суцяшала яго, а тады сказала лагодна і цёпла:

— Калі падрасцеш, тады і з’едзіш да дзядулі з бабуляй. Добра? А цяпер не плач. Што ўжо цяпер? Слязамі не паможаш…Мамку б мне тваю ўбачыць, халеру!..

З аўтавакзала Арцёмка з Дружком ішлі надта доўга... Ды і не ішлі яны — цягнуліся…

Ім не было куды спяшацца.

9

Міронава некалькі разоў прыходзіла ў падземны пераход, спадзявалася зноў убачыць там Арцёмку, аднак кожны раз дарэмна. Але ж як можна было сустрэць там аднакласніка, калі ён больш не з’яўляўся ў пераходзе.

А ў класе чакалі: дык калі ж ты нарэшце скажаш нам што-небудзь пра Арцёмку, Міронава?

Дзяўчынка не ведала, што адказаць. Аднак і саромелася прызнацца, што ён пабіраўся, як жабрак, у пераходзе.

Хіба ж гэта скажаш?!

10

Спаць у кусце хораша. Куст гэты на самым беразе возера, тут некалі быў кар'ер, капалі гліну, і таму з люстраной паверхні цягне прахалодай. Але хораша, відаць, толькі аднаму яму, Арцёмку. Што ж да Дружка, то таму душна, склычанае шарсцінне на ім так і вісіць, а грошай, каб купіць нажніцы, ужо няма. Разляцеліся, што пыл. Цяпер вось і думай, як жыць далей. Давядзецца, нічога не паробіш, набрацца смеласці і нахабства, меркаваў хлопчык, і паказацца дома. Канешне, бойфрэнд Калян адразу ж накінецца на яго з кулакамі: дзе грошы, у цябе пытаюць, нягоднік! Можа, канешне, і ўдарыць, а маці, як заўсёды, не заступіцца, а толькі адвернецца і будзе ціхенечка румзаць. Вядомая справа. Не ўпершыню. Гэта яшчэ добра, што Арцёмка маўчыць у такіх выпадках, як вады ў рот набярэ, і тады таму нічога не застаецца, як супакоіцца, астыць.

— Трэба ісці здавацца, — кажа хлопчык Дружку. — Я б, можа, яшчэ пратрымаўся, бляшанку кансерваў, сам жа бачыў, я схаваў, з голаду не памром, толькі мне ў школу трэба. Гэта табе добра, не трэба туды хадзіць. А я хачу… Ведаеш, кім я хачу стаць, Дружок? Не? Калі шчыра, дык я і сам не ведаю. Мне багата кім хочацца стаць. Ты смяяцца, пэўна, будзеш, але я хачу стаць доктарам… каб людзей лячыць… Вусы адпушчу… Толькі калі ў мяне таксама вырастуць рыжыя вусы, як у таго доктара, у якога мы былі з мамай, тады не буду адпускаць… Я б яшчэ і міліцыянерам стаў, каб абараняць людзей… Няма, кажаш, ад каго? Можа, і так… Але б мяне тады бойфрэнд Калян і пальцам не крануў!.. Раніцай пойдзем здавацца. У кватэру яны цябе, канешне, не пусцяць… Ды ты і сам там не захочаш жыць… Тады я табе зраблю будку, у нас якраз першы паверх, і табе будзе там яшчэ лепш… Пад акном… Бляшанкі з-пад кількі будзеш

вылізваць замест мяне… А то як што, адразу: Арцём, вылізвай… А пакуль, Дружок, спім…

Арцёмку разбудзілі стрэлы. Адзін, другі… Што, зноў сон? Ён прачнуўся канчаткова і ўжо выразна чуў, як побач, па сцяжынцы, пратупалі людзі, Дружок ажно не вытрымаў, заскрыгатаў зубамі, пачаў лаяць, і адзін дзяцюк, што адстаў крыху, кінуў у куст — на голас сабакі, мусіць, — нейкі чорны прадмет. Неўзабаве ўсё сціхла, пачынала днець, таму Арцёмка добра разгледзеў, што то быў за прадмет такі — гэта быў пісталет, які ён дзясяткі разоў, калі не больш, бачыў у кіно. Хлопчык дрыготкімі рукамі выняў магазін, там было яшчэ некалькі патронаў.

— Трэба адсюль уцякаць, — Арцёмка паглядзеў на сабачку. — Не аддам… Нікому не аддам пісталет… Пайшлі, Дружок… Хутчэй… Тут, бачыў жа, ёсць патроны… Нам толькі мішэнь знайсці, і мы пастраляем з табой… Пабеглі, пабеглі, Дружок!..

Але куды бегчы, у які бок? Арцёмку здавалася, што з кожнага акна на яго глядзяць людзі, асуджаюць, лаяць: ай-я-яй! Знайшоў пісталет — і прысвоіў. А не, каб здаць яго ў міліцыю!.. Як усе нармальныя людзі паступаюць!.. Адумайся, хлопчык!.. Пакуль не позна!..

Арцёмка спыніўся, паглядзеў на вокны. На яго здзіўленне, нікога ў тых вокнах не бачна. Усе яшчэ спяць. І ён вырашыў ісці спярша ў Брылёўскі сад, там можна надзейна схавацца, а пасля адтуль можна будзе перабрацца куды-небудзь далей ад людскога вока…

Знайсці б толькі мішэнь.

11

Ужо бліжэй да другой паловы дня, калі Арцёмка надзейна схаваў пісталет, ён вярнуўся ў мікраранён — без зброі, калі тая не адцягвае кішэнь, можна хадзіць. Палічыў грошы: на сціплы абед ім абодвум хопіць, а колькі каштуе тая мішэнь — невядома, ды і ці прадаюцца такія дзе — таксама загадка. У ціры хіба што выпрасіць? Але ж адразу пачне той дзядзька роспыты ладзіць: навошта, куды?.. А ў рэшце рэшт і скажа: нельга, у мяне строгі ўлік.

У ціры хапае мішэняў. Арцёмка пацёрся каля стралкоў, доўга стаяў перадціршчыкам, а тады — і адкуль такое ўзялося ў яго галаве, пазней і сам сабе не адкажа, — прыдумаў наступнае:

— Мне трэба потым паказаць мішэнь дзядулю. Ён не верыць, што я ўмею страляць, «Прынясі, — кажа, — пакажы, тады я табе буду даваць грошы з кожнай пенсіі на пулькі». Дык аддасі мне тады мішэнь, а, дзядзька? Скарыстаную? У мяне на дзве пулькі грошы ёсць…

Ціршчык, як і чакаў Арцёмка, не пагадзіўся:

— А як я потым спішу пулькі, малады чалавек?

— А як вы спісваеце, калі я, напрыклад, буду страляць па жалезных мішэнях, па вавёрцы ці мядзведзю? Там дзірачак не бывае, а?

Ціршчык замахаў на Арцёмку рукамі:

— Хлопчык, альбо страляй, альбо ідзі адсюль і не замінай іншым! Ну чаго стаіш? Рашай!

Арцёмка, перш чым пакінуць цір, яшчэ раз уважліва паглядзеў на мішэнь і вырашыў яе зрабіць сам. Яшчэ, можа, і лепшую. Толькі трэба знайсці недзе агрызак фанеры ці якую кардонку і кавалачак крэйды.

Дружок, пакуль Арцёмка быў у ціры, чакаў яго, а як толькі хлопчык паказаўся, завіляў хвосцікам.

— Не дае мішэнь, скнара ён, — паскардзіўся сабачку хлопчык. — Можна падумаць, я плакаць буду. Знайду.

Хадзіць жа ў сваім мікрараёне даводзілася асцярожна, трэба было востра трымаць вока: калі Міронава сустрэнецца — яшчэ паўбяды, а раптам хто іншы ці нават настаўніца. Куды потым падзенешся? Калі б яшчэ адзін быў, тады прасцей, а з сабачанём не ўцячэш — будзе бегчы і гаўкаць, тады адразу на іх і наскочыш.

Каля шапіка, дзе прадаюць смачныя хлебныя чыпсы, Арцёмка пачуў страшны аповед. Сёння ноччу два бандыты ўзламалі банкамат, забралі ўсе грошы і стралялі па вартаўніку крамы, у сцяну якой той банкамат быў уманціраваны. Забілі вартаўніка, кажуць, напавал. А пісталет выкінулі ў куст каля возера. Рабаўнікоў затрымалі, тыя

паказалі, куды выкінулі пісталет, але там яго не знайшлі. Цяпер усюды шукаюць той пісталет… Увесь горад міліцыя падняла на ногі…

— Пайшлі, Дружок, адсюль, — спалохаўся Арцёмка, яму падалося, што міліцыя вось-вось зловіць і яго, запіхне ў машыну, а сабаку, скажуць, і так добра будзе, няхай бяжыць куды хоча, і ад ўсяго гэтага хлопчыку зрабілася ніякавата, ён пашкадаваў, што адразу не аднёс пісталет, а цяпер, канешне ж, ужо позна: што будзе, тое будзе. — Там ёсць патроны. Пастраляю, і аднясу… нічога з пісталетам не зробіцца… Бо калі яшчэ так падфарціць?.. Хто мне яго дасць?.. Тым больш, я ж загарнуў пісталет у сваю майку… Не сапсуецца…

А тут якраз і міліцэйскі легкавік паказаўся. Арцёмка знерухомеў, а тады з палёгкай уздыхнуў: той праехаў міма.

12

Міронава ўсё ж убачыла Арцёмку — якраз у той час, калі ён стаяў з Дружком каля шапіка і прыкідваў, што б ён купіў, калі б меліся грошы: хацелася есці.

— Ой, Арцёмка! — зніякавела дзяўчынка. — Я ж цябе шукаю. І не толькі я — увесь клас. Так-так, не здзіўляйся.

Арцёмка паглядзеў па баках: нікога няма. А яму пасля слоў Міронавай падалося, што з усіх бакоў падыходзяць аднакласнікі і таксама, як і яна, радуюцца. Нарэшце! Вось ён, злосны парушальнік школьнай дысцыпліны! Узяць яго!.. Аднак каля шапіка, акрамя Міронавай, з аднакласнікаў нікога больш не было, і гэта надало хлопчыку ўпэўненасці. І ён нават абрадаваўся сустрэчы з дзяўчынкай: можна будзе распытаць пра школьныя справы. Ды і не толькі пра іх — хочацца пабыць побач з аднакласніцай, якая сядзіць за адной з табой партай, іншы раз замаўляе за цябе выратавальнае слова, калі хто-небудзь стараецца абразіць. А такое бывае, ёсць нахабнікі, бо яны ведаюць, што Арцёмка рэшты ніколі не дасць, змоўчыць, будзе думаць пра нешта сваё, толькі аднаму яму вядомае. «Няма мне калі з вамі тут разбірацца!» Чым не момант

упікнуць, паказаць сябе? Гляньце, які я герой, а хто ён, гэты Арцёмка? Пустое месца!.. Хоць каля дошкі ён, не пярэчым, фору дасць многім. Але гэта каля дошкі. Ёсць жа яшчэ і класнае памяшканне, дзе можна на перапынках паказаць сябе з усіх бакоў.

Арцёмка і сапраўды абрадаваўся сустрэчы з Міронавай.

— Цябе ў класе чакаюць, — сказала яна. — Калі будзеш? Заўтра? Ты мне адкажы. Заўтра? Я… Я паабяцала цябе адшукаць, калі хочаш ведаць. З зямлі выкапаць цябе паабяцала. І я, між іншым, не здрадзіла табе… Ніхто не ведае, што ты сядзеў у падземным пераходзе з працягнутай рукой. Пра іншае ведаюць, а пра гэта — не…

Арцёмка спярша апусціў вочы, потым падняў іх на дзяўчынку:

— Скажы: буду.

— Калі?

— Тут, разумееш, трэба мне адну справу вырашыць…

—Якую справу, Арцём? Чвэрць заканчваецца!

—Я не магу дома паказвацца… Грошы патраціў… Пачакай! Ленка, а ты не магла б з дому прынесці мне нажніцы. А?

— Навошта яны табе?

— Дружка пастрыгчы. Бачыш, як валачэцца ў яго па зямлі шарсціння?

— Потым, потым, Арцём, пра гэта. Ты мне адкажы. Калі будзеш у школе? Запомні: я ад цябе не адстану, пакуль не пачую канкрэтнага адказу. Буду хадзіць за табой… Куды ты, туды і я. Май на ўвазе.

Арцёмка адразу ўспомніў пра пісталет, пра мішэнь… І зноў абрадаваўся: а гэта ж якраз і момант!.. Хто, калі не Міронава?..

Ён і сказаў:

— Згода. Заўтра іду ў школу. Так і быць. Але і ты мне павінна памагчы. Поможаш?

— Што трэба?

— Мішэнь…

— Якая яшчэ мішэнь?

— Самая звычайная.

— Ты што — стралок?

— А нікому не скажаш?

— Я ж не сказала, што ты грошы клянчыў… — нагадала Міронава.

— Прымаецца. Тады вось што… Прынясі мне кавалачак крэйды. Збегай у школу, не палянуйся. А фанеру я нагледзеў… каля сметніка.

— Арцём, дзе тваё сумленне?

— А што?

— Каля сметніка… Што, у горадзе няма больш мясцін, дзе б ты мог хадзіць? Ты ў музеі быў хоць раз? У тэатры?

Арцёмка перапыніў дзяўчынку:

— Хопіць! Лекцыю я і дома паслухаю. Хоць не пра музей і тэатр. Там спытаюць: дзе я грошы падзеў, якія сабраў? Можна падумаць, што я ўвесь той час, які бадзяўся вось з Дружком, паветра еў. Аднак хопіць пра гэта. Зрабі для мяне, Ленка, добрую справу — прынясі, калі ласка, крэйду…

— А не ўцячэш?

— Зуб даю!

— Апошні раз, Арцёмка! — Міронава крутнулася на абцасіку і падалася ў напрамку школы.

Дружку хлопчык сказаў:

— Яна добрая, Ленка… І пра пісталет нікому не скажа… Хаця… Хаця пра яго будуць неўзабаве ўсе ведаць і так… А хлопчыкі нават на смех падымуць: навошта аднёс, дзівак!.. Эх, нам бы яго!..

Пакуль Ленка бегала за крэйдай, Арцёмка схадзіў за кавалкам фанеры. А вось і яна. Моўчкі падала крэйду, а толькі тады, дыхнуўшы на пасмачку валасоў, што вісела на лбе, пацікавілася:

— Ну і што далей?

— А далей — я адзін…

— Нізашто! Куды ты, туды і я. Я ж сказала. Я, між іншым, і з бабуляй размаўляла…

— Вось яшчэ!

— Ні «яшчэ»! Сказала, што табе пакуль няма дзе жыць. Бабуля дазволіла спыніцца ў яе, пакуль дома ўсё наладзіцца. З міліцыі, дарэчы, наконт цябе ў школе цікавіліся…

— З міліцыі?

— З міліцыі.

— Што яны там?..

— А я адкуль ведаю?

— Учора былі ці сёння?

— Учора…

Арцёмка з палёгкай уздыхнуў: учора ў яго яшчэ не было пісталета. Успомніўшы пра яго, ён адразу ж пачаў маляваць мішэнь. Атрымалася не такая прыгожая і правільная, як у ціры, аднак кропка ў цэнтры — дзясятка — была яшчэ лепшая. Яе здалёк убачыш. І толькі цяпер Арцёмка зразумеў, што яму няма чаго хавацца ад Міронавай, яна — свая, з ёй яму заўсёды бывае лёгка і надзейна, ён не стаў яе адпрэчваць больш, як і запрашаць з сабой, бо навошта, калі ж сама сказала, што не адстане… Яна і не адстае. Ён з Дружком наперадзе, Міронава — ззаду. Толькі адзін раз пацікавілася:

— Ты куды, Арцём?

— Там убачыш…

У Брылёўскім садзе хлопчык адкапаў пісталет, загорнуты ў майку, не стаў хваліцца знаходкай перад Міронавай, а, толькі шматзначна паглядзеўшы на яе, пайшоў далей. Куды ішоў — ён і сам не ведаў. Ведаў толькі адно: трэба забрацца падалей ад людзей, каб не было чуваць стрэлаў.

За гарадской рысай пачаўся хмызняк, потым пайшоў палетак, яго змянілі катэджы, а вось і ўзлесак. Арцёмка прымацаваў на ствале сасны мішэнь, паглядзеў на Міронаву:

— Калі баішся, схавайся.

— Я пра ўсё здагадалася. Дык вось ён дзе, той пісталет, які шукаюць! Цябе ж пасадзяць, Арцём! Не рабі глупстваў!..

Арцём больш не слухаў дзяўчынку — у ягоных руках была зброя, самая сапраўдная, і ён раптам адчуў сябе дарослым, адчуў сябе якраз тым чалавекам, якому нічога не страшна. Ён навёў мушку на кропку, выведзеную крэйдай у самым цэнтры. Дзясятка. І хоць раней ніводнага разу, нават у ціры, Арцёмка не страляў, але быў надта ўпэўнены, што зможа выдатна зрабіць гэта ён з першага разу.

Падумаеш! Хіба ж не бачыў, як у кіно страляюць!.. Там толькі так!.. Уго!.. Трапна!... Напавал!..

Ён падняў руку з пісталетам перад сабой, выцягнуў яе, пачаў цэліцца… І раптам жахнуўся: што гэта?! Куды падзелася тая кропка, выведзеная ў самым цэнтры мішэні? Ён глядзіць на яе… доўга, да слёз уваччу… і бачыць замест той кропкі твар бойфрэнда Каляна… Суседа, які ўдарыў яго кулаком у жывот толькі за тое, што ён жыве побач з ім, відаць… Мамы… Гэта што, твар мамы?..

Рука ў хлопчыка затрэслася, ён гучна крыкнуў:

— Не-е-е!

У гэты самы момант Дружок падскочыў і схапіў зубамі Арцёмку за рукаў, і пісталет выпаў на шыгалле. Сабачка цопнуўся перад ім на жывот, а калі хлопчык хацеў падняць зброю, каб зноў загарнуць у майку, паклаў на пісталет пярэднія лапкі і ўсім сваім выглядам паказваў: мы з табой так не дамаўляліся, гаспадар!..

Гледзячы на Дружка, Арцёмка ўспомніў пра нажніцы.

Міронава выручыць.

Дзед Аўгей і дзецi

Апавяданні

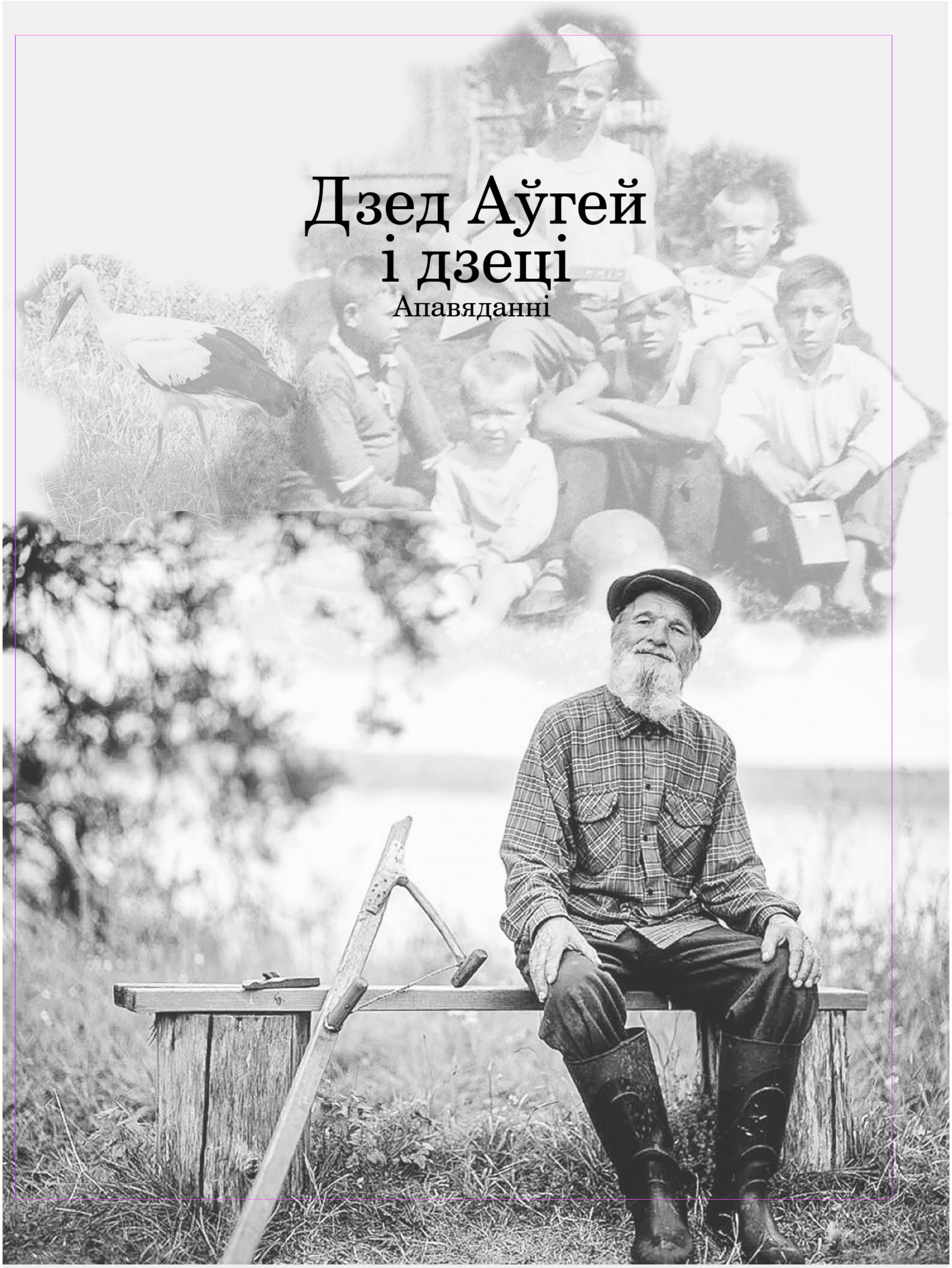

Стары Аўгей больш сядзеў на лаўцы каля сваіх веснічак, абапёршыся на кіёк, і назіраў за жыццём вясковай вуліцы. Маленькія вочкі-гузікі паспявалі ўсё ўбачыць, запрыкмеціць — нічога не прапусцяць. Ён ахвотна ківаў галавой на прывітанні-паклоны вяскоўцаў, іншы раз змахваў картуз, бліскаў лысінай, нешта мовіў прахожым, цікавіўся, ці прывезлі ў краму хлеб, тады-сяды скардзіўся, што доўга няма дажджу... Ну а калі побач прашмыгне хто з дзятвы, абавязкова зачэпіць таго словам, стараўся прыпыніць каля сябе, і тады адбываўся невялічкі спектакль каля веснічак старога Аўгея. Хоць і не толькі каля веснічак...

Нядаўна я пабываў у сваёй вёсцы каля той хаты, у якой жыў мой дзед Аўгей. Даўно ўжо няма яго і бабы Аксінні, і ў хаце ніхто не жыве, таму яна, хата, таксама памірае...

Але значна больш, перакананы, будуць жыць гісторыі пра дзеда Аўгея і дзяцей. Гэтыя ўспаміны і склалі ладную вязанку апавяданняў. І, што прыемна, магу сказаць без лішняй сціпласці: працяг будзе. Бо як толькі прыгадаю нешта цікавае пра свайго дзеда, адразу ж запісваю. Каб самому не забыцца і вам расказаць.

ПЕРШАКЛАСНІК ЛЁНЬКА

У гэтай невялічкай лясной вёсачцы няма сваёй школы. Ды яна і не трэба — адзін вучань усяго жыве тут. Лёнька. Хлопчык ён гарэзлівы, шустры. Спярша маці вадзіла малога ў суседнюю вёску за два кіламетры, каб Лёнька граматы набіраўся ў першым класе, а потым хлопчык насупіўся: «Я сам!» Ён не сказаў маці,

што дзеці пачалі кпіць з яго: эх ты, сам у школу ўжо прыйсці не можаш, герой!

І пачаў Лёнька хадзіць у школу сам. А дзед Аўгей, як заўсёды, ужо раненька на лаўцы сядзіць, папяроскай пыхкае:

— Ты куды, Лёнька? — пытае дзед, нібы не ведае.

— У школу, — горда адказвае Лёнька.

— Дык гэта... навошта пантоплі рваць... у белы свет у школу тэпаць? — хітравата глядзіць на малога Аўгей.

— А што? — Лёнька спыніўся.

— Нічога асаблівага, я ж і кажу. Можна ж і пантоплі не рваць, і граматным быць.

— Як гэта? — цікава Лёньку.

— Хочаш, я цябе вучыць буду?

Лёнька яшчэ больш зацікавіўся, падступіўся бліжэй да Аўгея. А стары працягвае:

— Ну. Навучу. Пісаць і чытаць. А што табе яшчэ трэба? Давай, запісвайся да мяне. Падавай заяву. Я табе і дакумент потым выдам, не горш за тую школьную ацістацыю, і пячатку з бульбіны... з самай вялікай андрэты выражу — і хлопну на дакумент. Га? Без екзаменаў цябе куды хочаш прымуць пасля маёй навукі. У любую акадземію. А то выдумаў — у белы свет хадзіць, каб навучыцца чаму-небудзь. Я цябе, Лёнька, і раней яшчэ выпушчу — усіх абскачаш, ужо, можа, якім інжынерам станеш ці касманаўтам, а дружбакі твае будуць яшчэ ў той школе млець. Дык думай, Лёнька. Думай.

Лёнька раптам развярнуўся і наўскач паімчаў дамоў. Праз колькі часу ён на той жа хуткасці прашмыгнуў каля Аўгея, паказаў старому язык — прывітанне, а як жа, ад бацькоў. А сам у школу ж пабег, куды яшчэ.

— Чаго добрага спозніцца, жэўжык, — праводзіў вачамі хлопчыка Аўгей, хітравата ўсміхнуўся. — Бяжы, бяжы, Лёнька. Вучыцца трэба. Ты дзеда не слухай. Дзед напляце табе бочку арыштантаў... Бяжы, бяжы...

СЛЁЗЫ І ЦУКЕРКА

Да бабкі Вулляны дачка прывезла з горада ўнука Юрку — на ўсё лета, каб малачка папіў, ягадамі ды яблыкамі паласаваўся. Хлопчыку яшчэ далёка да школы, у садок надакучыла хадзіць, а ў бабулі яму добра. Тут і куры, і кот Васька — яго лепшы дружбак. І вуліца шырокая, утравелая — не гарадскі асфальт. Прыемна тупаць. Ён і ходзіць па траўцы. Якраз з дзедам Аўгеем параўняўся.

— Здароў, Колька! — стары прыўзняў картуз, кіўнуў.

Вуллянін унук павярнуўся да дзеда, надзьмуў шчокі, а потым па-даросламу пераканаўча сказаў:

— Я не Колька.

— Не, ты Колька.

— Я не Колька. Я Юра, — сур'ёзна сказаў хлопчык.

— Не, няпраўду кажаш. І дзе ж ты так хлусіць, цікава мне, навучыўся? Ты — Колька!

— Я — Юрка! — малы пачынае тупаць нагамі, даказваючы, хто ён ёсць на самай справе. Я — Юрка!

Стары хітра ўсміхаецца:

— А чым дакажаш? Пакаж метрыку.

Хлопчык не знаходзіць, што адказаць. Маўчыць. Насупіўся.

— Ну і куды ж ты ідзеш, Колька?

— Я Юрка-а-а! — на вачах малога выкругляюцца слязінкі, ён зноўку тупае нагамі.

А стары гладзіць малога па галаве, дастае з кішэні цукерку, падае яму:

— Во калі з'ясі маю цукерку, толькі тады паверу, што ты Юрка і ёсць на самай справе.

Малы хуценька пракаўтнуў цукерку, усміхнуўся — вочкі блішчаць.

— Бачыш?

— Во цяпер бачу. Ну і куды ж ты ідзеш, Юрка?

— А не скажу! — і хлопчык вёртка шугануў ад старога.

Аўгей жа ўсміхаецца: сёння і яму трошкі весялей стала на гэтым свеце дзякуючы Вуллянінаму ўнуку.

БУЛЬБАШЫ

Паклікаў неяк дзед Аўгей да сябе дзяцей.

— Прыходзьце сёння, шаноўныя землячкі, да мяне, — сказаў стары, сустрэўшыся з імі каля крамы. — Хто спозніцца — вельмі пашкадуе. Буду чакаць. Усе чулі?

— Усе! — амаль што ў адзін голас адказалі дзеці.

— Не спозніцеся?

— Не-е!

Дзед Аўгей сядзеў на лаўцы, пыхкаў сваёй дужа нясмачнай цыгаркай, а як толькі ўбачыў дзяцей, што купкай — як і гулялі каля крамы — тупалі да яго, пашукаў, куды б прыладзіць акурак, а тады шпурнуў яго падалей у траву — каб і духу блізка не было, каб дзеці маглі дыхаць чыстым паветрам. Дзед Аўгей такі: багата з таго, што сам рабіў, не жадаў дзецям. «Дурное ўсё гэта». Дзеці селі каля дзеда на лаўку — з двух бакоў, і Лёнька, зірнуўшы з-пад ілба на старога, напомніў пра сябе і сяброў:

— Мы прыйшлі...

— Гэта я бачу, — варухнуўся на лаўцы дзед Аўгей. — Малайцы. Нешта ў вас сёння ногі цэлыя, непадрапаныя? Га? Тут нешта не так. Не можа быць хлапцоў, каб у іх ўсё як мае быць было. Слабавата бегалі. Але нічога, справа папраўная. Хочаце, я вось на гэтых дзвюх цаглінах, — стары паказаў на самаробную печ, спрацаваную з чырвонай цэглы каля брамы, — такую страву згатую, што пальчыкі абліжаце?

Дзеці, не ведаючы яшчэ, што там за страва такая будзе, быццам незнарок пракаўтнулі сліну...

— Ніколі смачнейшай ежы вы не спыталі, гэта я вам, стары чалавек, гавару. Ці, можа, бачылі смачнейшую? Га, Петрык? Што ты скажаш нам на гэта?

— Не ведаю, — паціснуў плячом хлопчык.

А Лёнька хітравата ўсміхнуўся:

— Г-гы... Што, скажаш, і смачнейшая будзе твая ежа, дзед, нават за снікерс?

— А то ж! Што там твой снікерс-брыкерс? Гэх, дзялоў тых! Давайце памагайце мне лепш. А тады, за вячэрай, і пагамонім.

— А што памагаць?— пацікавіўся Лёнька.

— Знайду, знайду што, — дзед пакрактаў трохі, пакуль устаў з лаўкі. — За мной, як той гаварыў, не стане. Так, браткі-гвардзейцы, усім адна каманда: скрэбці бульбу. Вось у мяне падрыхтаваныя для вас спецыяльна чатыры нажы. Якраз кожнаму. Вось кашэль з бульбай. Прыступайце. Толькі папярэджваю, як амаль дарослых людзей: захоўвайце дысцыпліну. Не штурхайцеся. З нажамі асцярожней будзьце. А я тым часам цяпельца ў печы раскладу, ваду пастаўлю — няхай грэецца, усё ж хутчэй будзе.

Лёнька і яго каманда скрэблі бульбу і чырыкалі, што тыя вераб'і: меркавалі, якую ж страву рашыў прыгатаваць дзед Аўгей, і нешта ніводная не падыходзіла — дужа ўжо вядомыя ўсе, здаецца, елі і тое і гэтае, не здзівіш іх, а тут жа, відаць, будзе нешта адмысловае, мо нават і такое, пра што раней яны ніколі не чулі.

— Ну як тут у нас справы ідуць? — пачуўся бадзёры дзядулеў голас. —Дно далёка?

— Трошкі засталося, — за ўсіх адказаў Петрык.

— Бачу, што стараецеся. Хвалю. Мо падсобіць?

— Не, мы самі! — запярэчылі дзеці.

Неўзабаве дзед Аўгей пад пільным позіркам дзяцей памыў бульбу, наліў ваду ў чыгунок, сыпануў солі, паставіў чыгунок паміж цаглін над полымем, а тады распарадзіўся:

— Пакуль можаце куляцца. Дам каманду на вячэру.

Дзеці ж далёка ад печы не адыходзілі — раптам ён, дзед, абхітрыць, тое смачненькае сам з'есць, га? Таўкліся побач з чыгунком, што грэўся на полымі. Самі ж бачылі: звычайную бульбу варыць у ім стары, а кажа-а!.. Хоць хто яго ведае, што атрымаецца. Можа, фокус які. Трэба дачакацца. Не, з чыгунка быццам пахне крышачку не так, як пахне з такога ж чыгунка дома, калі ў ім варыцца бульба. Першы ўцягнуў гэты пах сваім кірпатым носам Лёнька, ад задавальнення заплюшчыў вочы, прыцмокнуў, а тады гэтаксама зрабілі Петрык, Сашка і Вуллянін унук Юрка — смачна пахне!

Настаў доўгачаканы момант, калі дзед Аўгей пацёр далонямі, падмiргнуў дзятве і амаль урачыста абвясціў:

— Прыступаем, сябры мае, да самага галоўнага. Бульба зварылася. Можна, можна каштаваць маю ежу. За справу!

Гэта і ўсяго? Хм, а думалася ж хлапчукам! Бульба стаяла ў вялікай місе, дымілася. Дзеці, няўпэўнена пераглянуўшыся, узялі па бульбіне, пакачалі на далонях — пячэцца.

— Смялей, смялей, — весела казаў дзед Аўгей. — Не бачу радасці ў вачах. Ці, можа, не падабаецца мой пачастунак?

— Звычайная бульба, — зморшчыўся Лёнька, а калі з'еў кавалачак, твар у яго пасвятлеў. — Але, скажу вам, смачная!

— Праўда! — гукнуў Петрык.

— Ага, смачная! — пахваліў наедак і самы маленькі, Юрка.

Пакуль дзеці заглядвалі ў чыгунок, дзед Аўгей вынес з клеці агуркоў і збанок малака.

— З агуркамі, з агуркамі ешце, — падказаў ён. — А тады наверх па карцы малачка вып'еце. І будзеце дзеда ўспамінаць усё жыццё. Калі не больш.

Ух, і наеліся! Жываты — як бубны: толькі палачкай ляпаць, звон будзе ісці. І дарослых, што міма праходзілі, клікаў дзед да свайго чыгунка. Елі, хвалілі і бульбу, і дзеда з дзецьмі. Дзядзька Кандрат так сказаў:

— Звычайная бульба, а якая смачная! Што дома зварыш — хіба ж такая? Не, не параўнаць. Дзякуй яшчэ раз вам за пачастунак.

А дзед Аўгей паляпаў Лёньку па плячы, паглядзеў на ўсіх:

— Так што, Лёнька, снікерс-брыкерс твой нашай беларускай бульбачцы, ды прыгатаванай на дровах і на свежым паветры, і ў падэшвы не прыдатны. Не, ніколі. Мы ж з вамі бульбашы. Нам без бульбы ніяк не пражыць. Без снікерсаў — можна, а без яе далёка не ступіш. Так што, мае маленькія бульбашы, калі-небудзь я зноў вас паклічу да сваёй печы.

Дзеці яшчэ доўга сядзелі з дзедам Аўгеем на лаўцы. На небе ўспыхнулі зорачкі, пацягнула з лагчын казытлівым халадком, а стары баіў ім, мабыць, пра свае прыгоды на вайне. І ўсім было хораша.

Пасля такой смачнай вячэры інакш і не магло быць.

ПРЫЗ

Неяк у нядзельны цёплы летні дзень сабраліся ў хаце дзеда Аўгея ўнукі і праўнукі, што жывуць у горадзе. Унукі дарослыя ўжо людзі, а праўнукі — дзятва, як той Юрка ці Лёнька, акурат такія.

За доўгім дзедавым сталом усім хапіла месца. Паабедалі, патупалі на двор. У цэнтры ўвагі — дзед Аўгей.

— Бачыцца мне, — глядзіць ён на ўнукаў, — што Сашка з Петрыкам зусім нічога не елі, ленаваліся, ох і ленаваліся за сталом. Ці не так, хлопцы?

— Елі, добра елі, — амаль у адзін голас апраўдваюцца ўнукі.

— А гэта лёгка праверыць, — задумвае зноў нешта дзед. — Давайце на прыз згуляем. Пераможа той, хто гучней крыкне. А крыкне дужэй той, зразумелая справа, хто лепш працаваў за сталом лыжкай. Ён і стане маім чэмпіёнам. Згодны?

Дзеці пагаджаюцца, ім цікава і сапраўды выйграць прыз, а заадно і даказаць, што дзед памыляецца, што не ленаваліся яны за сталом.

— А які прыз будзе, дзеду? — пытае Петрык.

— Прыз? Ды прыз вунь... у садку на дрэве вісіць. Яблык.

Дарослыя ведаюць штукарствы дзеда, таму і яны зацікавіліся: што на гэты раз ён вытварыць?

— Ну што, пачнём, малеча? Хто першы будзе крычаць?

Стараліся ўнукі. Чуваць было, мабыць, на другім канцы вуліцы, што на двары ў Аўгея праходзяць спаборніцтвы. Перамог Сашка. Так вызначыў сам дзед.

— Цяпер бачу, што паабедаў ты добра. Перамог. Астатнія таксама малайцы. Скокні сам, Сашка, на дрэва і сарві той яблык, які табе найбольш спадабаецца. Ён твой прыз. Атрымай. Для пераможцы не шкада.

Сашка шырока ўсміхнуўся, быў задаволены, што дзед назваў яго чэмпіёнам. Хуценька ўскараскаўся ён на яблыню, сарваў яблык, што сам ўпадабаў, грызануў... і зморшчыўся. Кіслы які! І кінуў яблык на зямлю. А дарослыя заходзяцца ад смеху. Ну і дзед! Ну і артыст! Аўгей жа зняў картуз, паскроб кручкаватым пальцам лысіну, хехекнуў у вусы і сур'ёзна сказаў:

— Гэта ж лясоўка, яблыня такая. Дзічка. У лесе выкапаў маленькую, усё збіраўся прышчэп зрабіць... ды так рукі і не дайшлі. Сашка вось падрасце, ён прышчэпіць. Так, Сашка?

Хлопчык згодна ківае.

— Малайчына. І Петрык з Мішам табе дапамогуць. Тады на гэтым дрэве будуць расці не кіслыя прызы, а салодкія. Дажыву я ці не, сказаць не бяруся, а вось Сашка, як законны мой чэмпіён, вас усіх тады пачастуе смачнымі яблыкамі...

СКАРГА

Зноў неяк старому падвярнуўся пад руку першакласнік Лёнька, толькі бег на гэты раз ён не ў школу, а дахаты.

— Здароў, Лёнька! — бадзёра павітаўся Аўгей, а вітацца ён любіў — дзеля гумору — па некалькі разоў на дзень з адным і тым жа чалавекам.

— Ы-гы, — хлопчык спыніўся, прыплюснуў вока, зморшчыўся: сонейка якраз у твар.

— Што нясеш?

— Ранец.

— А ў ім што? Двойка, канешне?

— Ы-гы.

— Мог бы і не прызнавацца — я праз твой ранец бачу, што яны, кручкаватыя, варушацца ажно там, кішаць, як уюны на патэльні. Ты не хавай ранец за спіну... Вось так, вось так трымай... Во, ажно дзве. Угадаў дзед?

— Ы-гы.

— Што ты заладзіў: «ы-гы, ы-гы»! Ці ў цябе слоў іншых няма? Настаўнікі чаму вучаць?

— Пісаць... чытаць, — адбіваецца Лёнька, яму ўжо і самому карціць ведаць, адкуль стары пра двойкі пранюхаў. — А як ты, дзед, убачыў, што ў мяне дзве двойкі?

— Ды проста: яны такія тлустыя, што прасвечваюцца праз ранец.

Лёнька падняў ранец упоравень з тварам, круціць-верціць яго перад вачыма, але нічога не заўважае.

— Ты і не ўбачыш, Лёнька, — усміхаецца Аўгей. — А я ўбачу, бо ў мяне вочы — ого-о! Сцяну возьмуць наскрозь...

— Хлус ты, дзед, — не пагаджаецца Лёнька.

— Ну як жа — хлус? А пра двойкі адкуль даведаўся, га?

Хлопчык пацiскае плечуком: і тое быццам праўда.

— То-та ж. Але ты не ўцякай. Затрымайся. З двойкамі табе спяшацца няма куды — прачуханец паспееш атрымаць. Памажы мне лепш у адной справе. Паможаш?

— А што?

— Скаргу напісаць.

— А што гэта? — не разумее Лёнька.

— Скарга — гэта, брат, такая паперка, якую мне аднаму скласці цяжка. Памагаты трэба. Такі вось, як ты. Апісаць трэба... паскардзіцца.

— А на каго? — пачынаюць блішчэць вочы ў малога.

— На бабу сваю, на Марусю.

— А што яна?

— Як гэта што? Як гэта што, Лёнька? Прасіў, каб блінцоў напякла, сала напражыла, а яна на дыбкі: еш, кажа, тое, што на стол падаю, табе, кажа, тут не рэстаран. Бачыў ты яе? Трэба, трэба паскардзіцца, а то зусім разбэрсаецца. Ты, выпадкова, не падкажаш, хто ў нас тут самы галоўны начальнік, Лёнька? Каму можна паскардзіцца?

— Дзілектару нашаму, — раіць Лёнька.

— Во! Правільна. Яму. Давай скаргу складзём. Ты, бачу, добры грамацей, і я ж не горшы, а калі нашу грамату ў адну кучу зваліць, то не здабраваць тады цётцы Марусі. Даставай, даставай паперу, ручку... пакуль сверб ёсць у руках... мы ёй, Марусі!

Скаргу пісаў Аўгей. Лёнька толькі слухаў, як дзед шаптаў словы, што нязграбна клаліся на паперу, і радаваўся: «Будзе цяпер ведаць цётка Маруся, як не карміць дзеда блінамі...»

— Правільна напісаў, глянь, Лёнька? — нарэшце стары падаў яму скаргу.

— Правільна, — пагадзіўся Лёнька, затрымаўшы кароткі позірк на Аўгеевым пісанні.

— Не, не, ты мне не вяртай скаргу, а перадай заўтра дзілектару. Перадасі?

— Ага, — кіўнуў Лёнька.

— Толькі не забудзься.

— Не.

— А цяпер бяжы. Прагаладаўся, пэўна?

Хлопчык знікае.

Назаўтра ранічкай Аўгей знайшоў скаргу на лаўцы. Лёнька на ёй напісаў: «Дурань».

МАЙСТРЫ

Што дзед Аўгей заядлы рыбак, дзеці ведалі: нярэдка бачылі яго, калі ён шпацыраваў з вудай на плячы ў бок Гутлянкі. А калі верыць старому, дык раней ён і самоў вусатых нават прыносіў дахаты. Было! Цяпер — не той час: неяк непрыкметна падкралася старасць, і сёння, акрамя як на вуду, Аўгей не ловіць: усе ранейшыя снасці — донкі, гумкі і бучы — так і ляжаць у клеці. Ён, шчыра кажучы, не асмельваецца нават да іх дакрануцца: спарахнелі, пэўна ж. То лепш не варушыць.

Пра тых самых вусатых самоў дзецям асабліва цікава слухаць, і нехта з іх, канешне ж, сам марыць злавіць такую рыбіну. Во было б дзівосаў! А дзед Аўгей адно ўсміхаецца:

— Кот у мяне быў, Васька. У мяне ўсе каты Ваські. І гэты таксама. Прыношу я, значыць, сома, за парогам яго адразу ж плюх на падлогу, а Васька як шухне з хаты, толькі і бачылі яго! Не паверыце — тры дні антыхрыста не было, а тады вымерхаўся і прыцёгся, доўга тое месца, дзе рыбіна ляжала, даследаваў: нюх-нюх-нюх. Нарэшце супакоіўся: нічога падазронага, значыць.

Дзеці смяюцца: ім падабаецца, што кот Васька спалохаўся вусатага сома. Яны б, канешне, ніколі!..

— Вось што, сябры мае, — сабраў неяк дзятву стары. — Будзем укараняць у жыццё маю рацпрапанову. Бачу, не ведаеце, што гэта такое і з чым яе ядуць, рацпрапанову гэтую?

— Не, не ведаем, — шчыра прызнаўся Сашка.

— Даведаецеся, але не адразу. Усяму свой час. Каб укараніць маю рацпрапанову, сябры мае, для гэтага патрэбна: дошка невялікіх памераў, два слупкі, цвікі. Яшчэ малаток. Цвікі і дошка ў мяне ёсць.

— Малаток я прынясу, — паабяцаў Лёнька.

— А я магу цвікі, — сказаў Сашка.

— Дошку бяру на сябе, якраз такая маецца ў мяне, — акінуў дзятву позіркам дзед Аўгей. — Пагабляваная, чысценькая… так

што не для каго-небудзь будзем рабіць нештачка, а для сябе. Вось як.

— Што ж задумаў на гэты раз стары?

— Ну а слупкі адпілуем ад бярвенца, ніяк у лесе жывём, — сказаў Аўгей. — Піла ў мяне вострая. Так што пасля абеду чакаю вас каля сваёй хаты. Падсілкуйцеся — і да мяне, жэўжыкі!..

Так і зрабілі. Схадзілі ў лес, здабылі два слупкі. Парадак. Сашка быў з малатком, Лёнька з цвікамі, а Юрку, паколькі ён усяго толькі Вуллянін унук, таму жыве ў горадзе і нічога не прынёс, дзед перадаў сваю дошку:

— Каб і ты быў заняты. Трымай. А цяпер, сябры, курс на рэчку, прамым ходам да Канаўскага вірка, дзе дужа шмат тлустых акунёў. Задача зразумела?

— Зразумела! — у адзін голас адказалі дзеці.

На стромкім беразе ракі спыніліся. Хоць і няблізка было ісці, у Юраські ажно чуб прыліп да лба, аднак ніхто і выгляду не падаў, што стаміўся.

Толькі тут, на беразе, успомнілі, што забыліся рыдлёўку.

— Ці трэба ж, га! — першы ўгледзеў свой промах сам дзед Аўгей. — Галоўны інструмент — і забыліся!.. Не, не такая памяць ужо ў дзеда. Хаця і вы, жэўжыкі, маглі здагадацца, навошта слупкі, дошка… Значыць, капаць трэба будзе. Але я нікога школіць не буду і дакараць сябе таксама не стану, бо што зроблена, тое і маем. Папрокамі справу з месца не зрушыш. Хто скокне за рыдлёўкай?

Пажадаў збегаць за ёй Лёнька. Зганяў хутка — на адной назе. А тады і пачалося! Нехта капаў яму, нехта ставіў у яе слупок, нехта прысыпаў зямліцай… Калі на два слупкі, што тырчалі з зямлі, паклалі дошку, цвікі забіваў Сашка. Яго малаток, нічога не паробіш. А паколькі цвікі прынёс Лёнька, то і ён адзін цвік забіў. Хоць мог бы забіць і два, але ў малога, як пажартаваў пад дружны рогат дзед Аўгей, рукі крывыя — у бок глядзяць, таму цвік гнецца і гнецца, а ў дошку лезці не хоча.

— І кашы больш еш, — параіў яму стары. — З малаком. А лепш з кавалкам сала.

А калі работа была скончана, стары хітра паглядзеў на дзяцей, папытаў:

— Ну дык і што ж у нас атрымалася, сябры мае?

— Лавачка…

— Лавачка.

— Лавачка!

— Правільна. Дазволіце дзеду першаму на яе сесці?

— Дазваляем!

Лавачка атрымалася на ўсе сто. Дзед Аўгей апрабаваў яе, паёрзаў нават, а тады дазволіў пасядзець на лавачцы па чарзе кожнаму.

— Добрую справу мы сёння з вамі зрабілі, — сказаў дзед Аўгей. — Заўтра ранічкай я прыбуду сюды з вудай, сяду і буду сачыць за паплаўком. Як міністр, буду сядзець. А то ж ужо ногі не тыя, як-ніяк старасць, браткі, старасць. І Ціт можа пасядзець на лаве. А больш, здаецца, і рыбакоў такіх у нас няма?

— А мы, дзед? — нецярпліва паглядзеў на старога Сашка.

— Вы? — усміхнуўся дзед Аўгей. — Ды за вамі куды ўжо нам, старым? Нягож, і вы… Як толькі ногі стомяцца, то калі ласка! Толькі калі ж яны ў вас, жэўжыкі, стомяцца? Я ўжо, пэўна, і не засведчу…

…Назаўтра бераг рэчкі быў усыпаны рыбакамі. Сашка, Лёнька і Юрка стаялі паводдаль адзін ад аднаго, а пасярод іх важка сядзеў на лавачцы дзед Аўгей і сачыў за паплаўком. Не адзін сядзеў стары — з катом Васькам. З лавы і яму, ласаму да рыбы, добра бачны паплавок…

А хацелася б хутчэй убачыць і рыбку!

ПЧАЛА

Як гэта нярэдка было і раней, каля хаты дзеда Аўгея сабраліся хлапчукі. Стаяла лета, зялёнае і спякотнае. Стары сядзеў на лаве.

Ён ужо не курыў, пазбавіўся нарэшце ад гэтай атруты. Тут і дзеці паспрыялі, не сакрэт: асабліва касавурыўся на дым Вуллянін унук Юрка; калі дзед пыхкаў сваім самасадам, той нават стаяў крыху паводдаль: які нясмачны гэты дым, ну яго! Таму, каб заняць рукі, стары выразаў складанчыкам нешта з драўлянай крывулькі, а што атрымаецца, тады, казаў, пабачыце. Не ўсё адразу. Зацікавіў. Чарговая дробязь нейкая, не інакш, а прывабіў дзятву і на гэты раз. Дзед мастак такое рабіць.

І ў гэты самы адказны момант, калі ў руках дзеда Аўгея пачало нешта вымалёўвацца, падобнае да зайчыка ці нават да дзіка з вострымі ікламі, узняў немаведама які лямант Юраська — хоць вушы затуляй. Каб жа хоць крычаў, але ж так тупацеў яшчэ і нагамі, што можна нават было падумаць, быццам яго хто адлупцаваў. Яшчэ ж: ён, не перастаючы крычаць і тупацець нагамі, цёр то адно вуха, то другое. Усе, вядома ж, насцярожыліся, глядзяць на сябрука і нічога не разумеюць.

Першы знайшоўся дзед Аўгей, стары стары, але адразу ж апынуўся каля малога, глядзіць таму ў вочы:

— Што з табой, Юрка, а?

— Пчала… пчала… — па-ранейшаму румзаў малы, — у гэтае вуха ўляцела… у гэтае вылецела…

— І ты сам бачыў? — пытае дзед.

— Ага. Бачыў…

Справа сур’ёзная, гэта ўсе разумеюць, а больш за астатніх — дзед Аўгей. Трэба ратаваць малога. Паколькі ў хлопчыка два вухі, як і ў кожнага чалавека, то ўсё становіцца на сваё месца… Не было зразумелым толькі адно: як гэта пчала можа ў адно вуха ўляцець, а ў другое — вылецець? Не, не можа быць такога. А ў Юраські, бач, менавіта ўсё так. Дзівосы! Хаця з адным вухам нешта і здарылася — недарэмна цёр яго хлопчык: яно, як цеста ў дзяжы, на вачах большала, расло.

—Усё зразумела, — узяўся за справу дзед Аўгей: прыклаў нават да вуха медную капейку. — Выратуем. Не дадзім памерці. Медны

пятак — якраз знімае пухліну і суцішае боль. Меней баліць вуха, Юрка?

— Ага.

— Ну, вось!..

Тым часам стары паказаў Сашку на маленькую чорненькую кропачку, што была на самай мочцы Юраськавага вуха.

— Джала, яго трэба выцягнуць, і тады Юраську адразу палягчэе, не будзе так балець. Хаця яму ўжо і не баліць так, як раней. Юрка ў нас герой, малайчына. Мяне гэтыя пчолы ўго колькі разоў кусалі! Не злічыць. І нічога, і не памёр, як бачыце. Ну, ну, Сашка, не марудзь: прыцэлься — і р-раз!..

Хлапчукі спярша вельмі спачувалі Юраську, а тады адзін хто гляне на яго вуха і пырсне смехам, астатнія ж падтрымліваюць. Спрабуе ўсміхнуцца і сам Юраська, але ў яго гэта не надта атрымліваецца: усміхнешся тут пасля такога перапалоху!..

— Якая шкодная пчала! Не, каб на дзеда накінуцца ці на Сашку, дык яна выбрала самага малога, — спачуваў Юраську стары. — А хочаш, мы яе, шкодніцу, зараз знойдзем?

— Хачу, — пагаджаецца Юраська, і, калі ён ківаў галавой, хлапчукі баяліся, каб яго вялікае, як грыб чага, вуха не адарвалася і не шлёпнулася прама перад імі вобзем: цяжкае, мусіць, яно, ажно адвісла вунь.

— Шукайма, хлопцы, пчалу!

Загад паступіў, трэба выконваць. Тым больш што і сам дзед Аўгей не сядзеў, склаўшы рукі: ён быў наперадзе — як сапраўдны камандзір.

Некалькі пчолак сядзелі на кветках канюшыны, збіралі нектар.

— Тваёй тут, хлопча, няма, — упэўнена сказаў дзед Аўгей. — Пайшлі далей.

Сашка пацікавіўся:

— Адкуль ты, дзед, ведаеш, што яго пчалы тут няма? Ты ж не бачыў яе. Ды і ўсе пчолы падобныя як дзве кроплі вады.

— А потым скажу! — хітра ўсміхнуўся стары.

Колькі не знаходзілі пчол, якія сядзелі на кветках ці пераляталі з месца на месца, дзед адмоўна ківаў сваёй лысай галавой:

— Не, не яна.

У хлапчукоў ажно рукі апусціліся: усё не яна ды не яна! Калі ж будзе — яна? Дурыць дзед, не інакш. Але ж, ведаючы яго, хлапчукі нядоўга адчайваліся. Калі што гаворыць дзед, так, пэўна, і ёсць. Каму ж яшчэ верыць, калі не дзеду Аўгею?

— А вось гэта яна! — нарэшце радуецца стары. — Бачыце, ляжыць на траўцы? Гэта Юраськава пчала, факт!..

Цяпер хлапчукі яшчэ больш здзівіліся: гэта ж нежывая пчала, як яна магла цапнуць Юрку!

— Таму яна і нежывая, што ўкусіла малога, — патлумачыў дзед. — Тут ёсць адзін сакрэт, дзеці: пчала, згубіўшы сваё джала, амаль адразу ж памірае…

Дзеці маўчалі. Пакуль яны асэнсоўвалі пачутае, Юраська захлімкаў.

— Ты чаго гэта, Юрка? — ўсе адразу павярнуліся да Юркі, а папытаў за ўсіх дзед Аўгей.

Юраська яшчэ больш захлімкаў, прызнаўся:

— Пчалу шкада…

Дзед Аўгей прытуліў малога да сябе, пяшчотна пагладзіў яго па галаве:

— Нічога, нічога… А за тое, што пчалу пашкадаваў, хоць яна табе і балюча зрабіла, пахваліць мушу сябе: дзед Аўгей умее сяброў выбіраць. Не памыліўся я, калі і з табой пасябраваў… Харошы ты чалавек, Юрка!..

ГАСЦІНЕЦ

Калі верыць дзеду Аўгею, то ўсё так і было. Выйшаў ён ранічкай на агарод, каб нашчыкаць цыбулі, а каля хлеўчука стаіць буслік

і насцярожана-самотна пазірае на старога. Дзед, убачыўшы птушку, спярша разгубіўся, а потым перавёў дух, усміхнуўся і сказаў:

— Прывітанне, ці што, бацян?

Буслік стаяў нерухома, а калі чалавек паспрабаваў наблізіцца да яго, хацеў узмахнуць крыламі, аднак гэта ў яго не атрымалася — адно крыло, левае, не паслухалася, і тады ён адышоў ад старога на ўсялякі выпадак падалей: мала што можна чакаць ад гэтага дзеда! Вунь які вусаты! Каб жа ён, буслік, ведаў, хто такі дзед Аўгей, то, вядома ж, не рабіў бы гэтага. Але адкуль яму было ведаць? Не, лепш падалей ад бяды... Хопіць, што нацярпеўся ўжо ад адной такой сустрэчы з чалавекам: цяпер вось і рабі што хочаш, і жыві, не прыдумаеш як. Бяда, адным словам. Мама з татам паляцелі ў вырай. А як ён можа паляцець, калі крыло паранена? Бацькі яго, мусіць жа, і параілі ісці яму да людзей, каб не прапасці, напэўна, і сказалі: людзі цябе накормяць і вылечаць. Буслік паслухаўся. А больш яму і не заставалася чаго рабіць.

Птушкі народжаны больш лётаць, чым хадзіць. Іншы раз ім даводзіцца рабіць тое, што менш за ўсё патрэбна. Таму і буслік вымушаны быў прытупаць да дома дзеда Аўгея, бо гэты падворак быў бліжэй ад буслянкі, што месцілася ўжо каторы год на старым драўляным тэлеграфным слупе, які адзінока стаяў каля чыгункі. Яго не сталі прыбіраць людзі, пакінулі — бачылі ж, што на ім штогод жывуць буслы: нельга пазбаўляць птушак іхняй хаткі.

Дзед Аўгей абрадаваўся госцю, схадзіў у хату і вынес яму ласунак — размарожаную рыбіну, якую купіў у краме і збіраўся прыгатаваць для сябе юшку, аднак што ж паробіш, калі атрымалася такая вось непрадказальная сітуацыя: перш за ўсё, трэба выручаць бусліка, бо яшчэ невядома, ці еў ён што сёння, а мо і ўчора-пазаўчора, што тычыцца сябе, то ён знойдзе і без юшкі чым падсілкавацца. Буслік баяўся людзей, таму паводзіў сябе надзвычай асцярожна. Дзед Аўгей спярша паказаў птушцы рыбіну, а потым паклаў пачастунак адразу за веснічкамі, а сам выглянуў на вуліцу. Дзе там яго сябры? Ці не відаць? Трэба ім

пахваліцца сваім госцем. Абавязкова. У старога ад сяброў таямніц няма. Ага, вунь і Юрка, Вуллянін унук, якраз шыбуе. Дзед Аўгей паклікаў яго, падаў, як даросламу, руку, а тады папрасіў, каб той неадкладна наказаў Петрыку, Лёньку і Сашку, што ён чакае іх каля свайго двара.

— Сюрпрыз у мяне для вас маецца, хлопцы, — як заўсёды, загадкава паглядзеў на Юрку стары. — Бяжы, кліч іх да мяне, Юрка. Цікава будзе. Не пашкадуеце. Яшчэ і дзякуй, можа, скажаце за мой чарговы для вас сюрпрыз.

— Я хутка, дзед Аўгей! — паабяцаў Юрка і памчаў усцяж вуліцы.

Юрка імгненна выканаў просьбу дзеда Аўгея, і неўзабаве хлапчукі асцярожна, не падаючы голасу, ішлі за ім па падворку да шчылінкі — у дошцы якраз выпаў сучок, — і таму добра быў бачны праз яе буслік.

— Толькі ціха, не спужайце, — паўшэптам папярэдзіў дзед Аўгей. — Дазваляю кожнаму ў дзірачку паглядзець на бусліка, не больш. Няхай рыбіну з'есць замест мяне. Так-так, сваю аддаў. Ці есць ён яе там, а? Мо грэбуе? Гляньце там...

Лёнька ўхітрыўся першым прыпасці да дзірачкі ў дошцы, таму паведаміў:

— Не, здаецца. Так стаіць... Не есць...

— Дазвольце мне! — папрасіў дзед Аўгей, каб яго прапусцілі бліжэй да паркана, а калі паглядзеў у дзірачку, весела адзначыў: — Была рыбка! З'еў! Ну і на здароў'е!..

Паназіраўшы за буслікам, выйшлі на вуліцу. Стары сеў на сваё законнае месца на лаве — пасярод, — а з двух бакоў яго абляпілі хлапчукі.

— Ну, што будзем рабіць, сябры? — першым парушыў маўчанне дзед Аўгей. — Спярша, канешне, нам трэба прыдумаць, як назваць бусліка.

— А няхай будзе проста Буслік! — прапанаваў Петрык.

— Я згодны! — падтрымаў Сашка.

Ну калі і Сашка пагадзіўся, то нічога не заставалася рабіць Юрку і Лёньку: Сашка — аўтарытэт. Але што скажа дзед Аўгей? Ён сказаў:

— Прымаецца. Так, пойдзем далей, сябры. Буслы любяць жаб і рыбу. З жабамі пачакае наш Буслік, мы іх лавіць не ўмеем, а вось рыбу для яго давядзецца нам вудзіць на сажалцы. Згодны?

Ён, дзед Аўгей, яшчэ і пытае!

Уго колькі рыбы кожны дзень прыносілі Бусліку хлапчукі! Нават дзед Аўгей юшку гатаваў для сябе і смажыў колькі разоў. А сам тады, ласуючыся, жартаваў:

— Дзякуючы яму, Бусліку, і я сыты.

Буслік неўзабаве асвойтаўся на паселішчы дзеда Аўгея, пасмялеў, абцёрся, і калі прыходзілі хлапчукі з рыбай, то ён ужо не баяўся іх, а смела браў пачастунак з рук хлапчукоў. Яны ледзь не біліся — кожны стараўся першым парадаваць Бусліка.

Пазней дзед Аўгей забедаваў:

— Усё гэта добра, сябры мае... Але ж жнівень заканчваецца, школа блізка... разлеціцеся вы па сваіх гарадскіх кватэрах. А як нам быць з Буслікам, не параіце? Сашка, ты як старэйшы даведайся там, у горадзе, ці прымаюць дзе такіх вялікіх птушак, як наш Буслік? Бачыце, падрос як, крыло зажыло, лётаць спрабуе... Але ж куды ён паляціць перад зімой? Ды і дзе ж я яму рыбы набяруся? Акрамя таго, у маім хлеўчыку Бусліку, мусіць жа, холадна будзе. Пацікаўся там, у горадзе, Сашка, мо ёсць дзе які-небудзь прытулак для такіх бедалаг, як наш Буслік?

Сашка паабяцаў даведацца.

— І я магу таксама, — сказаў Юрка.

— І я, — шмыгнуў носам Петрык.

Дзед Аўгей пахваліў хлапчукоў, а потым паклаў руку на плячо Лёнькі:

— Мы з Лёнькам сталыя вясковыя жыхары, таму ў горадзе можаце жыць спакойна: Бусліка ў крыўду не дадзім. Так, Лёнька?

— Ага!

Увосень, калі пажаўцела на дрэвах лісце і пачало, нібы на парашуціках, падаць долу, каля хаты дзеда Аўгея спыніўся легкавік. З яго выйшлі два чалавекі ў вайсковай форме, павіталіся са

старым, а потым той, які назваўся супрацоўнікам міністэрства па надзвычайных сітуацыях, папрасіў:

— Ну, паказвайце нам свайго госця.

— Паказаць можна, але ж... — стары занерваваўся, замітусіўся, не ведаў, куды падзець рукі, пакруціў галавой, — але ж... ага... — вытрымаўшы паўзу, ён гучна сказаў: — Ды прывык я да Бусліка, прывык! Верыце?

— Верым, — спакойна сказаў супрацоўнік міністэрства. — І дзякуй вам вялікі, што не пакінулі ў бядзе птушку.

Дзед Аўгей прыняў падзяку, але заўважыў:

— І хлопцаў, сяброў маіх, у тым заслуга. Так і запішыце. Сашкі, Юркі і Петрыка, якія вам тэлефанавалі, і Лёнькі. Для мяне аднаго такой пахвалы зашмат.

— Так-так, і хлопцам дзякуй! — знайшоўся супрацоўнік міністэрства. — А бусла перададзім у царкву архістратыга Міхаіла: там цэлае птушынае царства.

Буслік доўга глядзеў сумнымі вочкамі праз шкло легкавіка на дзеда, да якога таксама моцна прывязаўся, і стары не вытрымаў, пусціў слязу. Лёнька таксама хлімкаў.

Узімку прыехалі на выхадныя ў вёску Сашка, Петрык і Юрка. Першай справай прыбеглі да дзеда Аўгея. Адразу ўспомнілі, вядома ж, пра Бусліка.

— Мы яго наведваем, яму там добра, — хваліўся Сашка. — Ён вам, між іншым, нават прывітанне перадае...

— Ну-ну, жартаўнікі, — усміхнуўся дзед Аўгей. — А вось я яму і сапраўды прывітанне перадам, — стары вынес з кладоўкі торбачку. — Рыба тут. Яе мы з Лёнькам налавілі. Думаеце, у шапку спалі, пра Бусліка не думалі? Як жа! Яшчэ як думалі. Прабілі пельку ў лёдзе, закінулі вуду — і парадак!.. Трымай, Сашка, гасцінец для Бусліка. Ад усіх нас. І вось яшчэ што, сябры мае: хутка ж вясна, вернуцца з выраю бацькі Бусліка, яны будуць чакаць сустрэчы з ім... Трэба ж будзе неяк зладзіць ім сустрэчу, а? Родныя ж яны душы, птушкі гэтыя... Як і людзі. Цягнуцца, пэўна ж, свае да сваіх...

Пастарайцеся, хлопцы, там, у горадзе... Прывезці б Бусліка да бацькоў... каб тыя хоць глянулі на яго... каб пераканаліся, што людзі ў бядзе не пакінулі, прыгарнулі да сябе, абагрэлі... Ну дык як?

Сябрукі паабяцалі дзеду Аўгею выканаць ягоную просьбу.

А гасцінец спадабаўся Бусліку. Ён з’еў колькі рыбін, а потым, пачасаўшы дзюбу аб пер’е, адышоў убок — каб і іншыя птушкі, што жывуць побач з ім, пачаставаліся.

Калі гасцінец ад добрых людзей, то яго ўсім хопіць.

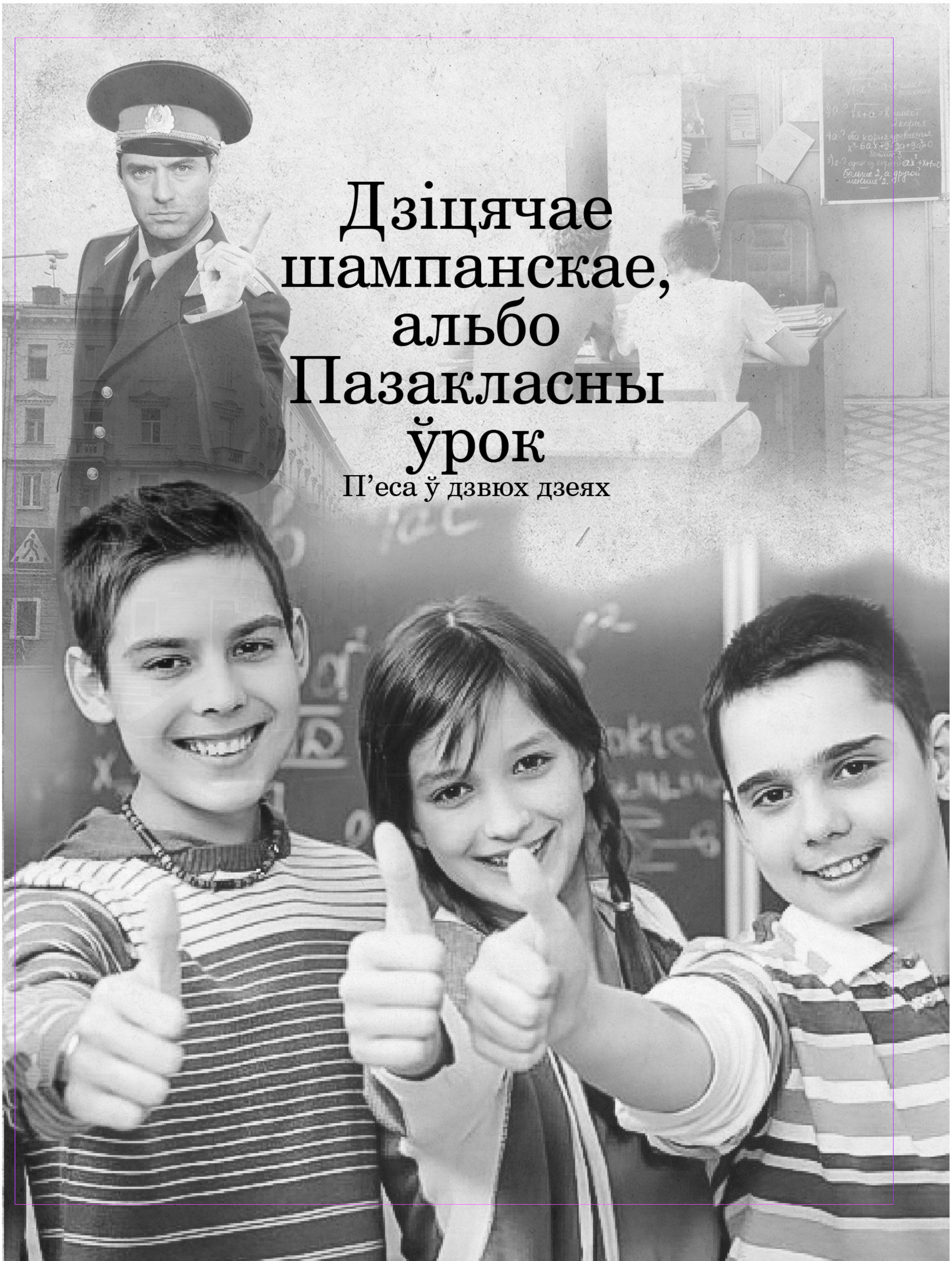

Дзіцячае шампанскае, альбо Пазакласны ўрок

П’еса ў дзвюх дзеях

Дзейныя асобы

Арцём, Захар, Ленка — дзесяцікласнікі.
Карэткін, бацька Арцёма.
Баброва, маці Захара.
Маставая, класны кіраўнік.
Князева, медсястра выцвярэзніка.
Сцізорык, лейтэнант міліцыі.
Калюжны, прадстаўнік завода безалкагольных напояў.
Хурсанава, дырэктар школы.
Дзяжурная.

Наш час. Месца дзеі — выцвярэзнік, гарадская вуліца і школьны клас.

Дзея першая

...Усё мацней і мацней наплывае шум вячэрняга горада. Гудуць аўтамашыны. Смех людзей. Крыкі аб дапамозе. Сірэны спецаўтамашын — яны спяшаюцца на дапамогу людзям, што трапілі ў бяду. Магчыма, недзе здарыўся пажар, некаму патрэбна медыцынская дапамога, а гэта — пагоня за парушальнікам дарожнага руху, бо чуваць патрабавальны голас даішніка: «Вадзіцель "Аўдзі", спыніцеся! Вадзіцель "Аўдзі"!..»

У жыццё вячэрняга горада ўрываецца размова: «Я — сёмы! Я — сёмы!» «Слухаю, сёмы...» «Прышліце транспарт на вуліцу Савецкую, да старога ўнівермага... Неабходна даставіць у выцвярэзнік новага кліента...» «Вас зразумеў. Не жанчына, часам?» «Не!» «Дзякуй богу! Выязджаем!..»

Гудуць аўтамашыны. Смех людзей. Крыкі аб дапамозе. Сірэны спецаўтамашын...

Пакой у выцвярэзніку. Тры ложкі, акуратна прыбраныя. Сцізорык прыводзіць Карэткіна. Той у такім стане, у якім і трапляюць у выцвярэзнік.

Карэткін *(спявае).* «А я лягу-прылягу... край гасцінца старога!..» Стоп, прыехалі!.. Мы прыехалі, начальнік? Сцяна ж!.. Тупік!.. Далей транспарт не ідзе!..

Сцізорык. Спакойна, спакойна!.. *(Падтрымлівае Карэткіна.)* Трымацца!.. Стаяць!..

Карэткін. Я, між іншым, калі гэты выцвярэзнік адкрывалі, запускалі ва ўрачыстай абстаноўцы яго першую лінію, стужку пераразаў! О! І першым заходзіў!.. Пра гэта яшчэ ў газетах пісалі. Вы што, газет не чытаеце? Прозвішча маё — Карэткін!

Сцізорык. Чытаю, чаму ж... Але пра такую значную падзею — не, не давялося. Прамашка атрымалася. Аднак зайздрошчу вам.

Карэткін. Ведаць трэба!.. «А я лягу... прылягу...» Прыбылі нашы з вамі!.. Га?..

Сцізорык. Ветэран, значыць, выцвярэзніка?

Карэткін. Яшчэ які ветэран! Ого! Усім ветэранам ветэран, аднак!.. Хаця і не магу зразумець, чаму я тут? Навошта? З якой нагоды? Ну той раз, відаць, не было каму стужку перарэзаць. А сёння? Вы, бачу, без мяне і дыхнуць не можаце?..

Сцізорык. Адпачніце, таварыш Карэткін... Паспіце ў чыстым, у цёплым... Вы ў нас — ганаровы грамадзянін выцвярэзніка, аказваецца... З такім чалавекам пашанцавала мне сустрэцца!.. Ці мог я думаць раней, паступаючы сюды на службу, што звядзе нас лёс?

Карэткін. Ды жартую я, жартую, таварыш начальнік: першы, першы раз сюды трапіў! Ну з кім не бывае? Для чаго тады выцвярэзнікі, для чаго тады вы?.. Хто каго корміць?

Сцізорык. Першы ці другі — няважна... А заўтра раніцай пойдзеце дадому...

Карэткін. Хто — я?

Сцізорык. Вы, вы...

Карэткін. Начальнік!.. Ты што, хочаш сказаць мне, Карэткіну, марскому пехацінцу, што я п'яны? Га?

Сцізорык. Не, не, што вы: я хачу сказаць вам, шаноўны, што вы проста стаміліся... і таму прылеглі прама на тратуары адпачыць...

Карэткін. Гэта... гэта... прымаецца!.. Так і было на самай справе!.. А ў вас куды падаць?

Сцізорык. Выбірайце любы ложак. Іх тут тры.

Карэткін. Тры? Пачакай, начальнік... Не хлусі, аднак!.. «Тры». Іх тут шэсць! Шэсць! *(Лічыць.)* Раз, два, тры, чатыры... Калі не сем... Добра, лягу... Няхай будзе па-вашаму... Але трэба так пацэліць, каб на два ложкі не легчы... адразу. А то разарвуся, як чарвяк... Ты рыбак, начальнік?

Сцізорык. Рыбак, рыбак. Ловім такіх тунцоў, як вось вы.

Карэткін. А я не. Не рыбак. Грыбнік я!.. Паважаю ўсіх, хто ў капелюшы!.. *(Нарэшце распрануўся, адзенне склаў на табурэт.)*

Сцізорык. Хоць вы і не рыбак, але я вам усё роўна дапамагу ўладкавацца ў нас на начлег.

Карэткін. Зрабіце добрую справу, начальнік... Во дзякуй... *(Лёг.)*

Сцізорык. Адпачывайце.

Карэткін. Спакойнай ночы, алкашы! Так?

Сцізорык. Так, так. Малайчына. Баю-бай.

Карэткін *(устаў)*. Не гані мне калыханку, начальнік!.. Я з дзіцячых штаноў даўно выкарабкаўся!.. Выключы святло, эканом энергію!.. Нам яна даецца няпроста!.. Чарнобыль вухнуў, мазут замазуцілі недзе ў Расіі...

Сцізорык. Святло будзе гарэць усю ноч. Так павінна быць. Спаць!

Карэткін. На тым свеце выспімся... Дай пагаманіць з разумным чалавекам... Калі яшчэ такое будзе?.. А ведаеш, мне і пагаварыць няма з кім...

Сцізорык. Як гэта няма? Сям'я ж ёсць?

Карэткін. О, сын у мяне выдатнік! Камп'ютар яму купіў. Што, не верыш? Мазалём зарабіў!.. І не прападзём мы з Арцёмам!.. Сёння ў яго якраз дзень нараджэння быў... Але адзнач, начальнік: піў толькі я... адзін... ім торт купіў і дзіцячае шампанскае... А вось куды мяне пасля панесла — не помню... Ну я мужык усё ж... Можа, і да

дзяўчынак пацягнула! Але не дайшоў... выдыхнуўся... не дацягнуў, атрымліваецца, да канчатковага пункта... А што ты ўвогуле ведаеш пра маё жыццё, начальнік?

Сцізорык. Усё! Размова закончана! *(Укладвае Карэткіна сілком у пасцель.)* Спаць, спаць, спаць!..

Карэткін. Здаюся, добра. А... а спяваць можна, шэф?

Сцізорык. Спяваць будзеце заўтра раніцай. Як праспіцеся. Я з задавальненнем тады вас паслухаю... *(Выходзіць.)*

Карэткін. А ты інтэлігентны чалавек, начальнік. Мяне на «вы» мала хто і называў калі. А спяваць не забароніш мне! Я цяпер прагну!.. У сына, у Арцёмкі, сёння дзень нараджэння! Заўтра будзе позна! Не ў час лыжка па абедзе!.. Га? Як? Сэнс ёсць? Тым больш ваенна-патрыятычныя песні!.. Што, кампазітары іх дарэмна складалі? «Легендарный Севастополь, город русских моряков... Севастополь, Севастополь, непреступный для врагов... Севастополь, Севастополь, гордость русских моряков...»

З'яўляюцца Арцём і Захар, за імі ідзе Князева.

Князева. Прымайце папаўненне, таварыш дзед!

Карэткін. Заўжды гатовы! Па першым закліку!.. Дзе яны, арлы?

Арцём і Захар абняліся, падтрымліваюць адзін аднаго.

Арцём. Мы ж тут былі нядаўна на экскурсіі. Захар, скажы?

Захар. Правільна! Былі! Усім класам!

Арцём *(ікнуў)*. З класнай. З Наталляй Уладзіміраўнай.

Карэткін. Сынок! Арцёмка-а! Якім ветрам?

Арцём. Тата?!

Карэткін. Я! Я! Сынок!.. Крывінка мая ты!..

Арцём. Ну прывітанне, бацька!.. *(Абняліся.)*

Карэткін. Здароў, сынок!..

Захар. А майго тут няма? Нешанцуха. Няма з кім абняцца.

Князева. З падушкай. З падушкай абнімешся. Хопіць братацца. Кладзіцеся спаць.

Карэткін. Я ж сына сустрэў... медсястра. Ты ж жанчына, павінна зразумець, увайсці ў маё становішча.

Князева. Ды куды ж ужо больш уваходзіць!..

Арцём. А ты, бацька, што яшчэ піў сёння пасля святочнага стала?

Карэткін. Віно. Віно, сынок. А-а, ты не бачыў... І добра. Малайчына. Так і павінна быць. Я заўсёды, калі мне захочацца выпіць, п'ю так, каб ты не бачыў...

Захар. А мы — толькі шампанскае!

Арцём. Ён не хлусіць. Таварышы, ён не хлусіць. Мы пілі шампанскае. Дзіцячае.

Князева. Хто вам паверыць, маладыя людзі?

Арцём. А я кажу: шампанскае!

Захар. Дзіцячае.

Князева. Бутэлька сапраўды была у іх з-пад дзіцячага шампанскага, але пахне... пахне... дакладней сказаць, смуродзіць незразумелым, але моцным напоем... з рыльца... калі панюхаць... Можна згубіць прытомнасць, калі доўга тую бутэльку будзеш трымаць паблізу ад носа.

Карэткін. Сынок! Як я рады нашай сустрэчы!

Арцём. І я, татуля!.. *(Зноў абдымаюцца.)*

Князева. Ай-яй-яй!.. Няма каму вас біць!.. І бацьку, і сына!.. Куды, цікава, маці глядзіць?

Захар. Мы пілі, яшчэ раз заяўляю, дзіцячае шампанскае.

Карэткін. Пацвярджаю: яны пілі шампанскае...

Арцём. Без градусаў якое. А чаму сюды трапілі, дык гэта таму, што вы нас забралі, каб выканаць план, няйначай. У газеце так чытаў... «Джымінь Джыбаў». Прылегчы можна?

Карэткін. Во! Я ж і кажу: ён у мяне выдатнік. Толькі па спевах нізкая адзнака. Не любіць спяваць... Бо — не да песень нам... Ага.

Князева. Распранайцеся ўсе. І — спаць!..

Арцём і Захар распранаюцца. Доўга і марудна. Сын з бацькам яшчэ раз абдымаюцца перад сном...

Зацямненне.

Раніца наступнага дня. Спярша прачнуўся Арцём, за ім — Захар.

Арцём. Замуравалі!

Захар. Дзе мы?

Арцём. Зараз даведаемся. *(Выходзіць.)*

Захар *(яму захацелася ў прыбіральню, скача то на адной назе, то на другой).* Ёлкі-палкі!.. Дзе тут што?!.. Ані, бэні, тры Аўдзея, мы ў лесе злавілі ліхадзея... Вой-й-й!.. *(Выбягае.)*

Карэткін *(асцярожна выцягвае галаву з-пад коўдры).* Божа! Дзе гэта я? Дома? *(Аглядаецца вакол, узнімаецца.)* Не, аднак!.. Але дзякаваць богу, што жывы!.. А то прыснілася ж!.. Быццам там... На тым свеце... І чарга-а-а!.. Па знаёмстве некаторыя і там ў пекла лезуць. Пруцца, як мухі на мёд... «Я ад Івана Іванавіча! Я ад Сцяпана Сцяпанавіча!» Грошы таму, што на дзвярах стаіць, сунуць, куды толькі можна... Нават у рот напіхалі... болей ужо і няма куды... А ён, нягоднік, бярэ, бярэ, топча!.. Дзякуй, прачнуўся... Нацярпеўся страху, аднак... Фу-у! Дык гэта я што, учора напіўся? Людзі, шаноўныя мае, хто мяне ўчора і дзе бачыў у такім стане, што я ажно ў пекла лез, а мяне нават і туды не пусцілі? Ідзі, кажуць, праспіся, спадар, такіх не бяром, у нас па такіх, як ты, на гэты час план выкананы... І быццам нагой пад зад мяне... Выспяткам... Я і выпырхнуў, бы з катапульты, з таго свету... Хто пацвердзіць, ага, таму нічога не будзе. Няма, няма такіх... Папытаю яшчэ ў бабак, што на лаве перад пад'ездам сядзяць... Тыя ўсё ведаюць... усё бачаць... Тады, можа, ёсць сярод вас тыя, з кім піў? Падыміце, падыміце рукі, не саромейцеся... справа жыццёвая... І такіх няма... Няма... Адзін жа я не п'ю быццам... па суботах... Трэба ў кожнай чарачнай, куды нас, мужчын, нячыстая іншы раз заносіць, наліваць у такі посуд, каб толькі глянуў хоць адным вокам нат, а на дне.... на самым дне — партрэт тваёй жонкі... ці нават цешчы, калі ў каго жонкі няма... з качалкай ці з ручніком.... грымаса вядомая... І ты адразу — прэч з той забягалаўкі, толькі пяткі твае і бачаць... Людзі!.. Дзе вы?.. А-у!.. Яны, людзі, недзе за гэтымі сценамі, далёка, тады навошта я да іх звяртаюся? Хіба ж пачуюць? Ой! Галава баліць. Калі, бывае, п'ю — баліць толькі яна... галава. А не п'ю — усё. І ногі, і рогі, і тут, і там... Апахмяліцца б? Аднак у гэтай установе не дадуць... Ды куды ж піць? Заўтра на працу трэба... Нельга, аднак!.. На тое, кажуць, і мужык— каб перахварэць...

Голас Арцёма. Я хачу да-до-му!..

Голас Захара. І я туды ж-ж-ж!..

Карэткін *(пачуўшы голас сына, ажно прысеў).* Сын?! Арцём?! А ён што тут робіць?! Дзівосы-непаразуменні, аднак!.. Сорам які!.. Сорам!.. *(Схаваўся пад коўдрай.)*

Заходзяць Арцём і Захар.

Захар. Усё, цяпер пачнецца... І школа, і бацькі... Дадуць адлуп. Дадуць.

Арцём. Ды мы ж нічога не рабілі!..

Захар. Толькі выпілі...

Арцём. А хто цяпер не п'е?

Захар. Правільна. Але стружку здымаюць заўсёды з тых, хто трапляе ў выцвярэзнік. Неабавязкова і сюды — з тых здымаюць стружку, хто пападае пад гарачую руку. Кых-бых! Бах-трах!.. На, атрымлівай!.. *(Прадэманстраваў.)*

Арцём. Дарослым. Хто трапляе пад гарачую руку дарослым.

Захар. Так. Ім.

Арцём. Дарослым — добра. Хутчэй бы вырасці. Вунь, глянь, мужык пад коўдрай клапа душыць. Што з яго возьмеш?

Захар. Сам сабе начальнік. А тут зараз пачнецца!..

Карэткін крэкнуў.

Арцём. Спіць. У яго, відаць, таксама дзеці ёсць, жонка...

Захар. А помніш, мы з табой неяк красворд разгадвалі...

Арцём. Разгадвалі. Часта. Чаму ты раптам пра красворд успомніў?

Захар. Там трэба было адгадаць слова з пяці літар, якое павінен ведаць кожны, хто выпівае. Помніш?

Арцём. Тое слова назваў ты: норма.

Захар. І як мы пра тое слова забыліся?

Арцём. Я першы раз у жыцці напіўся.

Захар. А я другі, ці што? Можна падумаць!..

Арцём. Паслухай, а дзе Ленка?

Захар. Не помню... Яна з намі была да канца?

Арцём. Ну ты гнеш!.. Яна ж твая!.. А я павінен помніць...

Энергічна заходзіць Баброва.

Баброва. Пусціце мяне! Дзе яны тут, неслухі? *(Стала перад Захарам, прыняла ваяўнічы выгляд.)* Ну?!

Захар. Ну.

Баброва. Я ў цябе пытаю...

Захар. Пытай...

Баброва. Добра пачынаеш жыць!.. Яшчэ вусы пад носам не выраслі, а ты ўжо трапляеш туды, дзе твой бацька, дарэчы, ніводнага разу не быў.

Арцём. І мой, здаецца… Не чуў...

Захар. Ну выпілі...

Баброва. Выпілі! Як жа так можна?! Яны выпілі! Героі! Вы бачылі іх! Збірайся дамоў!

Захар. Адзін не пайду...

Баброва. Аднаго цябе і не адпусцяць. А я на рабоце павінна хлусіць, што мне трэба ў паліклініку! Ты так разумееш мае жыццёвыя прынцыпы. А калі мне сапраўды трэба будзе ў тую паліклініку, гары яна гарам? Што тады? Ну чаму стаіш, шалапут?

Захар. Я ж сказаў, здаецца! Адзін я не пайду...

Баброва. Пойдзеш са мной. Пад канвоем. Дажыўся!..

Захар. Арцёма што, аднаго пакіну? Так?

Баброва. У Арцёма ёсць свае бацькі, яны і разбяруцца. Ты за сябе адказвай.

Захар. Мы прыходзілі сюды разам, разам і пойдзем.

Арцём. Прыехалі. Мы прыехалі, здаецца...

Баброва. Добра, пачакаем. Заадно і з яго бацькамі пазнаёмлюся. Калі не могуць выхоўваць сына, няхай здадуць яго ў інтэрнат. Іншага выбару не існуе.

Захар *(абурана)*. Мама! Ты што гаворыш?

Баброва. А тое, што ўсе шкодныя звычкі ты пераймаеш менавіта ў Арцёма. Раней жа ты такім не быў.

Захар. Арцём, ты не слухай... я прашу цябе... І я не буду!..

Арцём і Захар затуляюць вушы рукамі. Баброва ў руху. Эмацыйна вядзе выхаваўчую размову, аднак тыя яе не чуюць.

Захар. Усё ў цябе?

Баброва. А-а, табе гавары не гавары!.. Дарэмны занятак!.. Ну дзе яго бацькі? Дзе яны? Што, у каналізацыю праваліліся?

Захар. Арцёма?

Баброва. А то каго ж?!..

З'яўляецца Сцізорык.

Сцізорык *(Арцёму)*. Не адказвае ў вас дома тэлефон. Усю ноч званілі. І раніцай. Можа, выпадкова, мабільніка ў бацькі няма? *(Пацiснуў плячыма.)* Зразумела. Тады сядзі тут. *(Бабровай.)* А вы чаму дадому не ідзяце? Грошы заплацілі ж, здаецца? За камфорт.

Баброва. Квітанцыю я здала. Так, так: заплаціла. Але ж вось гэтыя не адпускаюць...

Сцізорык. Хто?

Баброва. Ну хто? Яны ж адзін без аднаго не могуць і кроку зрабіць. Спеліся!..

Арцём. Мама на дачы. Там няма тэлефона. А дзе бацька, я адкуль ведаю. Ён мне не дакладвае. Звaніце на хатні тэлефон... Раптам з'явіцца. Ці апусціце, я знайду яго.

Сцізорык. А разумнейшага ты не мог прыдумаць? Што ж, у такім выпадку я вымушаны патурбаваць школу.

Арцём. Толькі не школу! Прашу вас! Не трэба школу турбаваць! Навошта ўвесь гэты шум?

Сцізорык. А хто ж тады вінаваты ў тым, што вы тут аказаліся?

Баброва. Школа, толькі яна, школа! Мы ж, бацькі, нічога не шкадуем для сваіх дзетак! Усё найсмачнейшае, ўсё лепшае — ім!..

Захар. Мама!

Баброва. Ды замаўчы ты! Дай выказацца! І дома рот затыкаюць, і тут!..

Захар. Пры чым тут школа? Калі мы самі вінаватыя. Школа мне шампанскае ў рот не ліла.

Арцём. І мне... не ліла таксама.

Баброва. Ну ні я ж!..

Захар. То бацькі Арцёма вінаватыя, то школа...

Баброва. А хто ж тады?

Арцём. Шукайце вінаватых... Вы — дарослыя, вы гэта ўмееце... Таварыш міліцыянер, выйсці можна?

Сцізорык. Прыбіральня — побач... калі ласка.

Арцём. А курыць там можна?

Баброва. Ну я што гаварыла? Арцём — курыць! Куды, куды толькі бацькі глядзяць? Ай-яй-яй!..

Захар. І мне выйсці трэба...

Баброва. А табе — навошта? Чаму маўчыш? Што за нагода такая?

Захар. Перакурыць...

Баброва. Божа!.. Што гэта робіцца? Дык ты што, і курыш у дадатак да ўсяго, што нарабіў?

Захар. Хіба ты не ведала?

Баброва. Не, шчыра прызнаюся! Усім, хто мяне чуе!.. Не ведала і ведаць не жадаю!.. Забараняю курыць табе, забараняю!..

Захар. Я ж з Ленкай сябрую. А яна — курыць. Ты ж бачыла.

Баброва. Бачыла. Ды што з таго? Курыць Ленка і няхай курыць!.. Бяды тае!.. А ты пачытай, пачытай, што на пачку напісана: курэнне небяспечна для здароўя.

Арцём. Удакладненне. Перад тымі словамі, якія назвалі вы, напісана: «Мінздраў папярэджвае...»

Баброва. Гляньце вы! Вучыць! Гэта ўсё, відаць, што ты і прачытаў за ўвесь вучэбны год... Мінздраў папярэджвае і гэтак далей... Увесь, так сказаць, рэпертуар!.. Ай-яй-яй!..

Захар. Няўжо ты думаеш, што калі твой сын сустракаецца з дзяўчынкай, якая курыць, то сын — не?

Баброва. Так і думала. Так і думала. І не інакш!..

Арцём. Дык дзе, таварыш начальнік, можна ў вас перакурыць?

Сцізорык. Пайшлі за мной.

Захар. Вось гэта сервіз!

Сцізорык, Арцём і Захар выходзяць.

Баброва *(услед)*. Пачакайце! Я ж ніколі яшчэ не бачыла, як мой сын курыць! *(Выбягае.)*

Паўза.

Карэтнік *(выцягвае галаву з-пад коўдры, спаўзае на падлогу)*. Божа! Вось гэта трапіў дык трапіў у пастку! І што ж цяпер рабіць? Прызнацца, што я той, каго шукаюць? Што я — бацька Арцёма? Дык ці не позна? І чаму я адразу гэтага не зрабіў? Дурань, ну дурань я!.. Ды і мне ж перакурыць трэба!.. Каб жа толькі перакурыць!.. Ага! Ручнік! *(Хапае ручнік, абвязвае ім галаву, выходзіць.)*

З'яўляецца Баброва.

Баброва. Курыць! На самай справе курыць! Не хлусіў, блазнюк! Хоць нешта ў яго станоўчае, чалавечае засталося — праўду гаворыць. І як гэта мы з мужам упусцілі сына? Ды і хіба ж толькі мы? А вуліца? А школа? А такія, як гэты Арцём, у якога, калі трэба, ні маці, ні бацькі!.. Ён што, з неба ўпаў?..

Заходзяць Арцём і Захар.

Захар. Прысядзь, ты прысядзь, мама, на мой ложак.

Баброва. Твой ложак дома!..

Захар. Мая справа прапанаваць.

Баброва. Рана ты пачаў спаць не на сваіх ложках... на чужых.

Арцём. А навошта ім мой бацька? Усё роўна не знойдуць. Забярыце мяне, Аляксандра Макараўна! Забярыце! Не пакідайце мяне тут!..

Баброва. Ці мне пачулася? Паўтары, што сказаў.

Арцём. Забярыце мяне адсюль, Аляксандра Макараўна. Разам з Захарам.

Захар. Праўда, мама. Забяры нас.

Баброва. Якое нахабства! Якое!.. Залпам, з двух ствалоў б'юць па мне, па беднай маці!.. Ту-ту-ту-ту-у!.. Не возьмеце!.. Не дамся!...

Арцём. Цяжка зрабіць вам добрую справу для мяне, так? Раз у жыцці. Я болей ніколі нічога ў вас прасіць не буду. Абяцаю.

Захар. Мама, ну выручы ж ты чалавека.

Баброва. Ні за што! І не ўпрошвайце! Ні за што! Праз яго ж ты тут сядзіш, сынок!.. Як зразумець не можаш?..

Захар. Не пазнаю я цябе. Ты — нібы каменная скульптура... Ты ж не такая, я ж ведаю... Ты ж — добрая... Што з табой стала?

З'яўляецца, трымаючыся ўбаку ад прысутных і хаваючы ад іх твар у ручніку, Карэткін.

Захар. Што гэта ён? Пабілі яго, ці што?

Арцём. Дзядуля! Што з табой? Дзяду-ля!.. *(Карэткін моўчкі схаваўся пад коўдрай.)* Ён глухі ці як зразумець?

Захар. Нямы, відаць. Маўчыць — і няхай маўчыць. Мусіць, хутчэй за ўсё, яшчэ не праспаўся. А мы калі прыйшлі, ён тут быў?

Арцём. Спытай што-небудзь лягчэйшае.

Баброва. Той, пад коўдрай, — гэта вы, маладыя людзі, у старасці. Гэты выцвярэзнік стане, адчуваю, вашым родным домам. Паверце мне. Пачатак пакладзены. Старт узялі добры.

Захар. Думай, што гаворыш, мама.

Баброва *(строга)*. Пайшлі, кажу, дамоў! Мне на працу трэба! Я ўсяго на дзве гадзіны адпрасілася! У паліклініку!.. Ты будзеш слухацца мяне ці не? *(Цягне Захара, той упарціцца.)*

Захар. Сказаў жа, не пайду без Арцёма!..

Баброва. Тады сядзі тут і чакай, пакуль знойдуцца яго бацькі! Сядзі, сядзі, сынок! А я пайшла! Няма мне калі з табой тут бавіцца!.. *(Выходзіць.)*

З'яўляецца Князева.

Князева. Выспаліся, юннаты? *(Ёй не адказваюць. Штурхае Карэткіна.)* А ты колькі спаць будзеш? Шукай жонку ці каго, хай паклапоцяцца, каб ты мог пайсці дадому. Гэй, дзед! Чуеш? Каб праз пяць хвілін быў гатовы!.. Падымайся, падымайся! А вы, супчыкі? Што з вас возьмеш? *(Махнула рукой, выходзіць.)*

Арцём. А што такое юннаты, Захар?

Захар. Хто такія цімураўцы — ведаю, а юннаты — першы раз пачуў ад той цёткі ў белым халаце. Давай спаць?

Арцём. Ты спі, а я не магу. Ды і хіба тут дадуць паспаць?! *(Грукнуў кулаком па сцяне.)*

З'яўляецца Сцізорык.

Сцізорык. Бачу, няма чаго рабіць?

Захар. Падручнікі дома.

Арцём. Сшыткі — таксама.

Захар. Ручкі, алоўкі...

Арцём. Усё дома. Можа, адпусціце, таварыш начальнік? Урокі ж не зробім.

Захар. Хто за гэта адкажа?

Арцём. Няўжо вам ахвота браць на сябе... можна сказаць, камень з пятлёй на шыі?..

Сцізорык. Гаваркія, бачу. Таму я рашыў: пакуль урокі, пакуль тое ды сёе, павучыцеся ў маёй акадэміі. За мной!

Захар. Пачакайце, я спытаць у вас хачу... Можна?

Сцізорык. Слухаю.

Захар. А Ленкі з намі не было... ўчора? Рыжанькая такая... з мабілай.

Сцізорык. Не, вас прывезлі толькі двух.

Арцём. Успомніў! Ага! Яна ж заснула, а мы на вуліцу сунуліся... Во, успомніў!..

Сцізорык. Ну вось... Калі трэба, і самі ўспомніце... Мазгі для чаго?.. За мной, гвардзейцы!

Сцізорык, Арцём і Захар выходзяць. Карэткін зноў вылазіць з-пад коўдры, апранаецца.

Карэткін. А галава-а!.. (*Пахіснуўся, патрымаўся за лоб.)* Так, дзейнічаем хутка, энергічна!.. На флоце апранаўся за сорак пяць секунд... а тут хоць бы за столькі мінут апрануцца... *(У яго мала што атрымліваецца, ён нервуе, кідае адзенне на падлогу, падымае, зноў апранае...)* Скажы каму — не паверыць: спаў, як і дома, з сынам у адным пакоі... нават у выцвярэзніку. Сіла прыцягнення. Сямейная. А што будзе, калі ўсё высветліцца? А высветліцца абавязкова. Сорам!.. Расолу б!.. А ў горле-е!.. Сліна засыхае ў роце, як цэмент

на цагліне... Усё, больш не п'ю!.. Выйду адсюль, куфель піва — і завязваю... Бр-р! *(Галасы. Крокі.)* Ды каб ім!.. *(Зноў хаваецца пад коўдру і працягвае пад ёй апранацца, таму калі з'яўляецца Баброва, то яна доўга не можа зразумець, што ён там робіць).*

Баброва *(крэкнула)*. Э-э!

Карэткін *(не паказваючыся)*. Э-ге, э-ге.

Баброва. Дзе школьнікі?

Карэткін. Э-ге, э-ге.

Баброва. Так напіцца! Дровы!.. Сырыя дровы!.. *(Выходзіць.)*

Зацямненне.

Дзесьці паблізу шумная гарадская вуліца. Крыху ўбаку ад яе Арцём і Захар падмятаюць тратуар.

Арцём. Нас зневажаюць, а мы за сябе і пастаяць не можам. Крыўдна.

Захар. Чаму? Я, напрыклад магу. *(Гучна.)* Таварышы прахожыя! Звярніце ўвагу! Нас зневажаюць! Нас, хлапцоў, якім трэба не мётлы ў рукі даць, а камп'ютары! Мы можам узарваць любы банк у любой Амерыцы! Толькі там! Там грошай — ажно вывальваюцца з сейфаў! Па іх нагамі ходзяць!.. Топчуць!.. А мы п'ём дзіцячае шампанскае!.. І тое па святах!..

Арцём. Захар, ты што... таго? Здурнеў? Ці як зразумець? А раптам хто з нашых знаёмых будзе побач праходзіць?

Захар. Няхай і знаёмыя чуюць.

Арцём. Перастань. Спыніся.

Захар. А можа, я для знаёмых і падаю свой голас. Давай на пару, а? Калі яшчэ будзе такая магчымасць?

Арцём. Ды пайшоў ты, вар'ят!

Захар. Рукі прэч ад лепшых вучняў нашай школы! Рукі прэч ад спартсменаў-разраднікаў! Прэч! Прэч! Прэч!..

Працягваюць месці.

Зацямненне.

У выцвярэзніку. Карэткін усё яшчэ апранаецца.

Карэткін. Яны шукаюць маю жонку, каб тая разлічылася, вядома ж, за ноч, праведзеную у выцвярэзніку. Дурні! Дзе вы яе знойдзеце, калі я і сам яе не магу знайсці. Праўда, не шукаў... Скажу шчыра... Але ўсім адказваю: на дачы. На ўсялякі выпадак. Каб не ліплі з допытамі... На дачы — і ўсё... А там разумей як хочаш... Дача можа быць, дзе вырошчваюць агурочкі, а можа быць, і дача паказанняў у пракурора. Х-хе!..

Голас Арцёма. Куды мётлы?

Голас Захара. Заданне выканана, таварышы! Дзякуй за давер!

Голас Арцёма. Падмялі чыста!..

Карэткін. Я, відаць, адсюль не выберуся ніколі. Век свабоды не відаць!.. *(Хаваецца пад коўдрай.)*

Заходзяць Арцём і Захар. Стомлена плюхаюцца на ложкі.

Захар. Паміраю!

Арцём. У роце перасохла. Як кажа мой бацька ў такіх выпадках, сліна засыхае ў роце, як цэмент на цагліне...

З'яўляецца Баброва.

Баброва. Дзе гэта вы былі?

Арцём. На працоўным фронце. З мётламі.

Захар. Ай, не кажы, мама. Працавалі.

Арцём. Вуліцу падмяталі...

Баброва. Што?!

Захар. Так, так. А знаёмыя спыняюцца каля нас, спачуваюць...

Арцём. Калі не забераце нас адсюль, Аляксандра Макараўна, то, сказалі, будзем падмятаць перад школай... у мэтах выхавання... каб усе бачылі... А побач будзе стаяць міліцыянер з аўчаркай і сачыць, каб не далі драла...

Захар. Каб не ўцяклі на ўрокі...

Баброва. Хаця... хаця чым я магу вам дапамагчы? А нічым! Збегала на працу, адпрасілася зноў у паліклініку... А заадно табе падсілкавацца прынесла, сыночак. Татка прывітанне перадае.

Захар. Узаемна.

Арцём. А мой, відаць, і не ведае, што я тут...

Баброва. Як гэта так? Як гэта так? Сын трапіў у такую крытычную сітуацыю, а родныя нават не ведаюць. Іх проста не могуць адшукаць! Іголку ў стозе сена лягчэй знайсці, чым тваіх... язык не паварочваецца сказаць: бацькоў... Чаму гэта нас знайшлі адразу? Чаму?

Арцём. Гэта — сямейная тайна, Аляксандра Макараўна. А вы, відаць, бліжэй ляжалі і не так замаскіраваліся...

Баброва. Хм, тайна! Вось і сядзі тут, калі тайна. Маскіроўшчык!

Арцём. Не хочаце забіраць мяне — і не трэба.

Захар. А, мама? Можа, перадумала?

Баброва. Ні за што!

Захар. Прабач, Арцём.

Арцём. Нічога. Толькі ж атрымліваецца, што разам з намі сядзіць у выцвярэзніку і твая маці. Дабравольна.

Баброва *(зніякавела)*. Пачакайце! Так, так, так! Ага, значыць. Лагічна. Усё правільна. *(Корміць Захара, а Захар перадае так, каб не бачыла маці, частку ежы сябру.)* Дома ўсё добра. Ты еш, еш. Кот Васька ляжыць на падаконніку, грэецца на сонейку. Ён, відаць, і не ведае, што ты тут. Я і не сказала, пэўна, яму. Не помню... А-ёй, а-ёй.

Захар. Ды ем, ем, мама.

Баброва. Малойчык. Забрала прас з рамонту. А, вось!.. Радыё раніцай перастала гаварыць. Не адно, дык другое. Нехта ў пад'ездзе напісаў брудныя словы... Для чаго дамафоны паставілі?

Захар. Бачыш, каб я сюды не трапіў, падумалі б на мяне.

Арцём. Пашанцавала.

Захар. Што не робіцца, усё да лепшага.

Баброва. Так, так. А я ім, калі на цябе скажуць, так і заяўлю: «А ведаеце, дзе мой сын быў у той час, калі з'явілася гэтая непрыстойная пісаніна? Не ведаеце? У выцвярэзніку — не хочаце! У яго алібі».

Захар *(здзіўлена)*. Мама! Ты гэта што, сур'ёзна?

Арцём папярхнуўся, кашляе.

Баброва. І квіток пакажу... куды і колькі грошай заплаціла.

Захар. Ну ты зусім!..

Баброва. Не хвалюйся. Абстаўлю ўсё так, быццам не ты быў у гэтай шэрай установе, а кожны з іх. Нямай, нямай.

Захар. Ды куды нямаць, калі ў рот пасля тваіх прамоў нічога не лезе.

Баброва. Значыць, сыты.

Арцём. І я таксама...

Баброва. Увесь выцвярэзнік карміць я не мела намеру. *(Хавае ежу ў сумку).* Рэстаран зачынены, шаноўныя мае! Ну і што ж далей рабіць будзем? Так і сядзець? Чакаць з мора надвор'я? Я такога не пацярплю. Арцём!

Арцём. Што?

Захар. Збірайся...

Баброва. Не збірайся, а давай нумар тэлефона, пайду тарабаніць тваім... Гэта ж трэба!.. Сын у бядзе, а ратаваць няма каму!.. Дажыліся!.. Давай, давай нумар тэлефона, ды хутчэй, а то я і сапраўды траплю з вамі ў паліклініку...

Арцём. Справа ў тым, Аляксандра Макараўна... Няма ў нас тэлефона...

Баброва. Як гэта — няма?

Захар. Вельмі проста... Няма — значыць, няма.

Баброва *(да Захара).* Дык яны што, у джунглях жывуць?

Захар. Апарат разбіўся. А новы купіць няма за што.

Баброва. У цябе што, ніхто дома не працуе, не зарабляе грошай?

Арцём. Чаму? Працуе...

Баброва. Ну вось!..

Арцём. А нам, можа, няма куды званіць?

Баброва. Дык вам ёсць каму званіць. А там разрываюцца, набіраюць нумар хатняга тэлефона... Схадзі, скажы, няхай людзі дарэмна не стараюцца.

Захар. Ім усё роўна няма чаго рабіць. Салдат спіць — служба ідзе.

Баброва. Гора з вамі, бяда.

Захар. Пра Арцёма, прашу цябе, больш ні слова.

Баброва. Ён што, вялікі начальнік?

Захар. Уяві сабе.

Баброва. Жыццё! Жыццё! На рабоце нікога не пакрытыкуй, бо кантракт не працягнуць... На бацьку не гыркні, бо адразу натапырваецца: пайду да другой... дзе мае рэчы?..

Захар. А што ты ведаеш, мама, пра Арцёма?

Арцём. Захар!

Захар. Што «Захар»?! Што «Захар»?!

Арцём. Не трэба, прашу цябе.

Баброва. Мне цікава. Ну-ну. Працягвай, сынок.

Захар. Арцём не дазваляе, хіба ж не бачыш? А бацька ў яго, між іншым, добры чалавек... Не п'яніца, у рэшце рэшт. Хаця і можа іншы раз дазволіць сабе... Не без таго... І не гырчыць, як наш хвалёны: пайду з дому... з мяне хопіць... адна жыві... надакучыла карміць усіх... без мяне з голаду здохнеце!.. Добры бацька ў Арцёма...

Паўза.

Баброва. Давайце даядзім, што засталося. Не панясу ж я дамоў... *(Выкладвае з сумкі ежу, частуе і Арцёма.)* Я б цябе выкупіла, Арцёмка, але ў мяне няма грошай. Бегала, думала, перахаплю ў каго са знаёмых... Аднак у тых знаёмых так у кашальку, як і ў мяне... Аднолькава... Вецер гуляе...

За перакусам іх заспявае Маставая.

Маставая. Смачна есці!

Убачыўшы класную, Арцём папярхнуўся, узняўся з ложка. За ім устаў і Захар.

Арцём. Добры дзень, Наталля Уладзіміраўна!

Захар. Вы праходзьце...

Маставая. Дзякуй. Знаёмы пакой...

Захар. І нам, Наталля Уладзіміраўна. Мы ж на экскурсію сюды прыходзілі.

Арцём. Разам з вамі. Помніце?

Маставая. І вам, як высветлілася, тут спадабалася.

Арцём. Не, зусім не... Што тут можа спадабацца?

Маставая. А чаму ж тады тут аказаліся?

Захар. Мы выпілі... Сюды цвярозых не прывозяць. Толькі калі на экскурсію...

Арцём. Але пілі дзіцячае шампанскае.

З'яўляецца Сцізорык. Прыносіць пляшку з-пад дзіцячага шампанскага.

Сцізорык. Не заўсёды напісанаму верыць трэба.
Захар. А мы паверылі.
Сцізорык. Яшчэ і сёння так патыхае з бутэлькі, што ачмурэць можна, калі панюхаеш... Гэта вам як класнаму кіраўніку на памяць. *(Выходзіць.)*

Маставая ўзяла бутэльку, не ведае, што з ёй рабіць, а потым усё ж засунула ў сумачку...

Захар. У Арцёма ўчора дзень нараджэння быў...
Маставая. Віншую, хоць і са спазненнем... Хто быў на вечарыне?
Арцём. Ды мы не вечарам... Удзень...
Захар. У нас, атрымліваецца, былі днявіны.
Арцём. А хто быў? Мы з Захарам. Ну і бацька...
Маставая. Зразумела. І бацька, значыць, вас напаіў?
Арцём. Ён купіў нам дзіцячае шампанскае. Ён мне заўсёды яго купляе... калі Новы год ці што... Прыкрае, але піў... больш не было чаго... таму і піў...
Маставая. Ну-ну, далей.
Баброва. Божа ж!..
Захар. А што далей? Бацька павіншаваў Арцёма і пайшоў некуды... А мы слухалі музыку і пілі шампанскае...
Маставая. Шампанскае? Дзіцячае?
Баброва. І я ўжо перастаю таксама верыць ім!..
Захар. Мама! Гэта пазакласны ўрок. Не замінай.

Раптам з-пад коўдры вылузваецца Карэткін. Ён цалкам апрануты, і выгляд у яго даволі прыстойны.

Карэткін. Я, гэта ўсё я!..
Арцём. Тата!
Карэткін. Як бачыш, сынок... я. Гэта я. Прабач.
Арцём. Ды я... я нічога... Што я?..
Захар. Ну блін!
Маставая. Сямейны падрад.

Баброва. Не хапае толькі мамы. Калі яшчэ мама такая!..

Маставая. А я, дарэчы, вашай мамы ніколі не бачыла... Сяргей Васільевіч, як жа так?

Карэткін. Вось так... Такі я дурань... Забіце мяне... Расстраляйце, калі ёсць з чаго... А як атрымалася, так атрымалася...

Маставая. Я ж лічыла вас прыстойным бацькам, у прыклад іншым ставіла...

Арцём. А ён такі і ёсць. Вы не памыляліся, Наталля Уладзіміраўна. Не трэба дакараць майго бацьку... Прашу вас.

Карэткін *(Маставой)*. Пазычце нам грошай. Каб выбрацца адсюль. З гэтага пекла... Я вярну. Хутка. У мяне аванс праз тры дні... Усяго тры дні пачакаеце?

Маставая. А колькі тых грошай патрэбна?

Карэткін . Там скажуць...

Баброва. Могуць сказаць і тут... *(Дастала квіток.)* Шэсцьдзясят тысяч... памножыць на два... Патрэбна, такім чынам, сто дваццаць...

Маставая. Такіх грошай у мяне, на жаль, няма.

Карэткін. Што ж, тады давядзецца нам з Арцёмам тут жыць яшчэ тры дні. Тады ў мяне авансу не хопіць... каб заплаціць за начлег... Тупік тады...

Баброва. Што з вамі зробіш? Так і быць, пазычу... Калі побач сведкі ёсць, то не рызыкую... Наталля Уладзіміраўна, пры вас пазычаю... Бачыце?

Маставая. Я бачу.

Баброва аддала грошы Карэткіну.

Карэткін. Пайду выпісвацца. А што да дзіцячага шампанскага, то мая тут віна... поўнасцю... Я пераблытаў пляшкі... дзве стаялі побач... адна з сапраўдным шампанскім, адна... з разведзеным спіртам... Не тую ўзяў... Трэба ўжо акуляры выпісаць, а я ўсё неяк не выберуся да доктара, каб узяць той рэцэпт.. Ага...

Захар. А мы пакаштавалі — добра пайшло... дзіцячае шампанскае.. Давай яшчэ? Давай. А там і дно паказалася. І на тым дне, як у Горкага, мы і апынуліся...

Карэткін. Усё, больш ніякага шампанскага. А то заўтра прыдумаюць гандляры нашы дзіцячае піва, дзіцячую гарэлку,

дзіцячыя цыгарэты... А мы без задняй думкі... Ат!.. Ды што там!.. Ага!.. Скажыце, скажыце на сходзе, Наталля Уладзіміраўна, усім бацькам скажыце, каб не куплялі ніколі сваім дзецям дзіцячае шампанскае... *(Раптам ён згубіў прытомнасць, пахіснуўся і асунуўся на падлогу.)*

Арцём *(кінуўся да яго)*. Тата-а!

Маставая. «Хуткую»! Выклікайце «хуткую»!

Баброва. Захар, чаму стаіш?

Захар. Ага! *(Выбягае.)*

Баброва. А я за вадой! Вады-ы! Чалавек памірае!.. *(Выбягае.)*

Прыносяць ваду. Тут і Сцізорык, і Князева. Ратуюць Карэткіна. Сірэна «хуткай дапамогі».

Арцём. Я люблю цябе, тата... Не памірай... Як жа я адзін без цябе?!. *(Выносіць Карэткіна з палаты.)*

Сірэна «хуткай дапамогі». У палату вяртаюцца Захар, Баброва і Маставая.

Баброва. А... а грошы? Што, з сабой ён грошы так і павёз?

Захар. Я аддаў.

Баброва. Ёй ці яму?

Захар. Адстань, мама!..

Баброва хмыкнула.

Маставая. Захар, а маці ў Арцёма ёсць?

Захар. Ён забараніў мне пра гэта гаварыць. Усім. Нават вам, Наталля Уладзіміраўна.

Паўза.

Маставая. Значыць, няма... А да мяне толькі цяпер дайшло... бо я ніводнага разу не бачыла маці на сходах... Заўсёды бацька ды бацька прыходзіць... Чысты, паголены... Твар не пакамечаны... Не такі, як сёння, твар... Не сказала б, што бачыла хоць раз яго ў нецвярозым стане...

Захар. Ён не п’е. А што трапіў сюды, у выцвярэзнік, гэта выпадковасць... Сапраўдныя выпівохі сюды рэдка трапляюць... Хто за іх плаціць будзе? Прэзідэнт? Я цяпер толькі гэта зразумеў...

Баброва. Расцеш, сынок, сталееш!..

Захар. А, раскажу! Больш за тое, і бацька ў яго не родны.... Сяргей Васільевіч браў маці з Арцёмам... А яна згулялася... Спярша на месяц знікала... пазней на год... А цяпер, калі Арцём вырас, ён яе больш дадому не пускае... І на парог нават. Праз суд выпісалі. Бадзяецца недзе, а за яе плаціць, так? Дзе жыве і як — ні Арцём, ні Сяргей Васільевіч не ведаюць... Можа, гэта жорстка? Не магу сказаць... але мне тую жанчыну не шкада... Хоць і шкада бывае... што яна стала такой...

Барова. Чаму ж ты маўчаў, нягоднік? Калі я піражкі прынесла?

Захар. Не дазваляў Арцём! Я ж сказаў! І цяпер прыкра, што не стрымаў слова... Але адно мяне суцяшае: я, здаецца, шкоды яму гэтым не зрабіў?

Барова. Во як яно, а! Хто б падумаў! Сцерва, а не матка! Цьфу!

Маставаяя. Цішэй, цішэй. Мы ж тут у гасцях.

Заглянула Князева.

Князева. Патрабуюцца месцы. Тут будзе цяпер жаночая палата. Так што, прабачце!.. Адну ўжо прывялі...

Чуваць, як у калідоры ўзняла гвалт п’яная жанчына... а потым заспявала... Усе выходзяць.

Заслона.

Дзея другая

Школьны клас. За сталом сядзіць Маставаяя. За партай — Арцём і Захар. Заходзіць Барова.

Барова. Не спазнілася? Добры дзень!

Маставаяя. Добры... Пакуль няма галоўнага чалавека. Прадстаўніка завода па вырабе безалкагольных напіткаў... Прозвішча яго? Зараз скажу... *(Зазірнула ў сшытак.)* Калі каго цікавіць... Так, значыць яго прозвішча — Калюжны. Мне яно не аб чым не гаворыць. Не ведаю, як вам.

Арцём. Хакеіст такі ёсць...

Стук у дзверы.

Маставаяя. Заходзьце!..

Уваходзіць Калюжны.

Калюжны. Добры дзень усім!

Амаль усе ў адзін голас. Добры!..

Калюжны. Расціслаў Іванавіч.

Маставая. Чакаем, чакаем, Расціслаў Іванавіч.

Калюжны. Ды быццам мае дзеці ў вашай школе не вучацца. І ўнукі таксама. Чым магу служыць?

Маставая. Ну што, адразу пераходзім да размовы. Спадзяюся, гутарка атрымаецца ў нас сур'ёзная. *(Паставіла на стол бутэльку з-пад шампанскага.)* Ваша тварэнне?

Калюжны. Наша. Пазнаю. Трэці год вырабляем.

Заходзіць Ленка.

Ленка. А яны вось дзе! Ну блін! А што... а што ў вас тут? Зноў шампанскае п'ём, так? Не, мяне больш не прымусіце!.. Хлопцы, а вы куды падзеліся? Трое сутак не бачыліся, здаецца? Сёння што ў нас? Серада?

Маставая. Лена, сядзь і не тарахці.

Захар. Можаш і каля мяне.

Ленка. Ды я яшчэ п'яная... У роце перасыхае, вады вып'ю — галава кругам ідзе... Плюх у ложак — і сплю! Як? І хоць бы хто патэлефанаваў, дзе я, што са мной!.. Сябры называецца!.. Памрэш — і ведаць не будуць!.. Наталля Уладзіміраўна, закурыць тут можна?

Маставая. Ты што, дзяўчынка, такое гамоніш, а!.. Ідзі дадому, я табе сказала, іначай!.. Ступай!..

Захар. Яна больш не будзе.

Ленка. Дык гэта ж наша бутэлька! На стале! Вы што, яе, бутэльку, судзіць сабраліся? І правільна! Так ёй і трэба! *(Тройчы паторкала ў бутэльку.)* На! На! На! Падла!.. Ці яшчэ дабавіць? І хто такую гадасць робіць? Пакажыце мне таго д'ябла!.. Я яму вушы натру, што звінець будуць, як пасля марозу!..

Калюжны. Посуд тут ні пры чым. У дадзеным выпадку — пляшка. У бутэльку можна і кіслаты наліць. Вы ж яе не станеце піць?

Захар. Я неяк газіраванага напітку чырвонага выпіў шклянку, у мяне язык пунсовы быў яшчэ больш дзён, чым Ленка п'яная. Добра, што хоць не нос. А то б за Дзеда Мароза прынялі.

Ленка. Але я п'ю звычайную ваду, шчыра кажу. І чай. *(Заўважыла Баброву.)* А-а, свякрушачка мая родненькая!.. Другая мамулечка!.. *(Абдымае Баброву.)*

Баброва. Дык і ты, значыць, з імі была?

Ленка. Яны ж без мяне прападуць!

Баброва. А гаварылі: мы і бацька. Утрох.

Ленка. Хлусы! І не сорамна вам маю свякруху абводзіць вакол пальца? Ну я пайду. Унізе толькі што вады выпіла і адчуваю: зноў плыву...

Баброва. Плыві, плыві дамоў, дарагуша.

Захар. Можна, Наталля Уладзіміраўна, я давяду Ленку дадому. Усялякае можа здарыцца на вуліцы. А?

Маставая. Канешне, канешне.

Ленка. Арцём, а ты што? Я прывыкла хадзіць паміж, пасярэдзіне. Давай, пайшлі!

Маставая. Я ніколі такой Ленку не бачыла.

Ленка. Бо Ленка ніколі, можа, і не піла шампанскага. Пайшлі, Захар!

Баброва. Не затрымлівайся ж, сын! Глядзі там!..

Ленка павярнулася, паказала Бабровай язык і знікла.

Баброва. Не трэба, не трэба, не трэба мне такая нявестка!..

Маставая. Прабачце. Я і не ведала, што ў маім класе такія вучні... І ўсе трое — выдатнікі... самае галоўнае. На іх арыентую іншых... каб прыклад бралі... Арцём на рэспубліканскай алімпіядзе на матэматыцы нядаўна перамог, Захар з Ленкай ездзілі ў сталіцу на алімпіяду па гісторыі і лінгвістыцы... Узнагароды таксама прывезлі... Ні дыплом універсітэта, ні дзесяцігадовы педагагічны стаж не ідуць ні ў якое параўнанне, аказваецца, з чаркай гарэлкі... Расціслаў Іванавіч, мы разумеем, што тут не гарвыканкам, не райсавет... не пракуратура і не міліцыя... Тут — школа... І мы, магчыма, не мелі такога права выклікаць вас як прадстаўніка завода безалкагольных напояў на дыван і рабіць допыт, кідаць папрокі, а такое, безумоўна, будзе... Прадбачу ўсё гэта, таму мушу папрасіць прабачэння... Загадзя, так сказаць.

Калюжны. Ну што вы! Я здагадваюся, пра што размова будзе. Калі б наш завод выrабляў аўтамашыны, а нехта разбіўся, бо парушыў правілы дарожнага руху, то мяне як прадстаўніка завода выклікалі б таксама на дыван?

Мастaвая. Мы зусім пра іншае...

Калюжны. Тады пра што ж?

Мастaвая. Сваім вырабам вы набліжаеце дзяцей да алкагалізму.

Калюжны. Ну-ну, цікава.

Мастaвая. Тут цікавага мала, на жаль. Уявіце сабе: сядзіць за святочным сталом немаўля, пад мяккае месца падклалі яму падушачку, каб хоць вочы бачылі, што робіцца на стале, а ў руцэ — бакал... З шампанскім. Дзіця гордае: таксама п'ю! Паглядзіце на мяне. Звярніце ўвагу. Хоць там — бурда, тое, што ў бутэльцы, зусім піць, на мой погляд, нельга. Жах, што там!.. Я ўчора і сама купіла бутэльку дзіцячага шампанскага. Верыце, паўкеліха выпіла, астатняе выліла... Гэта, відаць, зроблена наўмысна для таго, каб дзіцёнак таксама моршчыўся, як дарослыя, калі п'юць гарэлку, каньяк...

Калюжны. Шаноўная Наталля Уладзіміраўна, мы ж, як кажуць, не шарашкіна кантора. На выраб шампанскага адпаведны сертыфікат. Прадукт прайшоў ого колькі інстанцый, перш чым трапіць на стол... Ну! А як вы думалі! Мы ж сур'ёзная арганізацыя...

Мастaвая. Гэта тым больш трывожна, што ёсць на выраб шампанскага дазвол нейкіх там дзяржаўных структур. Калі б якая падпольная фірма займалася разбэшчваннем моладзі, тады іншая справа. Тады зусім іншая справа! Разумееце? А калі выраб шампанскага падахвочвае дзяржава — гэта, даруйце, нікуды не варта. Нонсэнс!

Калюжны. Цяпер жа не той час. Не той. Кожнае прадпрыемства вырабляе тое, што яму прыносіць прыбытак, што яму выгадна. Рынак. Ёсць попыт. Нічога не паробіш. Людзі ж купляюць!..

Мастaвая. Пакуль разбяруцца, што да чаго, вы шмат шкоды наробіце. Цікава, а як прозвішча таго чалавека, які прыдумаў гэты брэнд?

Калюжны. Не ведаю.

Маставая. Яно што, засакрэчана?

Арцём. Як Каралёў Сяргей Паўлавіч!

Маставая. А, можа, Расціслаў Іванавіч, гэта вы і ёсць той самы вынаходнік дзіцячага шампанскага?

Калюжны. Думаю, гэтая вынаходка прыйшла да нас...

Маставая. Ну правільна... Адтуль... З Захаду... На табе, божа, што нам не гожа... Яшчэ, чаго не ўбачыш, прыдумаеце такое, што будуць смактаць нашы дзеткі праз соску... каб лепш спалі... А навошта нам здаровая нацыя! Нам — прыбытак любой цаной, грошы!.. Ведаеце, у нашай вёсцы такая трагедыя была... Маці, каб дачушка спала, не замінала ёй лён у полі збіраць, карміла яе макам... чорным макам... І Волечка, яе так звалі, стала дурнічкай... Гусак пасвіла... І нядоўга пражыла... Гэта якраз той выпадак, калі яе смерць не засмуціла землякоў... Бывае і такое... Толькі казалі адно аднаму землякі Волечкі: «Адмучылася, адгаравала...» Хто і што тады ведаў пра той чорны мак!..

Калюжны. Дарэчы, наша дзіцячае шампанскае прывезла з Ялты залаты медаль.

Маставая. А мой сусед мае сабаку, у якога гэтых медалёў!..

Арцём. Як у Брэжнева Леаніда Ільіча.

Маставая. Арцём, не перабівай, калі старэйшыя размаўляюць.

Баброва. Старэйшая тут я. Але я маўчу.

Маставая. Дык вось, у сабакі майго суседа... тэр'ер гімалайскі, здаецца... медалёў вельмі многа... вашаму заводу да яго далёка... ён нават іх насіць не можа сам... гаспадар носіць... А яна ўкусіла хлопчыка!.. І якраз у тым месцы цапнула, дзе артэрыя... Ледзь выратавалі. Так што не чакаць варта, пакуль нехта ўкусіць, а трэба не даводзіць да гэтага, Расціслаў Іванавіч, не ствараць нам усім такую сітуацыю. Спыніце выраб дзіцячага шампанскага, спыніце!..

Калюжны. Ад мяне мала што залежыць. Ды і, калі шчыра, ад дзіцячага шампанскага яшчэ ніхто не трапляў ніводнага разу ў выцвярэзнік.

Маставая. Згодна. Я згодна з вамі. Але яно набліжае сустрэчу многіх сённяшніх маладых людзей з ім, з выцвярэзнікам. На-бліжае!.. Вось што небяспечна!..

Арцём. Мы не збіраліся піць на маім дні нараджэння нічога моцнага. І гэтая вось недарэчная сітуацыя... звычайная бацькава памылка... зрок у яго слабы... зваршчыкам на будоўлі ўсё жыццё працуе... справакавала нас... ці як тут сказаць... І мы не ўстаялі! Хаця, разумею, маглі б. Не атрымалася... Маладым, канечне, іншы раз хочацца пакаштаваць таго, чаго ніколі раней не каштаваў. Я прашу прабачэння ў Наталлі Уладзіміраўны, у мамы Захара...

Баброва. А мой не папросіць!.. Увесь бацька!..

З'яўляецца дырэктар школы Хурсанава. Яна нечым усхвалявана.

Хурсанава. Што гэта ў вас тут за зборышча? Наталля Уладзіміраўна, я ў вас пытаю!..

Маставая. А што здарылася, Святлана Мікалаеўна?

Хурсанава. Спярша адкажыце вы на маё пытанне.

Маставая. Мы вырашаем, як не даць... як не дазволіць, каб і надалей трапляла да школьнікаў дзіцячае шампанскае...

Хурсанава. І што ж, знайшлі выйсце?

Маставая. Пакуль — не... на ўзроўні размовы... Ніякіх пагадненняў не падпісвалі...

Хурсанава. Тады павучыцеся ў сваіх вучняў. Так, так, не здзіўляйцеся. У Захара і Ленкі. Толькі што мне дырэктар завода безалкагольных напіткаў патэлефанаваў... голас дрыжыць у чалавека, быццам ён у аварыю трапіў і цудам жыць застаўся... з-пад абломкаў вылез... Гэта ж трэба дадумацца! На прахадной завода ляглі і не даюць машынам ні выехаць, ні заехаць.

Баброва. Яму ж нельга ляжаць на зямлі!.. У яго запаленне лёгкіх нядаўна было!..

Калюжны. У нас там асфальт.

Хурсанава. Расціслаў Іванавіч, прабачце, я так расхвалявалася, што вас і не заўважыла.

Калюжны. А паколькі і я атрымаў тут да вашага прыходу на сухары, то таксама дрэнна бачу і вас, Святлана Мікалаеўна. Адзін — адзін.

Хурсанава. Вось і добра.

Арцём. А я чаму тут? *(Падбег да дзвярэй.)*

Хурсанава. Спыніся, Карэткін! (*Арцём знерухомеў.)* Сядзь. Ужо позна. Спектакль закончыўся. *(Арцём сеў.)* Ну Захара і Ленку, канешне ж, адцягнулі, выпусцілі некалькі аўтамашын з гатовай прадукцыяй... Дык яны ўвесь клас сабралі... І ляглі!.. Усім класам!.. І ляжаць сабе!.. Як на пляжы!.. І што цікава, каб час не губляць, урокі вучаць... Транспарант намалявалі: «Далоў дзіцячае шампанскае!» Тэлебачанне запрасілі.

Баброва. Святлана Мікалаеўна, гэта не мой... мой такое не мог арганізаваць...

Хурсанава. А шкада! Значыць, кіраваць у вашым доме, калі ўсё складзецца, будзе Ленка Піскарова.

Баброва. Ды што вы такое кажаце, Святлана Мікалаеўна! Ну вас!.. Не губіце!..

Хурсанава. Наталля Уладзіміраўна!

Маставая. Слухаю, Святлана Мікалаеўна!

Хурсанава. Пасля ўсяго гэтага... не ведаю, як назваць... адным словам, як вызваліцеся, загляніце да мяне. *(Выходзіць.)*

У клас заглядвае Дзяжурная.

Дзяжурная. Карэткін Арцём тут?

Маставая. Арцём, цябе.

Дзяжурная. Да тэлефона!..

Арцём накіроўваецца на выхад. У дзвярах сутыкаецца — твар у твар — з Ленкай, якая спачатку піхнула перад сабой папяровую скрыню, а потым паказалася і сама.

Ленка *(Арцёму)*. Туды ці сюды!..

Арцём. Туды! *(Пераступіў цераз скрыню, знік за дзвярыма.)*

Ленка *(з крэктам дасунула скрыню да стала)*. Ніколі не здагадаецеся, што я вам прынесла. Ну хто самы смелы!

Баброва. Тое, што ты прынесла, мяне, прынцэса, менш за ўсё хвалюе. *(Строга.)* Дзе Захар?

Ленка. Пачакай, мамуля! Затрымліваецца наш Захар. Што, няма смелых? Наталля Уладзіміраўна, з вас, ці як, пачнём?

Маставая. Зноў... шампанскае, можа?

Ленка. Не-а. Слова з чатырох літар.

Баброва *(ажно цягне руку)*. Вада. Вада, вада!..

Ленка *(Бабровай)*. Адстаём! І прыкметна!.. Падцягнуцца трэба!.. Ну хто наступны?

Баброва. А ты назаві першую літару.

Ленка. «П». На «П».

Баброва *(здзіўлена)*. І чатыры літары?

Ленка. І чатыры! На «А » заканчваецца. *(Калюжнаму.)* А вы, малады чалавек, што скажаце? Даю падказку: прадукцыя вашага завода. Паступіла толькі што ў наш школьны буфет. На дыскатэку.

Калюжны *(устаў, паглядзеў на дзверы)*. Мне працаваць трэба. Даруйце. *(Выходзіць.)*

Ленка *(смяецца ўслед Калюжнаму)*. А-а, спалохаўся!.. Не думай, шаноўны, што на тым і скончылася!.. Да сустрэчы!.. У нас у школе толькі дзясятых класаў пяць!.. Сустрэнемся на барыкадах!.. *(Торкае кожнаму ў рукі па бутэльцы піва)*. Калі ласка! Калі ласка! Калі ласка!... *(З'яўляецца Захар. Ён нясе на падносе горку піражкоў.)* А цяпер разам прачыталі. Услых. Па маёй камандзе: раз-два-тры!

Усе разам. «Пі-ва дзі-ця-ча-е».

Баброва. Не можа быць!

Маставая. Гэта што, розыгрыш, Ленка?

Ленка. Не-а. Гэта — праўда. Гэта праўда нашага жыцця.

Захар. Частуйцеся. Бярыце. Свежыя. Толькі што з пліты... А то носімся цэлы дзень галодныя!.. Ну смялей жа, смялей!..

Усе ўзялі па піражку. Бутэлькі ж з півам паставілі назад у скрыню. Уваходзіць, шчаслівa ўсміхаючыся, Арцём.

Арцём. Мне толькі што... мне толькі што бацька... Сяргей Васільевіч... пазваніў... З аўтамата... У іх там, у калідоры, у кардыялогіі, аўтамат ёсць... Перадае ўсім вялікае прывітанне... Прывітанне вам усім ад майго самага добрага і блізкага чалавека!..

Заслона.

ЗМЕСТ

Літаратурна-мастацкае выданне

ТКАЧОЎ Васіль Юр'евіч

МІШЭНЬ

Аповесці, апавяданні, п'еса

Рэдактар *Н. Г. Шчарбакова*
Мастакі *А. В. Жыткевіч, В. П. Калінін*
Мастацкі рэдактар *В. П. Калінін*
Камп'ютарная вёрстка *Д. С. Камейша*
Стыльрэдактар *Н. Г. Шчарбакова*

Падпісана да друку 25.02.2020. Фармат 70×90 $^1/_{16}$.
Папера афсетная. Друк афсетны.
Ум. друк. арк. 21,06. Ул.-выд. арк. 14,99.
Тыраж 1800 экз. Заказ

16+

Рэдакцыйна-выдавецкая ўстанова
«Выдавецкі дом «Звязда».
Пасведчанне аб дзяржаўнай рэгістрацыі
выдаўца, вытворцы, распаўсюджвальніка друкаваных
выданняў № 1/8 ад 02.08.2013.
Вул. Б. Хмяльніцкага, 10а, 220013, г. Мінск,
Рэспубліка Беларусь.

Рэспубліканскае ўнітарнае прадпрыемства
«Выдавецтва «Беларускі Дом друку».
Пасведчанне аб дзяржаўнай рэгістрацыі выдаўца,
вытворцы, распаўсюджвальніка друкаваных выданняў
№ 2/102 ад 01.04.2014 г.
Пр. Незалежнасці, 79, 220013, г. Мінск,
Рэспубліка Беларусь.